

LingVaria

LingVaria

**PÓŁROCZNIK WYDZIAŁU POLONISTYKI
UNIwersytetu Jagiellońskiego**

ROK VI (2011), NR 2 (12)

Kolegium Redakcyjne

prof. dr hab. Władysław MIODUNKA (przewodniczący),
dr hab. Jolanta ANTAS, prof. UJ, prof. dr hab. Bogusław DUNAJ,
prof. dr hab. Jadwiga KOWALIKOWA, prof. dr hab. Halina KUREK,
prof. dr hab. Janina LABOCHA, prof. dr hab. Renata PRZYBYLSKA,
prof. dr hab. Maria STRYCHARSKA-BRZEZINA

Redakcja

prof. dr hab. Mirosław SKARŻYŃSKI (redaktor naczelny),
dr hab. Bronisława LIGARA (z-ca redaktora),
dr Maciej RAK (p.o. sekretarz redakcji),
dr Jan GODYŃ, dr Justyna WINIARSKA

Adres redakcji

„LingVaria”
Wydział Polonistyki UJ, ul. Gołębia 20, 31-007 Kraków, pok. 33a
e-mail: lingvaria@vp.pl
<http://www2.polonistyka.uj.edu.pl/LingVaria/main.htm>

ISSN 1896-2122

© Wydział Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego 2011

Wydawnictwo „Księgarnia Akademicka”
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
e-mail: akademicka@akademicka.pl
www.akademicka.pl

Wydawnictwo prowadzi sprzedaż i prenumeratę „LingVariów”.

Publikacja została dofinansowana przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego
oraz Wydział Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Nakład: 250 egzemplarzy.

Redakcja: Anna CZELAKOWSKA
Korekta: Małgorzata WIDŁA
Skład i łamanie: Kamil STACHOWSKI
Opracowanie graficzne okładki: Paweł SEPIELAK

SPIS TREŚCI

Zagadnienia ogólne

Agnieszka KUŁACKA: Intensional Logic for a Montague Grammar	9
---	---

Polszczyzna współczesna

Beata KLIŚ: Polifonia czyli wielogłosowość tekstu literackiego w wybranych tekstach prozatorskich Olgi Tokarczuk i Andrzeja Stasiuka	25
Beata MILEWSKA: <i>Brutalnie mówiąc</i> i inne wyrażenia metatekstowe sygnalizujące naruszenie norm zachowań językowych	35
Patrycja PAŁKA: Przysłowki prefiksально-sufiksalne typu <i>po polsku</i> w słowniku i w tekście	45
Ewa RUDNICKA: Czy <i>głuchy</i> jest <i>głupi</i> ? – studium powiązań wyrazów, które uległy rozpodobnieniu semantycznemu	65
Kazimierz SIKORA: „Z panem i kmieciem po świecie” – o tradycji i współczesności w zwracaniu się do drugich	79

Polszczyzna historyczna

Agnieszka SŁOBODA: Pozajęzykowe uwarunkowania średniowiecznej morfologii i składni liczebników głównych	91
Marek STACHOWSKI: Jak się ma <i>jasiek</i> do <i>Jaśka</i> , a <i>zośka</i> do <i>Zośki</i> ?	103
Aleksander ZAJDA: Rozważań nad <i>Słowami prawnymi w rzeczy sobie podobnymi</i> Bartłomieja Groickiego ciąg dalszy	111

Dialektologia

Emil POPEŁAWSKI: <i>Antychryst</i> w polskiej leksyce i frazematyce dialektalnej ...	127
Maciej RAK: <i>Prawda</i> w gwarze podhalańskiej	141

Język polski jako obcy

Wacław COCKIEWICZ: Sporne problemy morfologii czasownika w opisach gramatycznych i w nauczaniu języka polskiego jako obcego	153
Bronisława LIGARA: Relacje między językiem ogólnym a językiem specjalistycznym w perspektywie językoznawstwa polonistycznego, stosowanego i glottodydaktyki	163
KRONIKA	183
Konferencja Komisji Socjolingwistyki afiliowanej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów „Języki słowiańskie w ujęciu socjolingwistycznym” (Kraków, 10–11 czerwca 2011)	183
Z Krakowa	185
Wyszły drukiem w Krakowie	186
Habilitacje i doktoraty na Wydziale Polonistyki UJ w roku akademickim 2010/2011	187

ZAGADNIENIA OGÓLNE

Agnieszka Kułacka
King's College London, London

INTENSIONAL LOGIC FOR A MONTAGUE GRAMMAR

1. Introduction

In the paper Kułacka (2011) I introduced the syntax of a Montague grammar, following Richard Montague's paper on *The Proper Treatment of Quantification* (1973, reprinted in 2002), and I also provided some historical background of the grammar and its significance. In the aforementioned paper, I discussed the ungrammatical sequences that are generated by the grammar. This paper will continue with the topic; I will explain the part of Montague's paper on the syntax and semantics of an artificial language of Intensional Logic, which is used as intermediary between the objects and relations between them in a possible world, and expressions of the fragment of English, as introduced in Kułacka (2011). According to Montague, the procedure should be as follows: the expressions of natural language are translated into the expressions of a language of Intensional Logic and these have interpretations in the world. It is worth mentioning that the term 'a Montague grammar' stands for a language with its syntax and semantics, which is equivalent to a fragment of English. The presentation is based on the following works: Dowty et al. (1981), Gamut (1991), Montague (2002), Morrill (1994). However, we need to start with Lambda Calculus, which is used in calculating (composing) the logical expressions of Intensional Logic.

2. Lambda Calculus

The λ -calculus was developed as a notation, in which higher-order functions (functions of functions) can be easily captured, and also, for a purpose of expressing a variable,

which is a function that is applied to a constant or another variable. We need to notice that it is the system of entities called λ -terms and the rules that allow for one λ -term to be transformed into another λ -term. In this section I will introduce and we will appreciate both the terms and the rules governing their transformations that are called reductions. I will start with the concept of a function and an informal introduction to lambda calculus.

A function f can be defined by a set of ordered pairs of the form $f = \{\langle x, y \rangle : x \in D, y \in R\}$, where D is called the domain of the function (a set of arguments), R is called the range of the function (a set of values of the function), and y is uniquely determined by x in the following way: $y = f(x)$. Therefore, for each $x \in D$ there is *at most* one $y \in R$ such that $\langle x, y \rangle \in f$. Let us notice that x and the value of a function at x can be a sequence of arguments, a set, etc.

Let us consider functions f^* and g^* , both with $D = R = R$: $f^*: x \rightarrow x + y$ and $g^*: y \rightarrow x + y$. They both can be expressed using λ -notation in the following way:

$$f = \lambda x. x + y \quad \text{and} \quad \lambda y. x + y.$$

Now, let us apply each of them to 0 (in both notations):

$$\begin{aligned} f^*(0) &= 0 + y = y & \text{and} & & f(0) &= (\lambda x. x + y)(0) = 0 + y = y; \\ g^*(0) &= x + 0 = x & \text{and} & & g(0) &= (\lambda y. x + y)(0) = x + 0 = x. \end{aligned}$$

As we can see, regardless of the notation used, the value of the function is the same. Let us focus for a moment on the notation itself in an informal way. After the Greek letter λ there is a variable, in this case an argument, then there is a dot which separates a possible sequence of variables and, in this case, the formula of a function.

Below, we will define λ -terms formally. We may assume that there is an infinite sequence of distinct symbols called variables, and an infinite, finite or empty sequence of distinct symbols, which are called constants. If the set of constants is empty, the formal system of λ -calculus is pure. Otherwise, it is applied. By convention, lower case letters are used to denote arbitrary variables or constants and capital letters are applied when one deals with an arbitrary λ -term.

The set of expressions called **λ -terms** is defined inductively as follows:

- (1) All variables and constants are λ -terms, and they are called atoms.
- (2) If N and M are any λ -terms, (NM) is a λ -term, which is called an application.
- (3) If M is any λ -term and x is any variable, $(\lambda x. M)$ is a λ -term, which is called an abstraction.

Let us assume that $v_1, v_2, v_3, \dots$ and $c_1, c_2, c_3, \dots$ are variables and constants, respectively. We may construct some examples of λ -terms, following from the definition of λ -terms. $v_1, v_2, v_3, \dots$ and $c_1, c_2, c_3, \dots$ are λ -terms. It follows directly from the definition part (1).

¹ I used a star $*$ next to the name of a function just to distinguish between the two notations.

(c_1v_3) , (c_1v_5) are λ -terms. Let us consider the first term. Both c_1 and v_3 are λ -terms, therefore the application (c_1v_3) is also a λ -term, following the definition part (2). The same reasoning applies to the other term. $\lambda v_1.(v_2c_1)$ is a λ -term since v_1 is a variable and (v_2c_1) is a λ -term as an application.

As one can see, the notation is heavy with parentheses in these examples above. The syntax of the system is made more readable by applying the following syntactic conventions: **(a)** application binds more tightly than abstraction, so that $\lambda x.xy$ means $\lambda x.(xy)$ and not $(\lambda x.x)y$; **(b)** application associates to the left, so that xyz denotes $(xy)z$ and not $x(yz)$; **(c)** $\lambda v_1.\lambda v_2.M$ means $\lambda v_1.(\lambda v_2.M)$.

2.1. Untyped Lambda Calculus

I will start with discussing untyped lambda calculus, which will be used in simply-typed lambda calculus, the latter applied in Intensional Logic. Before discussing operations on λ -terms, I will define the identity of two terms, the scope of λ , free and bound variables and substitution, which is applicable in all reductions performed on λ -terms.

Two λ -terms, P and Q , are identical, written $P \equiv Q$, if and only if Q is an exact (symbol by symbol) copy of P correct to conventionally disregarded parenthesis. The two λ -terms $\lambda x.yc$ and $\lambda x.(yc)$ are identical. After applying syntactic conventions in the second λ -term, it reduces to the first one.

For the λ -term $\lambda x.M$, the occurrence of M is called the scope of the occurrence of λ on the left, or M is within the scope of left-most λ . In the λ -term $(\lambda x.\lambda y.xy)y$, the scope of the left-most λ is $\lambda y.xy$ and that of the next right-most λ is xy . Both variables x and y are within the scope of λ that binds them, while the second occurrence of y is not within the scope of any λ . Therefore x is bound and y is free. Let us define the set of free variables formally.

The set of the free variables of a λ -term N , denoted as $FV(N)$, is defined inductively on N as follows: **(1)** $FV(c) = \emptyset$ if c is a constant; **(2)** $FV(x) = \{x\}$ if x is a variable; **(3)** $FV(PM) = FV(P) \cup FV(M)$; **(4)** $FV(\lambda x.P) = FV(P) - \{x\}$. As one can see, constants are never used as bound variables, and that follows directly from the definition of a λ -term. One variable may occur free and bound in the same λ -term, such as in $P = (\lambda x.\lambda y.xy)y$. If a variable y has at least one free occurrence in N , it is called a free variable of N . Therefore, in $FV(P) = \{y\}$. However, in such cases we will aim to rename the variable. This is a fundamental aspect of the use of bound variables, i.e. that two λ -terms are considered essentially the same if they differ only in the names of their bound variables. For instance, the λ -terms $\lambda x.xy$ and $\lambda v.vy$ represent the same function. To avoid this clash between the free and bound variable bearing the same name, we may substitute the free variable for another one. For instance, if we substitute z for the free variable y in the λ -term $(\lambda x.\lambda y.xy)y$, we will get $(\lambda x.\lambda y.xy)z$.

For any M, N and x , the notation $[N/x]M$ will mean that N is substituted for x in a λ -term M . This is defined by induction on M as follows:

- (1) $[N/x]x \equiv N$; e.g. $[p/x]x \equiv p$.
- (2) $[N/x]a \equiv a$ for all atoms $a \neq x$; e.g. $[p/x]a \equiv a$.
- (3) $[N/x](PQ) \equiv ([N/x]P[N/x]Q)$; e.g. let $y \neq x$, then $[p/x](xy) \equiv [p/x]x[p/x]y \equiv py$.
- (4) $[N/x](\lambda x.P) \equiv \lambda x.P$; e.g. $[p/x](\lambda x.xy) \equiv \lambda x.xy$.
- (5) $[N/x](\lambda y.P) \equiv \lambda y.[N/x]P$ if $y \neq x$ and $y \notin FV(N)$ or $x \notin FV(P)$; e.g. $[p/x](\lambda y.xy) \equiv \lambda y.[p/x](xy) \equiv \lambda y.py$.
- (6) $[N/x](\lambda y.P) \equiv \lambda z.[N/x][z/y]P$ if $y \neq x$ and $y \in FV(N)$ and $x \in FV(P)$. Note that z must meet the condition of $z \notin FV(NP)$. For example: $[y/x](\lambda y.xy) \equiv \lambda z.[y/x][z/y](xz) \equiv \lambda z.[y/x]xz \equiv \lambda z.yz$.

Both formulae $(\lambda y.xy)$ and $(\lambda z.xz)$ express the same function.

Substitution will be used in the reductions performed on λ -terms, which I will discuss shortly as the main purpose of this introduction to lambda calculus is to follow the definitions and examples provided in the later parts of the paper.

For any x, M and $y \notin FV(M)$, we can replace $\lambda x.M$ by $\lambda y.[y/x]M$, which is called a change of bound variable, and is written as: $\lambda x.M \rightarrow_\alpha \lambda y.[y/x]M$. This reduction is called **α -reduction**. Let us consider an example $\lambda x.xz \rightarrow_\alpha \lambda y.[y/x](xz)$, and now using the definition for substitution we obtain $\lambda y.yz$ provided all aforementioned conditions are met, e.g. $z \neq x$.

For any x, M, N and P , a β -redex $(\lambda x.M)N$, being a subterm of P , can be reduced to $[N/x]M$. The notation of β -reduction that we used is $(\lambda x.M)N \rightarrow_\beta [N/x]M$. We used **β -reduction** in the informal introduction to lambda calculus. Let us discuss the same example $(\lambda x.x + y)0 \rightarrow_\beta [0/x](x + y)$. After having applied substitution, we get y . It is worth noticing that the proper way of writing the function will be $\lambda x. + xy$, where $+$ stands for the symbol of a function.

The last reduction will be extremely useful to find the type of λ -terms as the type is preserved under **η -reduction**. This reduction is defined as follows: for any $x \notin FV(M)$, M and P , a λ -term $\lambda x.Mx$, being a subterm of P , can be reduced to M . The notation that we will use is $\lambda x.Mx \rightarrow_\eta M$. For example $\lambda x.yx \rightarrow_\eta y$.

2.2. Simply-Typed Lambda Calculus

In this section I will define the types and typed λ -terms. Let B be a set of base types. S is the set of simple types, which elements constructed inductively: **(i)** they are elements of B , **(ii)** if a and b are types, so is (a, b) , **(iii)** nothing else is a type. The expressions of the typed lambda calculus have three forms: **(1)** individual variables or constants: v_i ; τ and c_i ; τ , where the colon means ‘is of type’; **(2)** applications: if e_2 : $\langle \tau_1, \tau_2 \rangle$ and e_1 : τ_1 then $e_2 e_1$: τ_2 ; **(3)** abstractions: if x : τ_1 and e : τ_2 , then $\lambda x.e$: $\langle \tau_1, \tau_2 \rangle$. We may consider an example. Let $\lambda y.xy$: $\langle \rho, \tau \rangle$. If we want to discover what the type of x and y is, we may η -reduce

this λ -term and obtain $x: \langle \rho, \tau \rangle$ since η -reduction preserves the type. The other atom must be of type ρ , otherwise the expression will not be well-formed. The other two reductions are applicable only if the subterms are of the coherent types.

3. Intensional Logic

What we will see in this section is that Montague used the same symbols for base types of logical expressions as for basic categories of linguistic expressions. One should distinguish between them in spite of the fact that their purpose is to be the basis of a system that divides a set of given expressions into subsets out of which one can construct more complex expressions. Logical expressions will serve as the interpretations of the linguistic expressions after having applied an appropriate translation rule.

As mentioned above, an artificial language of Intensional Logic, by which means the linguistics expressions of a fragment of English could be interpreted, will be introduced in the following sections. To be able to define a language, we need to provide syntactic rules to construct more complex terms from simpler ones and semantic rules for the interpretation of terms of the language.

3.1. Syntax

Similarly as for the syntax of a Montague grammar, I will introduce types, which function is the same as that of the categories. The set of base types will consist of e (individual type) and t (sentence type) and more complex types are to be constructed as discussed above. The only additional type will be $\langle s, a \rangle$, where a is a type and s is a distinguished object. The function of the latter type is to denote the intension of the λ -term of type a . The language of Intensional Logic is a set of extensions (one type of objects in the language) and intensions (other type) and all these elements or combinations of them will be both called meaningful expressions (and λ -terms). The set of meaningful expressions will be divided into subsets according to their types. The language of Intensional Logic is thus the union of these subsets ME_a , where ME_a consists of meaningful expressions of type a . Let us define the language of Intensional Logic recursively:

- (1) Individual variables or constants $v_\tau: \tau$ and $c_\tau: \tau$ belong to ME_τ .
- (2) If $\alpha \in ME_a$ and $x: b$, where x is a variable, then $\lambda x.a \in ME_{\langle b, a \rangle}$.
- (3) If $\alpha \in ME_{\langle a, b \rangle}$ and $\beta \in ME_a$, then $\alpha\beta \in ME_b$.
- (4) If $\alpha, \beta \in ME_a$, then $\alpha = \beta \in ME_\tau$.
- (5) If $\alpha, \beta \in ME_\tau$, and x is a variable, then the following also belong to ME_τ : $N\alpha$, $K\alpha\beta$, $A\alpha\beta$, $C\alpha\beta$, $E\alpha\beta$, $\Pi x\alpha$, $\Sigma x\alpha$, $L\alpha$, $W\alpha$, $H\alpha$, where the logical constants $N, K, A, C, E, \Pi, \Sigma, L, W, H$ stand for negation, conjunction, disjunction, implication, bi-conditional, universal and existential quantifiers, necessity, future tense and present perfect

tense, respectively. The latter three should be read ‘it is necessary that α ’, ‘it will be the case that α ’, ‘it has been the case that α ’. I used Polish notation for these logical functors.

- (6) If $\alpha \in ME_a$, then $\hat{\alpha} \in ME_{(s,a)}$;
- (7) If $\alpha \in ME_{(s,a)}$, then $\check{\alpha} \in ME_a$;
- (8) Nothing else is in Intensional Logic.

Let us now look at IL(1) in table 1, a language of Intensional Logic. I will define some constants and variables of different types from which I will construct some meaningful expressions, following the definition above.

Table 1. Variables and constants of IL(1)

type	variables	constants
e	$v_{e,1}, v_{e,2}$	$c_{e,1}, c_{e,2}$
t	$v_{t,1}, v_{t,2}$	$c_{t,1}, c_{t,2}$
$\langle e, t \rangle$	$v_{\langle e, t \rangle, 1}, v_{\langle e, t \rangle, 2}$	$c_{\langle e, t \rangle, 1}, c_{\langle e, t \rangle, 2}$
$\langle e, \langle e, t \rangle \rangle$	$v_{\langle e, \langle e, t \rangle \rangle, 1}, v_{\langle e, \langle e, t \rangle \rangle, 2}$	$c_{\langle e, \langle e, t \rangle \rangle, 1}, c_{\langle e, \langle e, t \rangle \rangle, 2}$
$\langle s, t \rangle$	$v_{\langle s, t \rangle, 1}, v_{\langle s, t \rangle, 2}$	$c_{\langle s, t \rangle, 1}, c_{\langle s, t \rangle, 2}$
$\langle s, e \rangle$	$v_{\langle s, e \rangle, 1}, v_{\langle s, e \rangle, 2}$	$c_{\langle s, e \rangle, 1}, c_{\langle s, e \rangle, 2}$

In the table 2 I will include some examples of more complex meaningful expressions that are constructed from variables and constants from table 1.

Table 2. Some complex meaningful expressions of IL(1)

Set A	Examples of expressions that belong to set A					
ME_t	$c_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 1}$	$c_{\langle e, \langle e, t \rangle \rangle, 2} c_{e, 1} v_{e, 2}$	$Nc_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 1}$	$Ac_{\langle e, \langle e, t \rangle \rangle, 2} \check{c}_{\langle s, e \rangle, 1} v_{e, 2} \check{c}_{\langle s, t \rangle, 1}$	$v_{t, 2} = c_{t, 2}$	$\check{c}_{\langle s, t \rangle, 1}$
$ME_{\langle e, t \rangle}$	$v_{\langle e, t \rangle, 2}$	$c_{\langle e, t \rangle, 1}$	$\lambda v_{e, 1}. c_{t, 2}$	$\lambda v_{e, 1}. v_{t, 2}$	$c_{\langle e, \langle e, t \rangle \rangle, 2} c_{e, 1}$	$\lambda v_{e, 1}. c_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 1}$
$ME_{\langle s, t \rangle}$	$\hat{c}_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 1}$	$\hat{c}_{\langle e, \langle e, t \rangle \rangle, 2} c_{e, 1} v_{e, 2}$	$\hat{Ac}_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 1} c_{\langle e, \langle e, t \rangle \rangle, 2} \check{c}_{\langle s, e \rangle, 1} v_{e, 2}$	$\hat{c}_{\langle s, e \rangle, 1} v_{e, 2}$	$\hat{v}_{t, 2} = v_{t, 2}$	
$ME_{\langle \langle s, e \rangle, t \rangle}$	$\lambda^* v_{e, 1}. c_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 1}$	$\lambda v_{\langle s, e \rangle, 1}. c_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 1}$	$\lambda v_{\langle s, e \rangle, 2}. Nc_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 1}$	$\lambda^* v_{e, 1}. c_{\langle e, \langle e, t \rangle \rangle, 2} c_{e, 1} v_{e, 2}$		

The following meaningful expression: $(\lambda v_{e, 1}. c_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 1})(c_{e, 1})$ can be β -reduced to $[c_{e, 1}/v_{e, 1}] c_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 1} \equiv c_{\langle e, t \rangle, 1} c_{e, 1}$ and we can deduce its type – t . Similarly, $(\lambda v_{\langle e, t \rangle, 1}. v_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 1})(c_{\langle e, t \rangle, 1}) \rightarrow_{\beta} [c_{\langle e, t \rangle, 1}/v_{\langle e, t \rangle, 1}] v_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 1} \equiv c_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 1}$. We can change the bound variable, which will not change the type of the meaningful expression, e.g. $\lambda v_{e, 1}. c_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 1} \rightarrow_{\alpha} \lambda v_{e, 2}. c_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 2}$. Both expressions are of type $\langle e, t \rangle$. Since in the set of variables and constants defined in table 1, there is a possibility to construct meaningful expressions of type $\langle \langle s, e \rangle, t \rangle$, but none of these expressions can be η -reduced, unlike $\lambda v_{e, 1}. c_{\langle e, t \rangle, 1} v_{e, 1} \rightarrow_{\eta} c_{\langle e, t \rangle, 1}$.

For the moment these are some meaningful expressions that belong to a language, but they have no interpretation. The next sections will provide the tools for interpreting them given a domain, a set of possible worlds, etc.

3.2. Semantics

Montague introduces three sets: A – a set of individuals, W – a set of possible worlds, T – a set of moments of time, which may be continuous, and constructs an intensional model, M , as a quintuple $\langle A, W, T, \leq, I \rangle$, where the relation $\leq$ is a linear order for moments of time, and I is an interpretation function from the set of constants in a language of Intensional Logic to values in the domains of the model. I changed the set of values to include denotations as the values of extensions as well as senses, which are the values of intensions. It is worth noticing that extensions and intensions are members of a language and denotations and senses are members of a model. Montague seems to confuse these terms in his paper (1973, reprinted 2002).

Let us now look at the domains of the model. The first element of the sequence in the subscript is the type of the domain.

$$\begin{aligned} D_{e,A,W,T} &= A, \\ D_{t,A,W,T} &= \{0,1\}, \\ D_{\langle a,b \rangle, A, W, T} &= D_{b,A,W,T}^{Da,A,W,T} \\ D_{\langle s,a \rangle, A, W, T} &= D_{a,A,W,T}^{W \times T}. \end{aligned}$$

What is unintuitive about this model is that the set of individuals is the same regardless of time and world. The domain for elements of type t is 0 (falsity) and 1 (truth).

Let us consider an example model: $D_{e,A,W,T} = \{a_1, a_2\}$, $W = \{w_1\}$, $T = \{t_1, t_2\}$ and $t_1 \leq t_2$. Then

$$\begin{aligned} D_{\langle e,t \rangle, A, W, T} &= \{\{\langle a_1, 0 \rangle, \langle a_2, 0 \rangle\}, \{\langle a_1, 0 \rangle, \langle a_2, 1 \rangle\}, \{\langle a_1, 1 \rangle, \langle a_2, 0 \rangle\}, \{\langle a_1, 1 \rangle, \langle a_2, 1 \rangle\}\}, \\ D_{\langle e, \langle e, t \rangle \rangle, A, W, T} &= \{\{\{\langle a_1, \langle a_1, 0 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_1, 0 \rangle \rangle\}, \{\langle a_1, \langle a_1, 0 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_2, 0 \rangle \rangle\}, \\ &\quad \{\langle a_1, \langle a_1, 0 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_1, 1 \rangle \rangle\}, \{\langle a_1, \langle a_1, 0 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_2, 1 \rangle \rangle\}, \\ &\quad \{\langle a_1, \langle a_1, 1 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_1, 0 \rangle \rangle\}, \{\langle a_1, \langle a_1, 1 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_2, 0 \rangle \rangle\}, \\ &\quad \{\langle a_1, \langle a_1, 1 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_1, 1 \rangle \rangle\}, \{\langle a_1, \langle a_1, 1 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_2, 1 \rangle \rangle\}, \\ &\quad \{\langle a_1, \langle a_2, 0 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_1, 0 \rangle \rangle\}, \{\langle a_1, \langle a_2, 0 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_2, 0 \rangle \rangle\}, \\ &\quad \{\langle a_1, \langle a_2, 0 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_1, 1 \rangle \rangle\}, \{\langle a_1, \langle a_2, 0 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_2, 1 \rangle \rangle\}, \\ &\quad \{\langle a_1, \langle a_2, 1 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_1, 0 \rangle \rangle\}, \{\langle a_1, \langle a_2, 1 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_2, 0 \rangle \rangle\}, \\ &\quad \{\langle a_1, \langle a_2, 1 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_1, 1 \rangle \rangle\}, \{\langle a_1, \langle a_2, 1 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_2, 1 \rangle \rangle\}\}, \\ D_{\langle s,t \rangle, A, W, T} &= \{\{\{\langle w_1, t_1 \rangle, 0 \rangle, \langle w_1, t_2 \rangle, 0 \rangle\}, \{\langle w_1, t_1 \rangle, 0 \rangle, \langle w_1, t_2 \rangle, 1 \rangle\}, \\ &\quad \{\langle w_1, t_1 \rangle, 1 \rangle, \langle w_1, t_2 \rangle, 0 \rangle\}, \{\langle w_1, t_1 \rangle, 1 \rangle, \langle w_1, t_2 \rangle, 1 \rangle\}\}, \text{ and} \\ D_{\langle s,e \rangle, A, W, T} &= \{\{\{\langle w_1, t_1 \rangle, a_1 \rangle, \langle w_1, t_2 \rangle, a_1 \rangle\}, \{\langle w_1, t_1 \rangle, a_1 \rangle, \langle w_1, t_2 \rangle, a_2 \rangle\}, \\ &\quad \{\langle w_1, t_1 \rangle, a_2 \rangle, \langle w_1, t_2 \rangle, a_1 \rangle\}, \{\langle w_1, t_1 \rangle, a_2 \rangle, \langle w_1, t_2 \rangle, a_2 \rangle\}\}, \text{ etc.} \end{aligned}$$

The interpretation function I is defined as $I(\alpha) = \beta$, where α is type a and $\beta \in D_{(s,a),A,W,T}$. Based on this definition I can have the following interpretation function to complete my model for all constants introduced in table 1:

$$\begin{aligned}
 I(c_{e,1}) &= \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, a_1 \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, a_1 \rangle\}, & I(c_{e,2}) &= \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, a_1 \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, a_2 \rangle\}, \\
 I(c_{t,1}) &= \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, 0 \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, 1 \rangle\}, & I(c_{t,2}) &= \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, 0 \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, 1 \rangle\}, \\
 I(c_{(e,t),1}) &= \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, \{a_1, 0\}, \{a_2, 0\} \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, \{a_1, 0\}, \{a_2, 1\} \rangle\}, \\
 I(c_{(e,t),2}) &= \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, \{a_1, 1\}, \{a_2, 0\} \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, \{a_1, 0\}, \{a_2, 1\} \rangle\}, \\
 I(c_{(e,(e,t)),1}) &= \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, \{a_1, \{a_1, 0\}\}, \{a_2, \{a_2, 1\}\} \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, \{a_1, \{a_2, 0\}\}, \{a_2, \{a_2, 0\}\} \rangle\}, \\
 I(c_{(e,(e,t)),2}) &= \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, \{a_1, \{a_1, 0\}\}, \{a_2, \{a_2, 1\}\} \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, \{a_1, \{a_2, 1\}\}, \{a_2, \{a_2, 0\}\} \rangle\}.
 \end{aligned}$$

All of the above values of the interpretation function represented the references (objects in a possible world at a possible time) assigned to extensions. Now, following Montague's definition, we get the senses (contents of the objects in a possible world at a possible time):

$$\begin{aligned}
 I(c_{(s,e),1}) &= \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, a_1 \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, a_1 \rangle\}\rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, a_1 \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, a_1 \rangle\}\rangle\}, \\
 I(c_{(s,e),2}) &= \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, a_2 \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, a_1 \rangle\}\rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, a_1 \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, a_1 \rangle\}\rangle\}, \\
 I(c_{(s,t),1}) &= \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, 0 \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, 1 \rangle\}\rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, 1 \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, 1 \rangle\}\rangle\}, \\
 I(c_{(s,t),2}) &= \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, 1 \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, 1 \rangle\}\rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, \{\langle\langle w_1, t_1 \rangle, 0 \rangle, \langle\langle w_1, t_2 \rangle, 1 \rangle\}\rangle\}.
 \end{aligned}$$

In the syntax of the language of IL(1), we have not introduced any constants of these constructs being combinations of extensions and intensions; they would be more complicated and maybe not useful for interpretation of expressions of a natural language.

At this stage I will introduce the rules for interpreting constructions formed of constants and variables of the language. The definition will be recursive and following Gamut (1991) and Montague (1973, reprinted 2002) with some changes. The authors made an attempt to correct this part of Montague grammar, which can be shown to be inconsistent. They changed the model so there is no set of possible times, and the definition of rules so the value of an interpretation is calculated only at a world w . For instance rule (1) is: If α is a constant, then $\llbracket \alpha \rrbracket^{M,g,w} = I(\alpha)(w)$ while in Montague this rule says: If α is a constant, then $\llbracket \alpha \rrbracket^{M,g} = I(\alpha)$. However, they have not discussed the necessity of this change. Intuitively, it is justified to calculate the meaning of a given meaningful expression with respect to $\langle world, time \rangle$ and this reflects the fact that a language changes in time so the interpretation may also. After making this adjustment, I will provide the definition for interpretation and discuss all the examples from section 3 in the light of the new definition.

The notation $\llbracket \alpha \rrbracket^{M,g,(w,t)}$ stands for interpretation of a meaningful expression of a language of Intensional Logic with respect to the model M , a function g , an assignment of elements of $D_{a,A,W,T}$ to variables of type a , and the pair $\langle w, t \rangle$, where w stands for a possible world and t for a possible time.

- (1) If α is a constant, then $\llbracket \alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = I(\alpha)(\langle w,t \rangle)$.

For instance: $\llbracket c_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = I(c_{e,1})(\langle w_1,t_1 \rangle) = a_1$,
 $\llbracket c_{\langle e,t \rangle,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = I(c_{\langle e,t \rangle,1})(\langle w_1,t_1 \rangle) = \{\langle a_1,0 \rangle, \langle a_2,0 \rangle\}$.

- (2) If α is a variable, then $\llbracket \alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = g(\alpha)$.

I will map all the variables in my model onto elements of the domain of the same type. As with the interpretation function, the assignment is arbitrary.

$$\begin{array}{ll} g(v_{e,1}) &= a_1, & g(v_{e,2}) &= a_1, \\ g(v_{t,1}) &= 0, & g(v_{t,2}) &= 1, \\ g(v_{\langle e,t \rangle,1}) &= \{\langle a_1,0 \rangle, \langle a_2,0 \rangle\}, & g(v_{\langle e,t \rangle,2}) &= \{\langle a_1,1 \rangle, \langle a_2,0 \rangle\}, \\ g(v_{\langle e,\langle e,t \rangle \rangle,1}) &= \{\langle a_1, \langle a_1,0 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_1,0 \rangle \rangle\}, & g(v_{\langle e,\langle e,t \rangle \rangle,2}) &= \{\langle a_1, \langle a_1,1 \rangle \rangle, \langle a_2, \langle a_1,0 \rangle \rangle\}, \\ g(v_{\langle s,t \rangle,1}) &= \{\langle \langle w_1,t_1 \rangle, 0 \rangle, \langle \langle w_1,t_2 \rangle, 0 \rangle\}, & g(v_{\langle s,t \rangle,2}) &= \{\langle \langle w_1,t_1 \rangle, 0 \rangle, \langle \langle w_1,t_2 \rangle, 0 \rangle\}, \\ g(v_{\langle s,e \rangle,1}) &= \{\langle \langle w_1,t_1 \rangle, a_2 \rangle, \langle \langle w_1,t_2 \rangle, a_1 \rangle\}, & g(v_{\langle s,e \rangle,2}) &= \{\langle \langle w_1,t_1 \rangle, a_2 \rangle, \langle \langle w_1,t_2 \rangle, a_2 \rangle\}. \end{array}$$

- (3) If $\alpha \in ME_a$ and x is a variable of type b , then $\llbracket \lambda x. \alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = h$, such that $h(u) = \llbracket \alpha \rrbracket^{M,g',\langle w,t \rangle}$, where $u \in D_{b,A,W,T}$ and $g'(y) = g(y)$ for all $y \neq x$, and $g'(x) = u$.

Let us consider the interpretations of some meaningful expressions from table 2.

$\llbracket \lambda v_{e,1}. c_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = h_1$, where

$$\begin{aligned} h_1(a_1) &= \llbracket c_{t,2} \rrbracket^{M,g',\langle w_1,t_1 \rangle} = I(c_{t,2})(\langle w_1,t_1 \rangle) = 0, \\ h_1(a_2) &= \llbracket c_{t,2} \rrbracket^{M,g',\langle w_1,t_1 \rangle} = I(c_{t,2})(\langle w_1,t_1 \rangle) = 0. \end{aligned}$$

Therefore $\llbracket \lambda v_{e,1}. c_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = \{\langle a_1,0 \rangle, \langle a_2,0 \rangle\}$.

$\llbracket \lambda v_{e,1}. v_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = h_2$, where

$$\begin{aligned} h_2(a_1) &= \llbracket v_{t,2} \rrbracket^{M,g',\langle w_1,t_2 \rangle} = g'(v_{t,2}) = g(v_{t,2}) = 1, \\ h_2(a_2) &= \llbracket v_{t,2} \rrbracket^{M,g',\langle w_1,t_2 \rangle} = g'(v_{t,2}) = g(v_{t,2}) = 1. \end{aligned}$$

Therefore, $\llbracket \lambda v_{e,1}. v_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = \{\langle a_1,1 \rangle, \langle a_2,1 \rangle\}$.

- (4) If $\alpha \in ME_{(b,a)}$ and $\beta \in ME_b$, then $\llbracket \alpha \beta \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = \llbracket \alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} \llbracket \beta \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle}$.

We will interpret some other examples from table 2. We know that

$\llbracket c_{\langle e,t \rangle,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = I(c_{\langle e,t \rangle,1})(\langle w_1,t_2 \rangle) = \{\langle a_1,0 \rangle, \langle a_2,1 \rangle\}$ and $\llbracket v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = g(v_{e,1}) = a_1$, so

$$\begin{aligned} \llbracket c_{\langle e,t \rangle,1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} &= \llbracket c_{\langle e,t \rangle,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} \llbracket v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = 0, \\ \llbracket c_{\langle e,t \rangle,1} c_{e,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} &= \llbracket c_{\langle e,t \rangle,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} \llbracket c_{e,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = 1, \end{aligned}$$

since $\llbracket c_{e,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = a_2$.

Let us analyse another example from table 2:

$\llbracket \lambda v_{e,1}.c_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = h_3$, where following the rule (3)

$$\begin{aligned} h_3(a_1) &= \llbracket c_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = \llbracket c_{(e,t),1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} \llbracket v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} \text{ and} \\ h_3(a_2) &= \llbracket c_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = \llbracket c_{(e,t),1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} \llbracket v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} \end{aligned}$$

$$\llbracket c_{(e,t),1} \rrbracket^{M,g',\langle w_1,t_2 \rangle} = I(c_{(e,t),1})(\langle w_1,t_2 \rangle) = \{\langle a_1,0 \rangle, \langle a_2,1 \rangle\} \text{ and } \llbracket v_{e,1} \rrbracket^{M,g',\langle w_1,t_2 \rangle} = g'(v_{e,1}).$$

Therefore $h_3(a_1) = 0$ as $g'(v_{e,1}) = a_1$ and $h_3(a_2) = 1$ as $g'(v_{e,1}) = a_2$.

Let us bear in mind that $g'(y) = \begin{cases} g(y) & y \not\equiv x \\ u & y \equiv x \end{cases}$, where x is the bound variable of λ , in this example $v_{e,1}$, and $u = a_1$ in the first case and $u = a_2$ in the second case.

Thus, $\llbracket \lambda v_{e,1}.c_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = \{\langle a_1,0 \rangle, \langle a_2,1 \rangle\}$.

Let us look at the same example from a different point of view.

$\llbracket \lambda v_{e,1}.c_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = \{\langle a_1,0 \rangle, \langle a_2,1 \rangle\} = \llbracket c_{(e,t),1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle}$ as from lambda calculus we know that $\lambda v_{e,1}.c_{(e,t),1} v_{e,1} \rightarrow_{\eta} c_{(e,t),1}$. From the model, we have

$$\llbracket c_{(e,t),1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = I(c_{(e,t),1})(\langle w_1,t_2 \rangle) = \{\langle a_1,0 \rangle, \langle a_2,1 \rangle\},$$

which is the same result as in the calculations above.

Let us take $\llbracket (\lambda v_{e,1}.c_{t,2}) v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle}$. By applying β -reduction within the interpretation sign and then the rule (1), we obtain:

$$\llbracket c_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = I(c_{t,2})(\langle w_1,t_1 \rangle) = 0.$$

On the other hand by applying the rule (4) for applications, we get

$$\llbracket (\lambda v_{e,1}.c_{t,2}) v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = \llbracket (\lambda v_{e,1}.c_{t,2}) \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} \llbracket v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle}.$$

From the analysis of the example following rule (3), $\llbracket \lambda v_{e,1}.c_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = \{\langle a_1,0 \rangle, \langle a_2,0 \rangle\}$.

From the definition of the function g , $\llbracket v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = a_1$.

Therefore $\llbracket (\lambda v_{e,1}.c_{t,2}) v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = 0$, as desired.

- (5) If $\alpha, \beta \in ME_a$, then $\llbracket \alpha = \beta \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1$ iff $\llbracket \alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = \llbracket \beta \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle}$, and $\llbracket \alpha = \beta \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0$, otherwise.

Now, I will take the following meaningful expression from table 2 for analysis:

$$\llbracket v_{t,2} = c_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle}.$$

$$\llbracket v_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = g(v_{t,2}) = 1, \text{ and } \llbracket c_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = I(c_{t,2})(\langle w_1,t_1 \rangle) = 0.$$

Therefore, $\llbracket v_{t,2} = c_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = 0$.

$$\llbracket c_{t,1} = c_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = 1, \text{ as } \llbracket c_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = 0 = \llbracket c_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle};$$

$$\llbracket v_{e,1} = v_{e,2} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = 1, \text{ as } g(v_{e,1}) = a_1, g(v_{e,2}) = a_1.$$

- (6) If $\alpha \in ME_p$, then $\llbracket N\alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1$ iff $\llbracket \alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0$ and $\llbracket N\alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0$, otherwise.
 If $\alpha, \beta \in ME_p$, then $\llbracket A\alpha\beta \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1$ iff $\llbracket \alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1$ or $\llbracket \beta \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1$. $\llbracket A\alpha\beta \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0$, otherwise.
 If $\alpha, \beta \in ME_p$, then $\llbracket C\alpha\beta \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0$ iff $\llbracket \alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1$ and $\llbracket \beta \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0$. $\llbracket C\alpha\beta \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1$, otherwise.
 If $\alpha, \beta \in ME_p$, then $\llbracket E\alpha\beta \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1$ iff $\llbracket \alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = \llbracket \beta \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle}$. $\llbracket E\alpha\beta \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0$, otherwise.

Let us analyse an example: $\llbracket Nc_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle}$. As I discussed above: $\llbracket c_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = 0$. Therefore, $\llbracket Nc_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = 1$.

The other meaningful expressions will be constructed based on the $c_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1}$ and its negation.

$$\begin{aligned} \llbracket Ac_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1}Nc_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} &= 1; \\ \llbracket CNc_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1}c_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} &= 0; \\ \llbracket Ec_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1}Nc_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} &= 0; \end{aligned}$$

- (7) If $\alpha \in ME_t$ and x is a variable of type a , then $\llbracket \Sigma x\alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1$ if and only if there exists $u \in D_{a,A,W,T}$ such that $\llbracket \alpha \rrbracket^{M,g',\langle w,t \rangle} = 1$, where $g'(y) = g(y)$ for all $y \neq x$, and $g'(x) = u$. $\llbracket \Sigma x\alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0$, otherwise.
 If $\alpha \in ME_t$ and x is a variable of type a , then $\llbracket \Pi x\alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1$ if and only if for all $u \in D_{a,A,W,T}$ $\llbracket \alpha \rrbracket^{M,g',\langle w,t \rangle} = 1$, where $g'(y) = g(y)$ for all $y \neq x$, and $g'(x) = u$. $\llbracket \Pi x\alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0$, otherwise.

Let us analyse an example $\llbracket \Sigma v_{e,1}c_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle}$.

$$\begin{aligned} \llbracket c_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1} \rrbracket^{M,g',\langle w_1,t_2 \rangle} &= \llbracket c_{\langle e,t \rangle,1} \rrbracket^{M,g',\langle w_1,t_2 \rangle} \llbracket v_{e,1} \rrbracket^{M,g',\langle w_1,t_2 \rangle}, \llbracket c_{\langle e,t \rangle,1} \rrbracket^{M,g',\langle w_1,t_2 \rangle} = \{\langle a_1, 0 \rangle, \langle a_2, 1 \rangle\} \text{ and} \\ \llbracket v_{e,1} \rrbracket^{M,g',\langle w_1,t_2 \rangle} &= u. \end{aligned}$$

For $u = a_1$, $\llbracket c_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1} \rrbracket^{M,g',\langle w_1,t_2 \rangle} = 0$, and for $u = a_2$, $\llbracket c_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1} \rrbracket^{M,g',\langle w_1,t_2 \rangle} = 1$.

Therefore $\llbracket c_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1} \rrbracket^{M,g',\langle w_1,t_2 \rangle} = 1$.

From the analysis of the example with the existential quantifier we can conclude that: $\llbracket \Pi v_{e,1}c_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = 0$ as for a_1 : $\llbracket c_{\langle e,t \rangle,1}v_{e,1} \rrbracket^{M,g',\langle w_1,t_2 \rangle} = 0$.

- (8) If $\alpha \in ME_p$, then $\llbracket L\alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1$ iff $\llbracket \alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1$ for all pairs $\langle w,t \rangle$. $\llbracket L\alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0$, otherwise.
 If $\alpha \in ME_p$, then $\llbracket W\alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1$ iff $\llbracket \alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t' \rangle} = 1$ for some t' such that $t \leq t'$ and $t \neq t'$. $\llbracket W\alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0$, otherwise.
 If $\alpha \in ME_p$, then $\llbracket H\alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1$ iff $\llbracket \alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t' \rangle} = 1$ for some t' such that $t' \leq t$ and $t \neq t'$. $\llbracket H\alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0$, otherwise.

Let us consider the following example $\llbracket Lc_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle}$.

$\llbracket c_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = 0$ and $\llbracket c_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = 1$. Therefore that $\llbracket Lc_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_2 \rangle} = 0$ and also $\llbracket Lc_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w_1,t_1 \rangle} = 0$. As desired the interpretation of the necessity logical constant

is consistent with the fact that ‘it is necessary that α ’ means that α is true at any possible world at any possible time.

$$\begin{aligned} \llbracket Lv_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} &= \llbracket Lv_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0 \text{ as } \llbracket v_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = \llbracket v_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0. \\ \llbracket Lv_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} &= \llbracket Lv_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1 \text{ as } \llbracket v_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = \llbracket v_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1. \end{aligned}$$

The interpretations of $Lv_{t,2}$ and $Lv_{t,1}$ do not depend on the pair $\langle world, time \rangle$, but on the assignment g , as the values are assigned to variables ‘outside’ any possible world and any possible time.

Let us analyse examples with the logical constant W :

$\llbracket Wc_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0$ as there is no t' such that $t_2 \leq t'$ and $t_2 \neq t'$;

$$\begin{aligned} \llbracket Wc_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} &= 1 \text{ as } \llbracket c_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1; \\ \llbracket Wv_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} &= \llbracket Wv_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = \llbracket Wv_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0 \text{ and } \llbracket Wv_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1. \end{aligned}$$

Below I will determine the interpretations of some expressions with the logical constant H .

$$\begin{aligned} \llbracket Hc_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} &= 0 \text{ as there is no } t' \text{ such that } t' \leq t_1 \text{ and } t_1 \neq t'; \\ \llbracket Hc_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} &= 0 \text{ as } \llbracket c_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0 \text{ and there are no other } t' \text{ such that } t' \leq t_2 \text{ and } t_2 \neq t'; \\ \llbracket Hv_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} &= \llbracket Hv_{t,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = \llbracket Hv_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0 \text{ and } \llbracket Hv_{t,2} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 1. \end{aligned}$$

(9) If $\alpha \in ME_a$, then $\llbracket \hat{\alpha} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = h$ such that for all $\langle w', t' \rangle$, $h(\langle w', t' \rangle) = \llbracket \alpha \rrbracket^{M,g,\langle w', t' \rangle}$.

For instance: $\llbracket \hat{c}_{(e,t),1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = h_4$, where

$$h_4(\langle w_1, t_1 \rangle) = \{\langle a_1, 0 \rangle, \langle a_2, 0 \rangle\}, \text{ and } h_4(\langle w_1, t_2 \rangle) = \{\langle a_1, 0 \rangle, \langle a_2, 1 \rangle\}.$$

Therefore $\llbracket \hat{c}_{(e,t),1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = \{\{\langle w_1, t_1 \rangle, \{\langle a_1, 0 \rangle, \langle a_2, 0 \rangle\}\}, \{\langle w_1, t_2 \rangle, \{\langle a_1, 0 \rangle, \langle a_2, 1 \rangle\}\}\} = I(c_{(e,t),1})$.

It is the sense of the extension $c_{(e,t),1}$ as opposed to $I(c_{(e,t),1})(\langle w_1, t_2 \rangle)$, which is its reference (denotation) at specific world and time.

$\llbracket \hat{c}_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = h_5$, where

$$h_5(\langle w_1, t_1 \rangle) = \llbracket c_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0 \text{ and } h_5(\langle w_1, t_2 \rangle) = \llbracket c_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = 0.$$

Therefore $\llbracket \hat{c}_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = \{\{\langle w_1, t_1 \rangle, 0\}, \{\langle w_1, t_2 \rangle, 0\}\}$.

(10) If $\alpha \in ME_{(s,a)}$, then $\llbracket \check{\alpha} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = \llbracket \alpha \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle}(\langle w, t \rangle)$.

Let us consider the following examples:

$\llbracket \check{c}_{(s,t),1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = \llbracket c_{(s,t),1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle}(\langle w_1, t_2 \rangle)$ and since

$$\begin{aligned} \llbracket \check{c}_{(s,t),1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} &= I(c_{(s,t),1})(\langle w_1, t_2 \rangle) = \{\{\langle w_1, t_1 \rangle, 1\}, \{\langle w_1, t_2 \rangle, 1\}\}, \\ \llbracket \check{c}_{(s,t),1} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} &= 1. \end{aligned}$$

$\llbracket \check{c}_{(s,e),2} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle} = \llbracket c_{(s,e),2} \rrbracket^{M,g,\langle w,t \rangle}(\langle w_1, t_2 \rangle)$ and since

$$\begin{aligned} \llbracket c_{(s,e),2} \rrbracket^{M,g,(w_1,t_2)} &= I(c_{(s,e),2})(\langle w_1, t_2 \rangle) = \{\langle \langle w_1, t_1 \rangle, a_1 \rangle, \langle \langle w_1, t_2 \rangle, a_1 \rangle\}, \\ \llbracket c_{(s,e),1} \rrbracket^{M,g,(w_1,t_2)} &= a_1. \end{aligned}$$

As we can see, the application of the definition of the rule (1) gives us the reference of the intention at given world and time.

As the last example in this section, I will analyse $\llbracket \lambda v_{(s,e),2}. Nc_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g,(w_1,t_2)}$, which involves application of several rules.

$\llbracket \lambda v_{(s,e),2}. Nc_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g,(w_1,t_2)} = h_6$, where

$$\begin{aligned} h_6(\{\langle \langle w_1, t_1 \rangle, a_1 \rangle, \langle \langle w_1, t_2 \rangle, a_1 \rangle\}) &= \llbracket Nc_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g',(w_1,t_2)}, \\ h_6(\{\langle \langle w_1, t_1 \rangle, a_1 \rangle, \langle \langle w_1, t_2 \rangle, a_2 \rangle\}) &= \llbracket Nc_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g',(w_1,t_2)}, \\ h_6(\{\langle \langle w_1, t_1 \rangle, a_2 \rangle, \langle \langle w_1, t_2 \rangle, a_1 \rangle\}) &= \llbracket Nc_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g',(w_1,t_2)}, \\ h_6(\{\langle \langle w_1, t_1 \rangle, a_2 \rangle, \langle \langle w_1, t_2 \rangle, a_2 \rangle\}) &= \llbracket Nc_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g',(w_1,t_2)}. \end{aligned}$$

$$\llbracket c_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g',(w_1,t_2)} = \llbracket c_{(e,t),1} \rrbracket^{M,g',(w_1,t_2)} \llbracket v_{e,1} \rrbracket^{M,g',(w_1,t_2)} = 0, \text{ so } \llbracket Nc_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g',(w_1,t_2)} = 1, \text{ and}$$

$$\llbracket \lambda v_{(s,e),2}. Nc_{(e,t),1} v_{e,1} \rrbracket^{M,g,(w_1,t_2)} = \{\{\langle \langle w_1, t_1 \rangle, a_1 \rangle, \langle \langle w_1, t_2 \rangle, a_1 \rangle\}, 1\}, \{\{\langle \langle w_1, t_1 \rangle, a_1 \rangle, \langle \langle w_1, t_2 \rangle, a_2 \rangle\}, 1\}, \{\{\langle \langle w_1, t_1 \rangle, a_2 \rangle, \langle \langle w_1, t_2 \rangle, a_1 \rangle\}, 1\}, \{\{\langle \langle w_1, t_1 \rangle, a_2 \rangle, \langle \langle w_1, t_2 \rangle, a_2 \rangle\}, 1\}\}.$$

We obtain a constant function, which is intuitively correct since the meaningful expression $\lambda v_{(s,e),2}. Nc_{(e,t),1} v_{e,1}$ represents a constant function.

4. Conclusion and further research

In this paper I managed to incorporate Montague's idea of interpretation of the meaningful expressions of an artificial language with Gamut's and my corrections so the language is now mathematically sound and thus applicable as we have seen in the examples discussed above. The language itself provides a good model of the interpretation of linguistic expressions that come from a natural language. We need to be aware that this model is static and does not take into account the fact the interpretation also depends on the interlocutors in the conversation.

There is another point worth mentioning. Although Montague does not explain the purpose of the artificial language of Intensional Logic, we may assume that he wanted to model the process of a language generating. We decompose the thought first following some rules (for instance as defined by the artificial language) and then out of these components after applying rules of translation and the syntax of natural language, we compose a linguistic expression. However, the translation rules that Montague introduced are for translating English into the language of Intensional Logic, not the reverse as it should be. Unless his purpose was not to construct a grammar, but to create a machine that recognises a language.

Further research thus should bring all the parts together, the syntax of a Montague grammar and the language of Intensional Logic. On this basis one needs to create translation rules for the language of Intensional Logic into a natural language.

Alternatively, the rules of a Montague grammar should be changed so the expressions of natural language can be recognised and following his approach translated into the language of Intensional Logic.

References

- DOWTY D.R., WALL R.E., PETERS S., 1981, *Introduction to Montague Semantics*, London.
- GAMUT L.T.F., 1991, *Logic, Language and Meaning. Intensional Logic and Logical Grammar*, Chicago.
- KUŁACKA A., 2011, *Syntax of a Montague Grammar*, "LingVaria" nr. 1 (11), p. 9–23.
- MONTAGUE R., 2002, *The Proper Treatment of Quantification in Ordinary English*, [in:] P. Portner and B. Partee (eds.), *Formal Semantics. The Essential Readings*, Padstow.
- MORRILL, G.V., 1994, *Type Logical Grammar. Categorical Logic of Signs*, London.

Logika intensionalna dla gramatyki Montague'a Streszczenie

Artykuł przedstawia język logiki intensionalnej, którego Montague używał jako niebezpośredniego środka interpretacji wyrażen języka naturalnego. Wszystkie reguły zdefiniowane przez Richarda Montague'a, i poprawione przez Gamuta (1991) i przez autorkę, są zilustrowane własnymi przykładami, podobnie jak w Kułacka (2011). Najpierw wprowadzony zostaje rachunek lambda, używany przy kompozycji wyrażen logicznych i ich typów, po czym następuje opis składni i semantyki sztucznego języka logiki intensionalnej.

POLSZCZYŻNA WSPÓŁCZESNA

Beata Kliś

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Tarnowie, Tarnów

POLIFONIA CZYLI WIELOGŁOSOWOŚĆ TEKSTU LITERACKIEGO W WYBRANYCH TEKSTACH PROZATORSKICH OLGI TOKARCZUK I ANDRZEJA STASIUKA

Termin *polifonia* wywodzi się z języka greckiego (*polyphonia*) i oznacza wielość głosów. Źródłem terminu jest muzykologia, w której rozumiany jest jako:

[...] wielogłosowość linearna; typ techniki kompozytorskiej polegającej na równoczesnym prowadzeniu kilku samodzielnych pod względem rytmicznym i melodycznym, lecz równorzędnych głosów wokalnych lub instrumentalnych (Habela 1980: 147).

Z muzykologii termin *polifonia* przeszedł do teorii literatury, gdzie jego pierwotny sens w zasadzie nie uległ zmianie. Polifonia na gruncie literackim stała się synonimem terminów: *wielowarstwowość*, *wielopłaszczyznowość*, *wielopodmiotowość*, *wielojęzykowość* oraz *wielogłosowość* (Grzenia 1999: 36). Wyodrębnia się również *polifonię semantyczną*, czyli tak zwaną *wieloznaczeniowość* (ibid.: 21–25), a także *polifonię stylistyczną* – *wielostylowość* (Witosz i in. 2003)¹.

Wielowarstwowość (*wielopłaszczyznowość*) to w koncepcji Romana Ingardena podstawa struktury dzieła literackiego. Ingarden wyodrębnia cztery warstwy w dziele literackim: warstwę brzmień słownych, warstwę całości znaczeniowych, warstwę wygłądów wyobrażeniowych i warstwę przedmiotów przedstawionych. Wszystkie razem decydują, w opinii badacza, o polifonicznym charakterze dzieła literackiego (1988: 52).

¹ Należy zaznaczyć, że z zagadnieniem polifoniczności językowej związane jest pojęcie stylizacji synkretycznej oraz intertekstualności. Oznacza to, że polifonia znana była polskim teoretykom literatury wcześniej, choć nie funkcjonował jeszcze sam termin. Zob. np. Balbus 1983, 1993; Nycz 1984, 1993; Wilkoń A. 1984; Wilkoń T. 2010.

Jan Grzenia, analizując kwestię polifoniczności w tekście poetyckim, dostrzega antynomię pomiędzy pojęciem wielogłosowości a wielojęzykowością. Człon *głos* jest synonimem leksemu *podmiot*, a zatem tekst poetycki wielogłosowy to taki tekst, w którego strukturze występuje więcej niż jeden podmiot mówiący (Grzenia 1999: 39). Dużo szersze znaczenie przypisuje Grzenia terminowi *wielojęzykowość* (*polifonia językowa*). *Wielojęzykowość* polega w jego ujęciu na włączeniu w strukturę utworu literackiego jednostek językowych należących do różnych odmian i stylów języka (ibid.: 43). Dzieło literackie zaczyna się wówczas odznaczać *wielostylowością*: niestabilną, złożoną z fragmentów, płynną strukturą (Witosz i in. 2003: 14).

Wieloznaczeniowość stanowi kolejny rodzaj polifoniczności (Grzenia 1999: 21–25). Polifonię jako „wielość znaczeń” dostrzega Stanisław Barańczak w poezji Tymoteusza Karpowicza. Według Barańczaka wczesna liryka Karpowicza odznaczała się jednogłosowością, a więc jednoznacznością (Barańczak 1971: 49)². Następnym etapem rozwoju liryki Karpowicza była dwugłosowość. Nastąpiło tu przejście od jednoznaczności do dwuznaczności, od dosłowności do alegorii, od monodii do kanonu (ibid.: 52). Jednak, w opinii Barańczaka, dialogu głosów nie można jeszcze określić mianem polifonii. Dopiero trzeci etap twórczości tego poety przynosi znaczące zmiany. Wiersz Karpowicza staje się wówczas fugą, której „temat” ulega przekształceniom poprzez nakładające się na siebie „głosy”, konteksty, równocześnie istniejące w świadomości czytelnika (ibid.: 60–68).

Polifonia językowa w tekście artystycznym, choć tym razem zawarta nie w znaczeniu poszczególnych jednostek leksykalnych, lecz w strukturze tekstu, stanowi przedmiot badań Stanisława Balbusa (Balbus 1981). Dokonał on analizy trzech typów utworów literackich: do pierwszego należą utwory, których forma graficzna zakłada realizację akustyczną, do drugiego teksty literackie akustycznie neutralne, a do trzeciego takie, które nie dopuszczają aktualizacji fonicznej (Balbus 1981: 232–233). W tym ostatnim wypadku linearność układu tekstu nie zapowiada linearności „zapisu” głosów. Głosy są za to równolegle prowadzone (ibid.: 234). Zjawisko to jest jednak znacznie bardziej złożone. Obejmuje *symultaneizm syntaktyczny jednogłosowy*, *symultaneizm syntaktyczny wielogłosowy*, *polifonię syntaktyczną jednokierunkową* oraz *polifonię syntaktyczną wielokierunkową* (ibid.: 235–251).

Zjawisko polifonii – tym razem w warstwach stylistycznej i znaczeniowej – dostrzeżone zostało przez Jana Prokopa w wierszu Stanisława Grochowiaka *Fuga*. Jak pisze Prokop, w liryku tym przeplatają się wypowiedzenia eliptyczne z wypowiedzeniami pełnymi, tworząc zamierzone zróżnicowanie utworu, specyficzną polifonię. Polifonia ta znajduje odbicie w warstwie znaczeń (Prokop 2001: 571). Występujące w utworze motywy (wniosłość kantaty, tragiczna wniosłość dantejskiego świata, zdemaskowany świat ludzki, posiadający trzy atrybuty: brzydotę, pohańbienie, śmierć w komorze

2 Badacz utożsamia termin *jednogłosowość* z terminem *jednoznaczność*, podobnie *dwugłosowość* z *dwuznacznością*, a *wielogłosowość* z *wieloznaczącością*.

gazowej) tworzą trzy piętra utworu, następujące po sobie stopnie, które powodują, że struktura liryku jest „zestrojoną polifonią” (ibid.: 576).

Spośród omówionych przejawów polifonii w literaturze najbliższa znaczeniu etymologicznemu, w tym również muzykologicznemu, wydaje się koncepcja polifonii jako wielopodmiotowości. Jak wspomniałam, Grzenia utożsamia termin *wielogłosowość* z terminem *wielopodmiotowości* sugeruje, że pojęcie *głosu* jest metonimią *podmiotu mówiącego* (1999: 39). Za twórcę tej koncepcji polifoniczności uważa się Michaiła Bachtina (1970). Podczas analizy powieści Dostojewskiego Bachtin dostrzegł w nich także polifonię, przejawiającą się autonomią wypowiedzi i zachowań bohaterów. Ujęcie Bachtinowskie jest ujęciem typowo literaturoznawczym. Polifonia w jego interpretacji sprowadza się do świata przedstawionego utworu literackiego i na nim się koncentruje. Uobecnia się poprzez postawę narratora wobec postaci literackiej. W powieści polifonicznej występuje bowiem równocześnie kilka głosów, przy czym żaden z nich nie jest dominujący, żaden nie może także oceniać pozostałych. Oznacza to, że głos postaci literackiej nie zostaje opatrzone komentarzem narratorskim. Narrator ogranicza się do zestawienia i konfrontacji różnych punktów widzenia, różnych stanowisk.

Inaczej zjawisko polifoniczności traktuje Oswald Ducrot. Ten francuski badacz powołuje się na koncepcję M. Bachtina, ale nie skupia się jedynie na sferze świata przedstawionego. Jego ujęcie jest ujęciem lingwistycznym, stanowi rozszerzenie myśli Bachtina, przejście z zakresu literatury na grunt językoznawstwa (1989: 259). Ducrot postrzega polifonię w ramach jednego wypowiedzenia. Podobnie jak niektórzy badacze (Authier i Plénat) kwestionuje stwierdzenia: „jedno wypowiedzenie – jeden podmiot świadomości”, „jeśli występuje mówiący, to jest on tożsamy z podmiotem świadomości” (ibid.). Polifonia w jego rozumieniu przejawia się między innymi w wypowiedzeniach zawierających element nacechowany stylistycznie na tle kontekstu. Przykładem jest początkowy fragment powieści Gustawa Flauberta *Szkola uczyć*, w którym narrator opisuje odbijający od brzegu Sekwany statek:

Piętnastego września 1840 roku około szóstej nad ranem „La Ville de Montereau”, gotowy do odejścia, wyrzucał gęste kłęby dymu przed przystanią Św. Bernarda. [...] W r e s z c i e [podkr. – B.K.] statek ruszył. Oba wybrzeża zabudowane magazynami, stoczniami i fabrykami pomknęły jak dwie szerokie, rozwijające się wstęgi.

Według Ducrota, w dwóch ostatnich wypowiedzeniach wyraźnie ujawnia się głos postaci innej niż narrator. Przejawami tego głosu są: pojedynczy leksem *wreszcie* oraz perspektywa narracji (obserwacja wydarzeń z rufy statku). Leksem *wreszcie* posiada wartość wykrzyknikową. Sygnalizuje okrzyk kogoś, kto dostrzega, że kończy się zbyt długie oczekiwanie. Poprzez ten okrzyk usłyszeć można westchnienie ulgi, a więc do głosu dochodzi wypowiadający, dla którego moment wypłynięcia statku był upragniony. Jak podkreśla Ducrot, wypowiadający ten jest różny od narratora, ponieważ narrator nie ma żadnego powodu, aby okazywać jakiegokolwiek emocje (ibid.: 289).

Oba wymienione elementy (perspektywa narracji i leksem) zdecydowanie wskazują na obecność innej instancji nadawczej, co zresztą znajduje potwierdzenie w dalszej części powieści, gdzie narrator sam ukazuje bohatera – Fryderyka Moreau – oglądającego Paryż z rufy statku (ibid.: 290).

Na zjawisko polifoniczności w tekstach (nie tylko literackich) wskazuje także Anna Kałkowska. Wyodrębnia ona tak zwaną *polifonię drugą* – poziomowanie składniowe wypowiedzi, przejawiające się występowaniem w tekście jednego głosu nadawczego, jednego nadawcy, który interpretuje, ocenia i wartościuje wybrane przez siebie kwestie. Zabiegowi temu służą między innymi parentezy oraz modulanty (Kałkowska 1996: 67).

Koncepcja polifonii jako wielogłosowości (wielopodmiotowości), postrzeganej w ramach pojedynczego wypowiedzenia dzięki środkom językowym, takim jak leksemy, zmiany stylu, ale także dzięki środkom graficznym, jak na przykład specyficzny układ tekstu na stronie, stała się podstawą moich analiz tekstów prozatorskich autorstwa współczesnych polskich pisarzy. Analizie poddałam między innymi powieści i opowiadania Olgi Tokarczuk oraz Andrzeja Stasiuka.

W tekstach prozatorskich Olgi Tokarczuk na uwagę zasługują zwłaszcza liczne operatory modalne oraz presupozycyjne³ oraz również zmiany stylu. W każdym pojedynczym przypadku powstaje pytanie o cel zastosowania takiego środka językowego. W powieści *Dom dzienny, dom nocny*, opisując jednego z bohaterów, narrator nie stroni od słownictwa nacechowanego stylistycznie (s. 177):

- (1) Cierpiał tylko wtedy, kiedy się miotał, kiedy nie pozwalał sobie na tego wilka, kiedy nie był już człowiekiem, historykiem o śmiesznym nazwisku, i nie był jeszcze zwierzęciem. **To właśnie bolało jak diabli.** Bolało go całe ciało, każda kosteczka i każdy mięsień, a do tego to straszne przerażenie, przy którym śmierć byłaby tylko łagodnym muśnięciem. Tego Ergo Sum nie mógł wytrzymać i **trudno mu się dziwić.**

Nacechowane stylistycznie na tle dominanty stylistycznej danego tekstu jest w powyższym fragmencie wypowiedzenie *To właśnie bolało jak diabli*. Ważną rolę odgrywa tu po pierwsze operator presupozycji *właśnie*, który podkreśla treść przekazu,

3 Operatory modalne, wraz z operatorami presupozycji, należą do operatorów tekstowych modyfikacji treści. Funkcją operatorów modalnych jest wyrażanie postawy mówiącego wobec przekazywanych treści, a więc jakiegoś stopnia pewności lub przypuszczenia co do stanu rzeczy, o którym mowa. Zalicza się tu wyrazy: *na pewno, z pewnością, oczywiście, istotnie, rzeczywiście, naprawdę, przecież, prawdopodobnie, może, chyba* itp. (Labocha 2008: 175). Operatory presupozycji z kolei presuponują dodatkową treść, czyli wyróżniają jakiś element bądź jakieś elementy zbioru. Należą tu wyrazy: *tylko, jedynie, także, nawet, szczególnie, zwłaszcza, jeszcze* (ibid.: 176). Jako części mowy leksemy z obu wspomnianych grup zaliczane są bądź do partykuł (np. Grochowski 1986: 57–58), bądź do modalizatorów (GWJP 1999: 64), bądź też do modulantów (np. Jodłowski 1976: 20–22). Operatory modalne pełnią w tekście funkcję wykładników modalności epistemicznej (Tutak 2003) oraz funkcję parentetyczną i metatekstową (por. Górny 1966: 323; Makarski 1971: 359–360; Grochowski 1983: 257).

„zatrzymuje” uwagę odbiorcy, a po drugie potoczne określenie *jak diabli*, łamiące dotychczasową monolityczność stylistyczną neutralnej wypowiedzi⁴. Wypowiedzenie to wyróżnia się spośród pozostałych. W myśl teorii Ducrota, silne nacechowanie emocjonalne wypowiedzi nie wskazuje narratora, lecz stanowi symptom obecności innej instancji nadawczej, jest przejawem polifonii. Obecność ta jest jednak w omawianym tekście nieznaczna, bo następnie wypowiedź znów staje się neutralna, co oznacza, że do głosu dochodzi narrator. Wskazówką głosu narratora jest komentarz: *i trudno mu się dziwić*, poprzez który mówiący ukazuje swoje współczucie względem bohatera, staje się bardziej „osobowy”, bardziej ludzki⁵.

Podobne zjawisko ma miejsce w powieści Andrzeja Stasiuka *Dziewięć* (s. 174):

- (2) Jacek spojrzał w tę samą stronę i pomiędzy ruchliwymi sylwetkami ludzi zobaczył nieruchomą postać wielkiego **mężczyzny**. Pojawiła się gdzieś koło kiosku i bagażowych skrytek i chociaż nieruchoma, zbliżała się w ich stronę. Z tej odległości nie mógł tego widzieć, ale był pewien, że tamten patrzy **właśnie** na nich. Obejrzał się w prawo i zobaczył **kolesia** w dresie. Był już o parę kroków, ale gdy ich spojrzenia się spotkały, **koleś** go poznał i na jego twarzy zjawiło się głupekowate zdziwienie.

Trzecioosobowy narrator w pewnym momencie określa możliwości percepcji bohatera z pewnej określonej odległości. Oznacza to nie tyle utożsamienie się narratora z bohaterem, co przybranie przez narratora punktu widzenia tej postaci, znalezienie się obu podmiotów w tym samym miejscu i czasie. Ich odrębność wydaje się jednak nagle „rozmywać”, nie wiadomo, który z nich staje się podmiotem mówiącym. Świadczą o tym leksemy *właśnie* oraz *koleś*. Pierwszy z nich, zgodnie z koncepcją Ducrota, jest redundantny, komunikat byłby bez niego równie czytelny i nie utraciłby swojego podstawowego znaczenia. Wyraz ten wprowadza za to niepokój, presuponuje i podkreśla pewien element treści. Drugi z leksemów, *koleś*, również nieznacznie przekształca sens przekazu. Nie jest co prawda zbędny, ale za to wprowadza aspekt nacechowania stylistycznego. Jest to leksem potoczny, inny od użytego przez narratora na początku neutralnego wyrazu *mężczyzna*.

Obecność nacechowanych środków językowych w neutralnej narracji nasuwa pytanie o dalsze konsekwencje tej polifonii stylistycznej, czy aby pod mozaiką stylów nie kryje się jeszcze jakiś dodatkowy „głos”. W omówionym fragmencie powieści *Dziewięć* dochodzi nie tylko do przyjęcia przez narratora punktu widzenia postaci. W pewnym momencie można bowiem odnieść wrażenie, że na wypowiedź narratora nakłada się wypowiedź bohatera i oba głosy zaczynają ze sobą współbrzmieć.

4 Hasło to ma w SPLP dwa znaczenia: znaczenie przymiotnikowe oraz przysłówkowe. Jako przymiotnik oznacza ‘rubaszne podkreślenie intensywności i natężenia cechy, o jakiej mowa, np. bardzo duży, ogromny’, w ujęciu przysłówkowym zaś definiowane jest jako: ‘rubasznie: bardzo; wyraża bardzo wysoką intensywność czynności i stanu, o jakim mowa’.

5 Z drugiej strony nie stwierdza: *ja mu się nie dziwię*, tylko używa czasownika niefleksyjnego, formy bezosobowej, co sugerować może włączenie w grę także odbiorcy.

Odwrotna sytuacja ma miejsce w opowiadaniu Tokarczuk *Numery* (ze zbioru *Szafa*). Główną bohaterką, a zarazem narratorką, jest tu młoda pokojówka. Postać ta często używa poetyckich porównań i metafor. W jej wypowiedzi pojawia się także archaizm *acz*. Wszystko to zaprzecza zarówno jej statusowi społecznemu, jak i młodemu wiekowi. Wskazuje na wyższą, organizującą instancję nadawczą, jest przejawem polifonii, zwłaszcza na tle tych wypowiedzi, w których występują leksemy potoczne (s. 18):

- (3) Dla niej Hotel jest pewnie doskonałą strukturą, żyjącym, **acz** nieruchomym bytem, o który my musimy dbać.

Kolejną wskazówką polifoniczności w tekście literackim są operatory modalne, podkreślające niepewność sądu i występujące w wypowiedziach narratora trzecioosobowego, często wszechwiedzącego. W powieści Tokarczuk *Ostatnie historie* (*Czysty kraj*) narrator w trzeciej osobie w pewnym momencie przybiera punkt widzenia postaci. Zastosowanie operatora modalnego *chyba* w poniższej wypowiedzi stanowi niewielki przejaw niewiedzy mówiącego, jest drobną wskazówką przejścia na inny poziom nadawczości (s. 73):

- (4) Wchodzą po szerokich schodach i chwilę na nią czekają – musi załatwić grupowy bilet. **Chyba** są jednymi z pierwszych, budynek jest wciąż pusty, ich kroki niosą się gdzieś po piętach pełnych obrazów.

Oznaką zmiany instancji nadawczej jest tu nie tylko wspomniany leksem *chyba*. Na uwagę zasługuje przede wszystkim kolokwializm *musi załatwić*, który burzy dotychczasową jednolitość struktury stylistycznej. Podobne zjawisko ma miejsce w opowiadaniu Stasiuka *Rudy sierżant* (ze zbioru *Opowieści galicyjskie*). Tu granica polifoniczności została rozmyta. Na przykład poniższe wypowiedzenie składa się z „pourypanych” semantycznie zdań składowych, w których występują należące do różnych odmian stylistycznych leksemy: oficjalny wyraz *obywatele*, potoczne wyrażenie *tego i owego*. Charakterystyczna jest także parenteza: *wyżej wiadomo czego nie podskoczysz*, stanowiąca „przerywnik” wypowiedzi, element naddany, redundantny, niełączący się w całość semantyczną z żadnym poprzedzającym ani następującym zdaniem składowym (s. 62):

- (5) Życie przybierało różnorakie formy, wcielało się, porzucało ciała zwierząt i ludzi, dzisiaj pada, pojutrze przestanie, **wyżej wiadomo czego nie podskoczysz**, trzeba posiedzieć jeszcze godzinkę, żeby **obywatele** czuli się bezpiecznie i żeby bezkarność nie stała się drugą naturą **tego i owego**.

Występowanie nacechowanych środków językowych w neutralnej narracji nie zawsze jest przejawem wielogłosowości. Z taką niejednoznaczną sytuacją mamy do czynienia na przykład w opowiadaniu Stasiuka *Miejsce* (*Opowieści galicyjskie*). Na uwagę w tekście tym zasługują modulanty, których obecność podkreśla jakiś fragment przekazu, czyni ten przekaz nacechowanym w określonym kontekście (s. 30):

- (6) Resztki pokruszonego gontu walają się w trawie. Tkwiące w nich gwoździe mają nie-spotykany dzisiaj, kwadratowy przekrój. **Niewykluczone**, że były kute, każdy z osobna, w jakiejś cygańskiej kuźni albo wprost na miejscu, w miarę jak przybijano poszycie.
- (7) **Najprawdopodobniej** wszystko zaczęło się zimą. Wtedy jest najwięcej czasu, a transport stosunkowo łatwy. Jeżeli ówczesna granica lasów przebiegała podobnie do dzisiejszej, to najbliższe jodły znajdowały się kilometr dalej i wyżej. Trzeba było odnaleźć te najlepsze, grube, proste, rosnące w miejscach słonecznych. I potem ściąć.
- (8) Dwóch mężczyzn piłowało jedno drzewo cały dzień. Piłowali, wbijali drewniane kliny, zdejmowali ubrania, póki nie zostali w samych koszulach, z których na mrozie unosiła się para. Ostatnie chwile były pełne niepokoju. Nasłuchiwali trzasków, z jakimi zrywają się włókna, gdy drzewo zaczyna swój powolny upadek. Potem krzesanie grubszych gałęzi i konarów i można było do srebrnoszarego pnia przywiązać konie. **Na pewno** rwały się upręże, pękały łańcuchy.

W pierwszym z przytoczonych fragmentów (6) mowa jest o resztkach pokruszonego gontu. Występujący w tym fragmencie operator modalny *niewykluczone* odnosi się do pochodzenia tkwiących w tych resztkach gwoździ. Wyraża niewiedzę narratora, informuje, że narrator nie zna wszystkich szczegółów, jedynie snuje przypuszczenia. Podobny stan wiedzy mówiącego ukazuje operator modalny *najprawdopodobniej* w drugim z podanych fragmentów (7). Tu również można mówić o niewiedzy narratorskiej. Narrator nie zna faktów, nie potrafi określić, podczas jakiej pory roku doszło do wycinki drzew. Jak jednak wynika z treści tego fragmentu, niewiedza ta jest uzasadniona, ponieważ uwarunkowana została znacznym oddaleniem pomiędzy czasem opowieści narratora a czasem opisywanych wydarzeń. Pomimo że we fragmencie (6) brakuje tego typu eksplicytnych wskazówek co do czasu zdarzeń, można wyciągnąć wniosek, że relacja narratora również i tu dotyczy odleglejszej przeszłości⁶.

Niewiedza narratorska, o której mowa powyżej, ma związek z usytuowaniem narratora w określonym miejscu i czasie. Narrator nie podaje konkretnych informacji, ponieważ dotyczą one przeszłości, której nie zna. Pozostaje mu jedynie snucie przypuszczeń w oparciu o zastane realia. Ograniczenie to czyni go bardziej rzeczywistym. Przywołuje na myśl realną osobę, żyjącą tu i teraz, która postrzega minione zdarzenia przez pryzmat własnych przemyśleń.

W ostatnim z przytoczonych fragmentów (8) występuje opis procesu ścinania i transportu drzewa. Narrator wymienia poszczególne czynności, które drwale wykonywali: piłowanie, wbijanie drewnianych klinów, zdejmowanie ubrań, krzesanie grubszych gałęzi i konarów, zaprzęganie koni. Uwzględnia także emocje oraz wrażenia, jakie praca wywoływała u wykonujących ją osób: niepokój, nasłuchiwanie trzasków. Na podstawie precyzji opisu można wywnioskować, że narrator był świadkiem tego

6 Świadczy o tym wzmianka o kuciu gwoździ w jakiejś cygańskiej kuźni, a więc w miejscu nietypowym, współcześnie coraz rzadziej spotykanym.

zdarzenia. Takiemu ujęciu zaprzecza jednak obecność operatora modalnego *na pewno*. Operator ten deformuje dotychczasową treść przekazu, wprowadza nowy element znaczeniowy: informację o ustosunkowaniu się narratora do własnego sądu. Oznacza to, że tak naprawdę mamy do czynienia nie tyle z relacją narratora, co z jego sądem, podobnie jak we wcześniejszych fragmentach tekstu (6, 7).

Operator modalny *na pewno* należy do wykładników modalności epistemicznej wyrażających najwyższy stopień pewności sądu (Bralczyk 1978: 31–32). W tekście opowiadania *Miejsce* stanowi element nacechowany. Nie zmienia treści przekazu, ale ją uwypukla. Komunikat staje się bardziej widoczny, zauważalny. Podkreślony zostaje trud pracy. Jednak, jak wynika z dalszej części tekstu, jest to praca „na wyrost”. Dochodzi do nadmiernej wycinki drzew. Narrator wyraża swoją opinię wprost, nie ukrywa żalu z powodu tak wielkiej, a nawet niepoliticzonej, straty. Wykładnik *na pewno* nabiera wówczas głębszego znaczenia. Podkreśla przekaz, w którym ukazane zostało negatywne, piętnowane przez mówiącego, zjawisko (s. 31):

(9) **Pięćdziesiąt, sto, więcej drzew?** W każdym razie dużo jak na możliwości wsi, która liczyła może ze dwadzieścia chałup.

Pozycja narratora opowiadania *Miejsce* jest bardzo silna. Nie ukrywa się on za światem przedstawionym (w tekście występuje narracja w pierwszej osobie) i nie stroni od emocjonalnego nastawienia wobec opisywanych zdarzeń. Wyraża w ten sposób własne zaangażowanie, przywiązanie do określonego miejsca, które wydaje się mu być szczególnie bliskie. Tekst ten można także potraktować jako polifoniczny, wyrażający głos samego autora⁷.

Język artystyczny współczesnej literatury polskiej cechuje wielostylowość. Do języka literatury wprowadzone zostały bowiem różne odmiany stylowe i socjalne. Mozaika stylów socjalnych i indywidualnych, różnych kodów tradycji literackiej, sztuki i konwencji estetycznych doprowadziła do powstania stylistycznego eklektyzmu (Witosz i in. 2003: 95), polifonii stylistycznej. Tej odmianie polifoniczności towarzyszy także wielogłosowość. Z drugiej strony podmiot często stanowi jedność, choć prowadzi ze sobą dialog (Bartmiński 2009).

W tekstach literackich Olgi Tokarczuk i Andrzeja Stasiuka licznie występują stylistyczne przejawy polifonii, uwidaczniające się w konkretnym, pojedynczym wypowiedzeniu poprzez zmiany stylu oraz operatory modyfikacji treściowej. Nie zawsze jednak środki te jednoznacznie wskazują na polifonię. Za każdym razem należy postawić sobie pytanie o celowość użycia takiego wykładnika przez narratora. W myśl teorii Ducrota jeżeli narrator nie został niczym zmotywowany do zastosowania danego

7 „Niepokoi mnie znikanie świata. [...] Niepokoi mnie, że kiedy wracam w jakieś miejsce, po pewnym czasie jest ono zupełnie inne. Ale z drugiej strony jest mi dobrze w tym stanie. Jestem nostalgikiem, ciągle muszę coś opłakiwać, wtedy jestem szczęśliwy.” A. Stasiuk, *Ja, kundel*, „Rzeczpospolita” nr 181 (7778), 4–5 VIII 2007, s. A9, rozmawiał D. Rosiak.

leksemu, jeżeli leksem ten burzy dotychczasową monolityczność stylistyczną przekazu, to stanowi przejaw polifonii, obecności głosu innej instancji nadawczej.

Literatura

- BACHTIN M., 1970, *Problemy poetyki Dostojewskiego*, Warszawa.
- BALBUS S., 1981, *Graficzny inwariant tekstu literackiego*, [w:] J. Bubak, A. Wilkoń (red.), *O języku literatury*, Katowice, s. 230–256.
- BALBUS S., 1983, *Stylizacja i zjawiska pokrewne w procesie historycznoliterackim*, „Pamiętnik Literacki” LXXIV, z. 2, s. 134–163.
- BALBUS S., 1993, *Między stylami*, Kraków.
- BARAŃCZAK S., 1971, *Tymoteusz Karpowicz albo Polifonia*, [w:] *Nieufni i zadufani. Romantyzm i klasycyzm w młodej poezji lat sześćdziesiątych*, Poznań, s. 48–68.
- BARTMIŃSKI J., 2009, *Polifoniczność tekstu czy podmiotu? Podmiot w dialogu z samym sobą*, [w:] J. Bartmiński, A. Pajdzińska (red.), *Podmiot w języku i kulturze*, Lublin, s. 161–182.
- BRALCZYK J., 1978, *O leksykalnych wyznacznikach prawdziwościowej oceny sądów*, Katowice.
- DUCROT O., 1989, *Zarys polifonicznej teorii wypowiedzania*, „Pamiętnik Literacki” LXXX, z. 3, s. 257–303.
- GÓRNY W., 1966, *Składnia przytoczenia w języku polskim*, [w:] A. Wierzbicka (red.), *System składniowo-stylistyczny prozy polskiego renesansu*, Warszawa, s. 287–398.
- GWJP: R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa 1999.
- GROCHOWSKI M., 1983, *Metatekstowa interpretacja parentezy*, [w:] T. Dobrzyńska, E. Janus (red.), *Tekst i zdanie*, Wrocław, s. 247–258.
- GROCHOWSKI M., 1986, *Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia*, Wrocław.
- GRZENIA J., 1999, *Język poetycki jako struktura polifoniczna. Na materiale poezji polskiej XX wieku*, Katowice.
- HABELA J., 1980, *Słowniczek muzyczny*, Kraków.
- INGARDEN R., 1988, *O dziele literackim. Badania z pogranicza ontologii, teorii języka i filozofii literatury*, Warszawa.
- JODŁOWSKI S., 1976, *Podstawy polskiej składni*, Warszawa.
- KAŁKOWSKA A., 1996, *Poziomy tekstu czyli polifonia druga*, [w:] S. Gajda, M. Bałowski (red.), *Styl a tekst*, Opole, s. 61–68.
- LABOCHA J., 2008, *Tekst, wypowiedź, dyskurs w procesie komunikacji językowej*, Kraków.
- MAKARSKI W., 1971, *O zestawieniu z parentezą*, „Roczniki Humanistyczne KUL” 19/1, s. 351–370.
- NYCZ R., 1984, *Sylwy współczesne. Problem konstrukcji tekstu*, Wrocław.
- NYCZ R., 1993, *Tekstowy świat. Poststrukturalizm a wiedza o literaturze*, Warszawa.
- PROKOP J., 2001, *Stanisław Grochowiak. Fuga*, [w:] J. Prokop, J. Sławiński (red.), *Liryka polska. Interpretacje*, Gdańsk, s. 570–578.
- SPLP: W. Lubaś (red.), *Słownik polskich leksemów potocznych*, t. 3, Kraków 2004.
- TUTAK K., 2003, *Leksykalne nieczasownikowe wykładniki modalności epistemicznej w autobiografiach*, Kraków.

WILKOŃ A., 1984, *Problemy stylizacji językowej w literaturze*, „Przegląd Humanistyczny” z. 3., s. 11–27.

WILKOŃ T., 2010, *Poematy Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego*, Katowice.

WITOSZ B., WOJTAK M., SŁAWKOWA E., SKUDRZYKOWA A., 2003, *Style literatury (po roku 1956)*, Katowice.

Teksty literackie

STASIUK A., *Opowieści galicyjskie*, Czarne 1998.

STASIUK A., *Dziewięć*, Wołowiec 2004.

TOKARCZUK O., *Dom dzienny, dom nocny*, Wałbrzych 1998.

TOKARCZUK O., *Ostatnie historie*, Kraków 2004.

TOKARCZUK O., *Szafa*, Kraków 2005.

Polyphony, or multi-vocality, of literary text in selected prose of Olga Tokarczuk and Andrzej Stasiuk Summary

The paper comprises two parts. The first deals with the musicological concept of polyphony, replanted in the ground of literary studies. It analyses some terms which are synonymous with the notion of polyphony: multi-layeredness, multi-meaningness, multi-linguality, multi-styledness, multi-vocality (multi-subjectivity), simultaneism, syntactic leveling of utterances. The second part discusses literary works of Olga Tokarczuk and Andrzej Stasiuk. The starting point is Oswald Ducrot's linguistic concept of polyphony in utterances.

Beata Milewska
Uniwersytet Gdański, Gdańsk

BRUTALNIE MÓWIĄC I INNE WYRAŻENIA METATEKSTOWE SYGNALIZUJĄCE NARUSZENIE NORM ZACHOWAŃ JĘZYKOWYCH

Normy zachowań językowych nie zawsze pozwalają nam mówić tak, jak pozwala na to rzeczywistość i sam język. Dotyczy to zwłaszcza sytuacji wypowiedzi dokonywanych publicznie, które obligują mówiących do staranniejszego doboru zarówno treści, jak i formy przekazu. Właściwy tekstom publicznym ogólny typ kontaktu językowego wzmacnia funkcję kontrolną tekstu, gdyż mówiący dążą jednocześnie do dwóch celów: wywarcia określonego wpływu na odbiorców (kształtowania myśli i postaw) oraz wywarcia na nich wrażenia (wywołania pożądaných emocji związanych z własną osobą). Pierwsze nieraz opiera się na drugim.

Wyznacznikiem funkcji kontrolnej jest – jak pisze Kazimierz Ożóg (1990: 72) – komponent ‘mogę powiedzieć inaczej’, obecny w wielu wyrażeniach metatekstowych, za których pomocą mówiący organizują i komentują swoją wypowiedź (definicja i wstępny opis zjawiska metatekstu – Wierzbicka 1971). Wyraża on możliwość ujęcia danej treści z wykorzystaniem odmiennych środków formalnych. „Inaczej” oznaczać może dowolną transformację sposobu wyrażenia się zależną od potrzeb i woli mówiącego, m.in. „niebezpośrednio, łagodniej niż wiadoma rzecz na to zasługuje” (eufemizowanie) albo „tak właśnie, jak się rzeczy mają” (bez określeń zastępczych), bądź też „mocniej, dosadniej niż jest społecznie dozwolone”.

Do powszechnie przyjętych i akceptowanych norm zachowań językowych należy łagodzenie formy wypowiedzi przez używanie eufemizmów. Zgodnie z komunikacyjną regułą grzeczności określeniami eufemistycznymi zastępujemy wyrazy i wyrażenia objęte w danej kulturze tabu językowym: takie, które z jakichkolwiek

pozajęzykowych względów – czy to wynikających z myślenia magicznego, motywów religijnych, psychologicznych, społecznych, czy wreszcie ideologicznych – uznawane są przez mówiących za nieodpowiednie w danym kontekście lub sytuacji. Zakazane mogą być określenia bezpośrednio nazywające to, co budzi lęk (tabu pierwotne – nazwy Boga i diabła, śmierci, kalectwa, nieuleczalnych chorób), co wydaje się zbyt drastyczne i ma negatywny odbiór społeczny (np. krytyka kogoś lub czegoś, odmowa uznania czyjejś wartości), co wykracza poza „polityczną poprawność” (niesprawiedliwość, nierówność, wyzysk, obojętność, egoizm, reifikacja człowieka itp.) czy przyjęte normy przyzwoitości (fizjologia, zwłaszcza dotycząca sfery erotyki – por. Widłak 1963, Dąbrowska 1991, 1992, 1993).

Jak się powszechnie przyjmuje, do respektowania takich a nie innych zasad porozumiewania się skłania nas pragnienie bycia skutecznym. Jesteśmy dla siebie uprzejmi, gdyż to się nam opłaca¹. Bywa jednak, że opłaca się co innego. „Brutalny jest medialny” – mówił Jerzy Bralczyk podczas debaty na temat nieparlamentarnych wyrażań parlamentarzystów (cyt. za: „Gazeta Wyborcza”, 27 IX 2007). W dobie powszechnego kryzysu wartości, semantycznych nadużyć i ogólnej pauperyzacji języka słowa uznawane niegdyś za obraźliwe i obniżające prestiż mówiącego stają się wyrazistym sygnałem jego odważnej i bezkompromisowej postawy wobec świata, świadectwem postawy niezafalszowanej:

Brutalny znaczyło kiedyś nieokrzesany, prymitywny, prostacki, wreszcie – agresywny. Ale gdy słyszymy «brutalnie mówiąc», «powiem brutalnie», to rozumiemy, że ktoś mówi szczerze, prawdziwie, tak jak jest, bez owijania w bawełnę. Ktoś, kto używa języka grzecznego, wygłasza ładne, gładkie zdania, jest bezbarwny, nijaki, nieatrakcyjny (...) [ibid.].

Wypowiedzi, w których narusza się tabu językowe, są nacechowane szczególną ekspresją. Często bardzo subiektywne, wypowiedziane z pozycji autorskiego „ja” (z czasownikiem w 1 os. lp.), pozwalają mówiącym przebić się ze swoją „prawdą” w natłoku innych głosów. Metatekstowe formuły sygnalizujące odejście od konwencji bycia uprzejmym, delikatnym zapewniają w takich sytuacjach niezbędną ochronę wizerunku. Dzięki nim użycie wyrażań i zwrotów objętych zakazem staje się świadomym wyborem podyktowanym – jak ma się domyślić odbiorca – wyższą koniecznością, a nie znakiem językowej abnegacji.

Metatekstowych formuł zapowiadających pomijanie eufemizmów albo wybór sformułowań w inny sposób nieakceptowanych jest w języku sporo. Z założenia stanowią one zbiór otwarty. Część użyć przedstawił K. Ożóg (1990: 72–73). Badacz wymienia zwroty: *że się tak brzydko wyrażę (i przyszedł tam że się tak brzydko wyrażę dwie kurwy)* oraz *powiedziałibyśmy brutalnie (nie pochwalam ludzi, którzy do tych spraw podchodzą w sposób no taki gangsterski powiedziałibyśmy brutalnie)*. Ponadto wskazuje na grupę

1 Pragmatyczną teorię grzeczności obszernie przedstawia Jolanta Antas (1999: 241–278). Autorka omawia koncepcję Robin Lacoff, Deborah Tannen, Ervinga Goffmana, Penelope Brown i Stephena C. Levinsona, Laurence’a R. Horna, Geoffreya Leecha.

środków, których zadaniem jest nie tyle uprzedzanie odbiorcy, że pomija się eufemizm, co osłabianie efektu wywołanego nieestosownym określeniem: *przepraszam bardzo (myślałam że mnie szlag trafi przepraszam bardzo szlag trafi na miejscu), przepraszam bardzo, że to powiem (i miałeś z tego przepraszam bardzo że to powiem gównie)*. Anna Dąbrowska (1991: 108–109) podaje dłuższą listę wyrażeń: *(mówiąc) po prostu, wprost, bez ogródek, prosto z mostu, bez owijania w bawełnę (Nie sekretarka, po prostu kochanka.), nazywać (rzecz) po imieniu, brzydko mówiąc, że tak powiem nieładnie*. A także: *pan(i) wybacz, przepraszam, za/z przeproszeniem, uczciwszy uszy i ślaskie za reszpektem (Bierut na polowaniu, z dwururką, którą trzymał za przeproszeniem tak, jak narząd do siusiania.)*.

W niniejszej pracy wskazane zostaną struktury konwencjonalnie używane jako zapowiedniki wyboru sformułowań nieeufemistycznych, o ponadindywidualnej frekwencji tekstowej – zarówno ciągi wyrażeń dążące do leksykalizacji („miękkie frazeologizmy”, by użyć określenia Aleksego Awdiejewa – 1999: 146), jak i doraźne konstrukcje syntaktyczne. Jedne i drugie rozpatrywane będą jako jednostki komunikacyjne, to znaczy pełniące zadaną funkcję w procesie przekazu treści. Przyjmuję założenie o ich pragmatycznej ekwiwalencji. Znaczenia prezentowanych wyrażeń będą, naturalnie, różne, gdyż różne pod względem semantycznym są stanowiące je elementy leksykalne. Analizowany materiał pochodzi z witryny internetowej *gazeta.pl*, gromadzącej publikacje z ostatnich dwudziestu dwóch lat, zróżnicowane gatunkowo i mające różnych nadawców. Ze względu na publiczny charakter wszystkie wypowiedzi traktowane są łącznie jako reprezentujące odmianę ogólną polszczyzny. (W przywoływanych tekstach zachowano oryginalną pisownię i interpunkcję.)

Pierwszą grupę środków stanowią zwroty ukształtowane wokół nadrzędnego *verbum dicendi*:

Z czasownikiem *mówić*:

brutalnie mówiąc | mówiąc brutalnie; brzydko mówiąc | mówiąc brzydko; mówiąc bez eufemizmów; mówiąc bez ogródek | bez ogródek mówiąc; mówiąc bez osłonek; mówiąc bez owijania w bawełnę | bez owijania w bawełnę mówiąc; mówiąc bez zbędnej kurtuazji; mówiąc dosadnie | dosadnie mówiąc; mówiąc drastycznie; mówiąc niegrzecznie; mówiąc ordynarnie | ordynarnie mówiąc; mówiąc po imieniu; mówiąc po prostu | po prostu mówiąc; mówiąc prosto z mostu | prosto z mostu mówiąc; mówiąc wprost | wprost mówiąc.

Z czasownikiem *powiedzieć*:

powiem brutalnie, powiedzmy brutalnie, powiedzielibyśmy brutalnie; powiem brzydko, że (tak) powiem brzydko; powiem bez ogródek, powiedzmy bez ogródek; powiem bez owijania w bawełnę; powiem dosadnie; powiem ordynarnie; powiem po prostu; powiem prosto z mostu; powiem wprost, powiedzmy wprost; że tak powiem nieładnie.

Z innym czasownikiem:

nazywając rzecz po imieniu; nazwę rzecz po imieniu, nazwijmy (od razu) rzecz po imieniu; że się tak brzydko wyrażę; że tak ujmę to bez ogródek.

Wyrażenia z analizowanej grupy należy do tych, w których *explicite* wymienia się sam akt mówienia (por. Wierzbicka 1971: 198). Zapewnia to stojący w centrum czasownik o znaczeniu ‘mówić’ (*mówić, powiedzieć, wyrażać się, nazywać, ujmować*) z dodanym określeniem adverbialnym określającym sposób mówienia (jak? – *bez ogródek, brutalnie, dosadnie...*). Przezrzystość budowy tych konstrukcji każe przyjrzeć się obecnym w ich składzie określeniom przysłówkowym. Wskazują one na różne cechy powstającej wypowiedzi. Przysłówek *brutalnie* charakteryzuje wypowiedź jako sprawiającą jakąś przykrość lub ból. *Brzydko i nieładnie* nasuwają myśl o niezgodności z przyjętymi normami zachowania lub o nieprzyzwoitości (por. *brzydkie wyrazy*). Stanowiące część zleksykalizowanych zwrotów określenia *bez ogródek, bez owijania w bawełnę, bez osłonek* wyrażają ideę braku zamaskowania, zasłonięcia nazwy wprost. *Prosto z mostu* rozumiemy podobnie, jako ‘nie ukrywając niczego’. *Drastycznie* zapowiada mocne wrażenia. *Dosadnie* mówi o odarciu komunikatu z subtelności, *ordynarnie* – o wyborze słownictwa wręcz gorszącego. Wyrażenia *bez kurtuazji i niegrzecznie* – o odrzuceniu reguł grzeczności i dobrego wychowania. *Po imieniu* oraz *wprost* sugerują sięgnięcie po tę właściwą nazwę rzeczy, a *bez eufemizmów* – rezygnację z określeń zastępczych, które stanowią samą istotę zjawiska eufemizowania.

Podane niżej przykłady użyc obrazują funkcjonowanie wskazanych wyrażeń. Pokazują także, które obszary tabu są przez mówiących naruszane i w jakim kierunku zmięra wybierany przez mówiącego sposób ujęcia treści:

- (1) Nie zamierzam się już zajmować polityką. **Brutalnie mówiąc** – zajmę się po prostu zarabianiem pieniędzy; Tu chodzi o polityczną promocję. **Mówiąc brutalnie**: „o skórę, furę i komorę” [...].
- (2) [...] przejście chodnikiem, zwłaszcza po odwilży, jest dla mnie koszmarem, zbiera mnie **brzydko mówiąc** na wymioty, nie mogę iść normalnie, patrzę do góry, jednak trzeba iść slalomem i zerkać mimo wszystko, aby nie wdepnąć [...]; To tylko jeden z przykładów na to, że brak w naszym mieście, **mówiąc brzydko** gospodarki zasobami ludzkimi.
- (3) To znaczy, **mówiąc bez eufemizmów**: koszt uzyskania ciała cierpiących istot jest olbrzymi, bo trzeba dać im jeść.
- (4) **Mówiąc bez ogródek**: dziewczęta współczesne nie bywają już „dziewicami”; Po prostu są stanowiska, na których nie wolno być, **bez ogródek mówiąc**, chamem [...].
- (5) [...] auditing jest, **mówiąc bez osłonek**, procesem prania mózgu [...].
- (6) To z kolei oznaczało – **mówiąc bez owijania w bawełnę** – bolesną śmierć rozłożoną na kilka tygodni katowania i brutalnych gwałtów.; Albo nasze społeczeństwo jest **bez owijania w bawełnę mówiąc** GŁUPIE albo większości ten stan rzeczy pasuje.
- (7) [...] jednak nigdy nie dostarczały one maksymalnej dozy rozrywki. **Mówiąc bez zbędnej kurtuazji** – często okazywały się po prostu totalną klapą.

- (8) [...] jednym z efektów prac komisji będzie restrukturyzacja zatrudnienia. **Mówiąc dosadnie**: zwolnienie części załogi teatru, dzięki czemu reszta mogłaby liczyć na większe podwyżki.; Skóra i kości, **dosadnie mówiąc** – szkielet.
- (9) **Mówiąc drastycznie**, nieraz umierają oni w trakcie roku akademickiego [...].
- (10) Ten zestaw już dziś jest za słaby, już dziś jest złomem, **mówiąc niegrzecznie**.
- (11) To nie duma mnie przed tym powstrzymuje, tylko rozważa, albo **mówiąc ordynarnie** – strach, że nie wiem, ile mi z tego rachunku zniknie [...]; W końcu, **ordynarnie mówiąc**, dostałem tzw. cynk [...].
- (12) [...] można z takim maluchem współpracować niekoniecznie dając mu klapsy, a **mówiąc po imieniu** bijąc [...].
- (13) Nie bez satysfakcji będziemy obserwować tę bezprecedensową kompromitację wykształciuchów z opozycji, którzy **mówiąc po prostu**, głupcami się okażą.; [...] i w taki sposób zawsze zdołają bałamucić nieuków, bojaźliwych i **po prostu mówiąc** baranów [...].
- (14) [...] „aktywni”, czyli **mówiąc prosto z mostu** chuligani.; [...] polityka jest mi obca i niech tak zostanie. **Prosto z mostu mówiąc** „Kładę na to... (tu proszę sobie dopowiedzieć według własnego uznania)”.
- (15) [...] ci panowie po prostu mówią nieprawdę, ale po prostu **mówiąc wprost** – łgają, łgają [poprawnie: *łżą* – B.M.] dla celów politycznych [...]; [...] stosunek stanowczo zbyt wielu „etnicznych” Polaków do „etnicznych” Żydów (i vice versa) jest ciągle co najwyżej bardzo niechętny, czy **wprost mówiąc**: wrogi, podejrzliwy.
- (16) Otóż poziom artykułu i jego, **powiem bez ogródek**, zakłamanie mnie wręcz odrzuciło.
- (17) Z miejsca znienawidziłem tę postać, **powiem bez owijania w bawełnę**.
- (18) „My potrzebujemy decyzji, które przyniosą skutek w 2011, 2012, 2013 roku, **powiem brutalnie**: za naszego życia” [...].
- (19) Chłopcy są utalentowani, chcą pracować, a mają wrażenie, że ktoś ich cały czas w dupę kopie, **że powiem brzydko**.
- (20) **Powiem dosadnie**: to jest skandal.
- (21) Do zdobycia jest jeszcze sześć punktów! Trzeba wyjść i – **powiem ordynarnie** – pokazać jaja.
- (22) **Powiem prosto z mostu**: byłem mocno wkurw... na całą sytuację.
- (23) **Powiem wprost**: nie chcemy go, nie szukamy zawodnika na tę pozycję.
- (24) Stąd etyczna dwuznaczność „wycofywania replikantów” – **nazywając rzecz po imieniu**, zabijania ich, czym trzusi się główny bohater.
- (25) **Nazwę rzecz po imieniu** – jest to po prostu bestialskie łamanie podstawowych praw człowieka, podstawowych praw kobiet.
- (26) **Nazwijmy od razu rzecz po imieniu** – Rosja nie jest demokracją, Władimir Putin nie jest demokratycznym przywódcą, a przyszlóroczne wybory prezydenckie potoczą się dokładnie tak, jak je zaprogramuje Kreml.

Jak widać, interesujące nas środki poprzedzają i jak gdyby usprawiedliwiają naruszenie różnych zakazów związanych z mówieniem. Mówiący bez wahania wkracza ją w obszar tabu pierwotnego, wyjawiając rzeczy budzące grozę i strach – wprost mówią o naruszaniu granic ciała: biciu (12), katowaniu i gwałcie (6), zabijaniu (24), a także o samym procesie przemijania i śmierci (9), (18). Wiele jest przykładów łamania tabu powodowanego delikatnością i uprzejmością – nie omija się tematu zarabiania pieniędzy (1), przyznaje do nieakceptowanych społecznie uczuć jak strach (11) i nienawiść (17), bezpośrednio stawia się komuś zarzuty: głupoty (6), (13), kłamstwa (15), (16), podejrzliwości i wrogości (15), nazywa *chamem* (4), *szkieletem* (8), *baranem* (13), poddaje się coś ostrej krytyce (*totalna kłapa* – 8), bezceremonialnie wyraża odmowę przyjęcia do zespołu (*nie chcemy go* – 23), negatywnie ocenia i wartościuje sytuację (*skandal* – 20), odsłania struktury myślenia władzy sprzeczne z jej deklaracjami o podmiotowości człowieka (*gospodarka zasobami ludzkimi* – 2). Za niektórymi określeniami użytymi przez nadawców kryje się wyraźna intencja mówiących, by wbrew kulturowej konwencji odsłonić rzeczywistość i ukazać ją taką, jaką oni sami ją „tu i teraz” postrzegają, bez funkcjonujących w szerszym obiegu eufemizmów, które tę rzeczywistość nie tylko kamuflują, ale też w pewien sposób fałszują – na przykład określeniem *zwolnienie części załogi* zastępuje się pojęcie *restrukturyzacji zatrudnienia* (8), *polityczną promocję* demaskuje się jako troskę o „*skórę, furę i komórę*” (1), we właściwych do tego, nieocenzurowanych słowach przedstawia się swoistą „ekonomię drapieżcy” (3). Ostatnie przykłady pokazują, że mówiący może mieć kłopot, gdy zamierza zaprezentować swoją wizję świata, odmienną od tej powszechnie lansowanej, niezgodną z zasadą „politycznej poprawności”. Zastosowanie odpowiedniej metatekstowej formuły pomaga w takim wypadku zwrócić uwagę na przekaz i przełamać dany stereotyp myślenia – por. (24), (25).

Metatekstowe zwroty, za których pomocą mówiący sygnalizują wybór sformułowań nieeufemistycznych, mogą poprzedzać także wybory językowe łamiące tabu powodowane przyzwoitością, skromnością i wstydem – gdy wchodzi się w sferę fizjologii (2), a zwłaszcza erotyki (4). Erotyczny wydźwięk ma spora grupa wulgaryzmów, które nierzadko pojawiają w towarzystwie formuł z przysłówkami *brzydko*, *ordynarnie* – (18), (20). Wulgaryzmy można traktować jako wyrażenia, których użycie narusza tabu przyzwoitości, chociaż alternatywą dla nich nie musi być eufemizowanie. Często pojawiają się one w tekście zamiast oczekiwanych w danym miejscu określeń neutralnych, które wydają się mówiącym zbyt nijakie i mało ekspresywne w stosunku do odczuwanych przez nich potrzeb wysłowienia się. Ustalenie granicy między eufemizmem a wulgaryzmem jest zresztą trudne. Anna Dąbrowska (1992: 122) wyodrębnia tzw. eufemizmy wulgarne – wyrażenia trochę łagodniejsze od pierwotnych, ale którym – jak pisze badaczka – wciąż daleko do elegancji.

Niektóre z zaprezentowanych wyrażen – z przysłówkami *po prostu*, *wprost* – mogą pełnić w tekście także inną funkcję niż sygnalizowanie braku eufemizmu czy szerzej: odejście od konwencji stylu kulturalnego. Mogą na przykład zapowiadać konkretyzację

informacji z punktu widzenia nadawcy (27) albo jej ostateczną selekcję (28), mogą też poprzedzać parafrazę w prostszych słowach² (29), por.:

- (27) [...] odebrał w środę w Pałacu Prezydenckim Srebrny Krzyż Zasługi „w uznaniu za inspirowanie społeczności lokalnych do działań na rzecz niepełnosprawnych”. – Czyli **mówiąc wprost**, za bardziej dostępną komunikację miejską, za to, że coraz więcej niepełnosprawnych dzieci może się uczyć ze zdrowymi [...].
- (28) Cóż mogę napisać na pocieszenie... W myślach się gubię. Czy dobrą radę, czy żart wesoły? **Powiem po prostu** – bardzo was lubię, chłopcy!
- (29) Przy pewnym podniesieniu przedniego koła konieczne jest nawet utrzymanie stałej prędkości [...], żeby nie spowodować dalszego obracania się motocykla w tył, czyli **po prostu mówiąc**, przewrócenia się.

Niekiedy podstawowe konstrukcje są rozwinięte dodatkowym, dodanym do nich określeniem. W ten sposób mówiący jeszcze dobitniej komunikuje wolę wyrażenia się wprost, bez szukania łagodniejszych sformułowań:

- (30) Wiem tylko, że gra jest, **mówiąc dosadnie i mocno**, po prostu zajebista.
- (31) Nie wiadomo kto kogo zapłodnił (**mówiąc ordynarnie i prostacko**).
- (32) Było mu gorąco – **wyraziście i po prostu mówiąc** – ze strachu.
- (33) I znów tyrada pełna pogardy dla wysiłku zbrojnego aliantów, cokolwiek rozmiągająca się z prawdą. A **mówiąc po imieniu i prosto z mostu**, kłamliwa.
- (34) **Mówiąc w sposób drastyczny i świadomie drastyczny**, myślę, że mając do wyboru debatę demokratyczną i polskie piekło, wybrano polskie piekło.
- (35) Na koniec **powiedzmy brutalnie wprost**. Sukienki są dla suczek, prawda?

Omawiana grupa środków stanowi zbiór najbardziej reprezentatywny dla badanej funkcji. Będąc wykładnikami metaaktów charakteryzujących wypowiedź, wnoszą one w układ interakcyjny eksplicytną informację o zamiarze mówiącego wyrażenia się w określony sposób – nie zawsze tylko nieeufemistyczny, lecz w ogóle naruszający konwencję kulturalną, neutralną. Są dla odbiorcy wyraźnym sygnałem, że partner zna reguły porozumiewania się oraz walor użytych słów i że stosuje je świadomie dla dobra przekazu.

Inną grupę środków, które mogą sygnalizować wybór sformułowań naruszających przyjmowaną konwencję porozumiewania się, stanowią konstrukcje oparte na czasowniku *bać się*:

nie bójmy się tego powiedzieć; nie bójmy się tego słowa

2 O znaczeniu i funkcjach komunikacyjnych samego *po prostu* (bez *mówiąc*) pisali m.in.: Wierzbicka 1969: 187; Pisarkowa 1975: 82; Zgółkowa 1978; Ożóg 1989, 1990: 79–88; Habrajska 2004: 96; Awdiejew, Habrajska 2006: 182. Anna Wierzbicka zdefiniowała to wyrażenie jako ‘nie sądzić, że (powiem) więcej’ (op. cit.: 187).

Wyrażenia te wnoszą do wypowiedzi nieco inny sens. Rozpatrywane od strony zawartości znaczeniowej, są to metaakty charakteryzujące postawę mówiącego w danym typie interakcji. Oznajmia się w tych zwrotach odwagę wobec własnego językowego działania i wobec odbiorcy. Jednocześnie wybór formy mnogiej („my”) to wezwanie, by partner przyjął taką samą postawę. Spójrzmy na przykłady:

(36) Wartość rozrywkowa serialu była różna, **nie bójmy się tego powiedzieć**: czasami powiewało nudą.

(37) W tych sprawach najbardziej widać nasze, **nie bójmy się tego słowa**, zacołanie [...].

Oba wskazane powyżej wyrażenia zapowiadają pominięcie określeń łagodniejszych aksjologicznie i ekspresywnie, a także coś ponadto – sygnalizują, że mówiący chce się posunąć odrobinę dalej niż to wypada, biorąc pod uwagę przyjęte reguły określające obyczaj mówienia czy panujące w danym środowisku normy myślenia. W tym sensie można byłoby w tym wypadku mówić o tabu i o przekraczaniu granic, por. też:

(38) [...] że niewidzialny i wszechobecny, że dokonujący czynów na granicy cudu, to także więc, no **nie bójmy się tego słowa** – Chrystus (Cimrman to z niemieckiego cieśla).

(39) Ja jestem artystką, która jest – **nie bójmy się tego słowa** – fenomenem pod każdym względem.

(40) [...] to w sporcie jakim jest piłka nożna, brzmi rozsądnie i może stanowić punkt wyjścia. Albo nawet – **nie bójmy się tego powiedzieć jasno i wyraźnie** – asumpt.

Jeszcze inną grupę wyrażen, które mogą poprzedzać wybór sformułowań nieeufemistycznych oraz wywołujących wrażenie niestosowności, tworzą formuły z czasownikiem *przepraszać*. Obecność w składzie tego czasownika czyni z nich przede wszystkim metaakty przeprosin:

przepraszam za określenie; przepraszam za sformułowanie; przepraszam za słowo; przepraszam (bardzo) za wyrażenie; przepraszam bardzo; przepraszam bardzo, że to powiem; za przeproszeniem.

I nieco bardziej wyszukane:

pardonnez le mot; excusez le mot.

Oto przykłady zastosowania:

(41) Nie potrafimy przenieść prawdziwie inteligenckich wartości do wszechogarniającego nas świata, który – **przepraszam za określenie** – jest „demokracją ciemniaków”.

(42) Przecież pan, powtarzam, pan nie jest – **przepraszam za sformułowanie** – człowiekiem nieobeznany z przepisami prawa.

(43) Aż go namówili na ten jeb..., **przepraszam za słowo**, napis.

(44) Nie pierwszy to raz „pudrowanie syfa” (**przepraszam za wyrażenie**) ma uchodzić za prawdziwe leczenie.

(45) Dla mnie wygląda jak rasowa zdzira. **Przepraszam bardzo za wyrażenie.**

(46) [...] Czechom wszystko, **za przeproszeniem**, zwisa.

(47) Wyształciuchy, których jesteśmy – **pardonnez le mot** – organem, rzuciły się do walki.

(48) [...] jako dziedzictwo po ptasiej matce otrzymał – **excusez le mot** – ptaszka.

Przeprosiny jako forma wypowiedzi mają własną charakterystykę semantyczną i pragmatyczną (por. Wierzbicka 1983: 130 – ‘wiem, że zrobiłem coś, co było dla ciebie złe; sądzę, że możesz czuć do mnie coś złego z tego powodu; mówię: żałuję, że to zrobiłem; mówię to, bo chcę, żebyś nie czuł do mnie nic złego’). Jest to akt o zupełnie innym charakterze niż zapowiedź brutalnego ujęcia treści czy odważnego przełamania tabu. Dlatego wyrażenia metatekstowe z eksplicitnym *przepraszam* (podobnie zresztą jak pominięte tu zwroty oparte na *proszę wybaczyć*, np. *proszę wybaczyć mocne słowa*) mogą, ale nie muszą wiązać się z zapowiedzią użycia określenia nieeufemistycznego. Mogą poprzedzać każdy wybór leksykalny, który mówiący uważa za nie najlepszy w danej sytuacji komunikacyjnej, również ze względów stylistycznych, por.:

(49) [...] to jeden z najpiękniejszych filmów o „cudzie spotkania” – tym epifanicznym (**przepraszam za wyrażenie**) momencie, kiedy świat przestaje być obcy, odpychająca rzeczywistość nabiera sensu [...]

(50) Giełdowy gracz [...] powiedziałby, że – **przepraszam za słowo** – dywersyfikuje inwestycje.

Wprowadzanie do wypowiedzi metatekstowych wtrętów sygnalizujących wybór określeń naruszających normy zachowań społecznych, objętych tabu językowym jest – jak podkreślają badacze tego zjawiska – zabiegiem świadomym i celowym. Wiąże się z okazywaniem szacunku odbiorcy, informowaniem go o własnych zamiarach komunikacyjnych dla uniknięcia ewentualnie grożących nieporozumień (Dąbrowska 1991: 109). Na mocy skojarzenia nieeufemizowania i brutalizacji języka ze szczerością (por. cytowaną wcześniej wypowiedź J. Bralczyka) mówiący wie, że warto sięgać po bezpośrednie i mocne środki wyrazu. Wzmacniają one więc z odbiorcą tekstu (szczerość to także zaufanie i bliskość) i zobowiązują go do przyjęcia głoszonej treści (szczerość zobowiązuje). Wyrażenia uprzedzające odbiorcę o decyzji mówienia wprost, w ostrych, nieocenzurowanych słowach, pobudzają uwagę słuchacza. A zarazem zapewniają mówiącemu asekurację, stanowią swoistą „barierę metatekstową”, za którą chroni się nadawca, realizując swój cel perswazyjny (notabene uznawany za podstawowy wyróżnik stylu publicystycznego – Habrajska 2006: 46–47). Bariera ta powoduje, że można użyć słów objętych tabu językowym, na przykład wyrazów nieprzyzwoitych, wulgarnych, związanych z tematyką seksu, przekleństw, gdyż są one traktowane jako cytat (Ożóg 1990: 72). Jednocześnie poprzez zmianę tematu wypowiedzi i skierowanie uwagi partnera na to, co się „tu i teraz” dzieje w komunikacji mówiący eksponuje autorskie „ja” i zyskuje wyrazistość jako podmiot w procesie porozumiewania się. Metatekstowe sygnały pominięcia eufemizmu świadczą więc o kontroli nie tylko powstającego tekstu, ale również, na mocy ich odniesień do odbiorcy, o kontroli przebiegu interakcji.

Literatura

- ANTAS J., 1999, *O kłamstwie i kłamaniu. Studium semantyczno-pragmatyczne*, Kraków.
- AWDIEJEW A., 1999, *Leksykon w gramatyce komunikacyjnej*, [w:] idem (red.), *Gramatyka komunikacyjna*, Warszawa – Kraków, s. 133–160.
- AWDIEJEW A., HABRAJSKA G., 2006, *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej*, t. 2, Łask.
- DĄBROWSKA A., 1991, *Tekstowe sygnały wprowadzania eufemizmów*, „Biuletyn PTJ” XLIV, Kraków, s. 105–109.
- DĄBROWSKA A., 1992, *Eufemizmy mowy potocznej*, [w:] J. Anusiewicz, F. Nieckula (red.), *Język a kultura*, t. 5: *Potoczność w języku i kulturze*, s. 119–178.
- DĄBROWSKA A., 1993, *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*, Wrocław.
- HABRAJSKA G., 2004, *Komunikacyjna analiza i interpretacja tekstu*, Łódź.
- HABRAJSKA G., 2006, *Styl a cele komunikacyjne* [w:] B. Witosz (red.), *Style konwersacyjne*, Katowice, s. 41–49.
- OŻÓG K., 1989, *Funkcja leksemu po prostu w polszczyźnie mówionej*, „Język Polski” LXIX, z. 3–5, s. 152–161.
- OŻÓG K., 1990, *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej. Wybrane zagadnienia*, Kraków.
- PISARKOWA K., 1975, *Składnia rozmowy telefonicznej*, Wrocław.
- WIDŁAK S., 1963, *Tabu i eufemizm w językach nowożytnych*, „Biuletyn PTJ” XXII, Kraków.
- WIERZBICKA A., 1969, *Dociekania semantyczne*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- WIERZBICKA A., 1971, *Meatatekst w tekście*, [w:] M.R. Mayenowa (red.), *O spójności tekstu*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, s. 105–121.
- WIERZBICKA A., 1983, *Genry mowy*, [w:] T. Dobrzyńska, E. Janus (red.), *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, s. 125–137.
- ZGÓŁKOWA H., 1978, *O użyciu niektórych wyrażen przyimkowych w mówionej odmianie współczesnej polszczyzny*, [w:] T. Skubalanka (red.), *Studia nad składnią polszczyzny mówionej*, Wrocław, s. 195–202.

***Brutalnie mówiąc* ‘brutally speaking’ and other metatextual expressions signaling a violation of standards of linguistic behaviour**

Summary

The paper is a contribution to the stream of research on metatext, a phenomenon tightly bound to the plane of language use. It collects and displays expressions which speakers use to signalize a violation of standards of linguistic behaviour: *brutalnie mówiąc* ‘brutally speaking’ and others. These expressions are structures of different builds and different degrees of lexicalization – from trite sayings to ad-hoc syntactic constructions – which are attested more than once in the examined corpus of contemporary press statements. Pragmatic equivalence of these expressions allows for their mutual substitution in texts. Semantically, a few clear-cut groups can be seen: expressions which characterize the manner of speech (with the verb *mówić* ‘to speak’), expressions which define the speaker’s attitude in a given interaction, and expressions which apologize for the choice of words. All of them are introduced into texts deliberately, with the intention of having a persuasive effect on the listener.

Patrycja Pałka
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

PRZYSŁÓWKI PREFIKSALNO-SUFIKSALNE TYPU *PO POLSKU* W SŁOWNIKU I W TEKŚCIE

Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy współczesne słowniki oraz prace dotyczące składniowych i semantycznych właściwości przysłówków (zob. Grzegorczykowa 1975; Laskowski 1998; Wróbel 1996, 2001, 2004; Grochowski 1986, 1997; Wojdak 2004) odzwierciedlają faktyczne funkcjonowanie wyrażen typu *po polsku* w tekstach i czy zauważone zjawiska językowe związane z ich użyciami tekstowymi pociągają za sobą konsekwencje dla opisu leksykograficznego. Ze względu na trudność i złożoność tego zagadnienia, proponujemy ograniczenie rozważań wyłącznie do grupy takich derywatów przysłówkowych, które tworzone są niemal regularnie za pomocą prefiksu *po-* i sufiksu *-u¹* od przymiotników odrzeczownikowych zakończonych na *-ski*, *-cki* (*-dzki*), np. *po polsku*, *po katolicku*, *po szwedzku*.

1 Przyjmujemy za Renatą Grzegorczykową, że jednostki typu *po polsku* to synchronicznie prefiksально-sufiksalne derywaty przysłówkowe (Grzegorczykowa 1982: 89). Status analizowanych wyrażen nie jest jednak w językoznawstwie polskim jednakowy. Jan Tokarski uznaje bowiem omawiane jednostki za połączenia przymiów z wyjątkowymi formami przymiotników (Tokarski 2001: 155–157). Stanowisko to jest zgodne z podejściem Zygmunta Saloniego, który potraktował przysłówki odprzymiotnikowe nie jako odrębną część mowy, lecz formę przymiotnika, zneutralizowaną pod względem przypadku, liczby i rodzaju (Saloni, 1974: 11, 98–99). Podobny sposób postrzegania przysłówków złożonych prezentują Janusz S. Bień (2004), Adam Przepiórkowski (2004) oraz Marcin Woliński (2003), których zdaniem wyrażenia te to konstrukcje złożone z przymiowa oraz przymiotnika po-przymiowego (zob. też Szałkiewicz 2010: 406–407).

I tak najpierw omówimy najważniejsze ustalenia teoretyczne dotyczące interesującej nas klasy; następnie analizie zostanie poddany materiał leksykograficzny, wybrany z czterech najnowszych słowników języka polskiego: SWJP, USJP, ISJP, PSWP, na koniec zostaną przedstawione wyniki analizy materiału źródłowego, zaczerpniętego z tekstów zgromadzonych w Narodowym Korpusie Języka Polskiego.

1. Przysłówki typu *po polsku* – słowotwórstwo, semantyka i składnia

Przysłówki typu *po polsku* należą do grupy derywatów prefiksarno-sufiksalnych (zob. Grzegorzczukowa 1975, 1982, 1984; Wróbel 1966), ich podstawami są wyłącznie przymiotniki odrzeczownikowe z sufiksem *-ski*, *-cki* (*-dzki*) (z rozszerzeniami *-ow-ski*, *-ar-ski*, *-ań-ski*, *ij-ski*) derywowane głównie od nazw zawodów (np. *po dziennikarsku*, *po krawiecku*, *po żołniersku*), nazw przynależności społecznej (np. *po chłopsku*, *po mieszczańsku*, *po szlachecku*), nazw nosicieli cech (np. *po chamsku*, *po dziadowsku*, *po dżentelmeńsku*) oraz nazw przynależności do kierunków ideologicznych, politycznych czy filozoficznych (np. *po protestancku*, *po faszystowsku*, *po stoicku*). Bardzo dużą grupę, najbardziej regularną, tworzą derywaty pochodne zarówno od przymiotników oznaczających nazwy języków i narodowości (np. *po polsku*, *po niemiecku*, *po francusku*), jak i od przymiotników utworzonych od nazw geograficznych (np. *po cieszyńsku*, *po parysku*, *po śląsku*) (Grzegorzczukowa 1982: 89–90). Możliwe są także takie formacje jak: *po stalinowsku*, *po hitlerowsku*, *po gomułkowsku*, które powstają od przymiotników motywowanych od imion osobowych, a ściślej nazwisk, konotujących określone cechy przypisywane osobie noszącej dane nazwisko. W zakresie problematyki słowotwórczej należy wspomnieć jeszcze o tym, iż przysłówki omawianego typu, jak pisze Renata Grzegorzczukowa,

[...] zachowują żywą motywację rzeczownikową: przysłówek semantycznie nawiązuje wprost do rzeczownika (*po królewsku* ‘jak król’, *po warszawsku* ‘jak w Warszawie’ [...] itp.), choć możliwa jest także motywacja przymiotnikowa (*Postępuje po koleżeńsku* ‘jak kolega’ || ‘w sposób koleżeński’) (Grzegorzczukowa 1984: 461).

Jeśli zatem uznamy za nadrzędną w danym wypadku motywację rzeczownikową, wówczas można by interpretować takie derywaty jako przysłówki utworzone za pomocą złożonych formantów: *po-* + *-sku*, (*po kronikarsku* ‘tak jak kronikarz’), *po-* + *-owsku* (*po ojcowsku* ‘tak jak ojciec’), *po-* + *-ańsku* (*po meksykańsku* ‘tak jak w Meksyku’).

Jeśli zaś chodzi o semantyczną strukturę owych przysłówek, to szczegółowo zajmiemy się tym dalej przy omawianiu ich użycia tekstowego, rzutującego na sposób definiowania w słowniku. Tu odnotujmy tylko, że w literaturze przedmiotu na temat semantyki przysłówek polskich odnajdujemy liczne prace, ale zwykle takie, które poświęcone są pojedynczym jednostkom leksykalnym (m.in. Bednarek 2005;

Cyra 1998; Maryn 2003, 2005) lub poszczególnym typom wyróżnianym wewnątrz tej kategorii (m.in. Grochowski 1999; Chudyk 2006; Maryn 2007). Całościowo pod kątem semantycznym, a ściślej ról, jakie przysłówki pełnią w strukturze semantycznej zdania, zostały one zbadane przez Grzegorczykową. Umieszcza ona owe jednostki wśród tzw. jakościowych określników czasownika, czyli przysłówków kwalifikujących, charakteryzujących jednocześnie podmiot (przedmiot) i czynność (Grzegorczykowa 1975: 74, 79, 81). Informują o cechach właściwych podmiotom i czynią to w sposób porównawczy przez wskazanie na przedmiot lub osobę mającą określony zespół cech.

Tę właściwość semantyczną opisał już wcześniej Henryk Wróbel, którego zdaniem różnica między przysłówkami *aktorsko* i *po aktorsku* tkwi w tym, że w znaczeniu tego pierwszego zawiera się moment jakościowy, tego drugiego zaś moment porównawczy 'tak jak' (Wróbel 1966: 146). Dzięki temu przysłówki prefiksально-sufiksalne typu *po ...-u* mają wyraźniejsze odniesienie do czynności niż sufiksalne, które ściślej komunikują cechę przypisywaną podmiotowi. Grzegorczykowa uszczegóławia to, wyjaśniając dalej: jednostki te informują, że „stan zakomunikowany przez czasownik dokonuje się w taki sposób, jakby podmiotem jego był desygnat” rzeczownika będącego pośrednio lub bezpośrednio podstawą przysłówka (Grzegorczykowa 1975: 83).

Wyrażenia te podkreślają więc podobieństwo między podmiotem a desygnatem podstawy przymiotnika pod pewnym względem, na przykład *po* względem sposobu ubierania się, zachowania, mówienia, na przykład *zachowywać się po rycersku*, czyli 'pod względem zachowania przypominać rycerza'.

Przejdźmy teraz do właściwości składniowych przysłówków, co ściśle łączy się z syntaktycznymi klasyfikacjami leksemów na części mowy autorstwa Romana Laskowskiego (1998: 56–59), H. Wróbla (1996: 2001: 74–79) i Macieja Grochowskiego (1986, 1997: 24–25). W ujęciu wymienionych badaczy przysłówki: 1) są nieodmienne; 2) nie funkcjonują samodzielnie jako wypowiedzenia; 3) nie mają funkcji łączącej; 4) są nieakomodowanymi podrzędnikami zdań; 5) tworzą związki składniowe z czasownikami lub przymiotnikami jako swoimi nadrzędnikami; 6) nie są zdolne do wchodzenia w relację z rzeczownikiem (innym niż dewerbalny). Wróbel dodaje ponadto, że przysłówek może również być nadrzędnikiem związku składniowego i konotować jako swoje podrzędniki: czasowniki, np. *przyjemnie* → [*spacerować*], rzeczowniki i wyrażenia przymiotkowe, np. *miło* → [*Marysi*], *wyżej* → [*od Jasia* // *niż Jaś*]” oraz „pewne typy zdań składowych, np. *lepiej* → [*niż przypuszczałem*]” (Wróbel 2001: 244)”.

Natomiast znacznie szersze rozumienie przysłówka proponują Zofia Zaron oraz Wiara Małdziewa i Julia Bałtowa. Zofia Zaron, uwzględniając zarówno żądania konotacyjno-akomodacyjne leksemów, jak i ich właściwości fleksyjne, wyróżnia trzy klasy przysłówków (Zaron 2005: 47). Do pierwszej zalicza takie jednostki, które nie wykazują właściwości zdaniotwórczych, konotują czasownik (wyjątkowo – przymiotnik lub inny przysłówek); nie mają zdolności akomodacyjnych, co więcej,

są nieodmienne przez przypadek, rodzaj, liczbę, lecz część z nich ma fleksyjną kategorię stopnia. Należą tu właśnie przysłówkowe derywaty słowotwórcze oraz *bardzo*. Drugą klasę tworzą jednostki niemające własności zdaniotwórczych, niekonotujące zdania lub czasownika (typu *rankiem, gdzieś, tu, teraz, kiedyś*) i niemające właściwości akomodacyjnych. Ich możliwości fleksyjne są takie same jak leksemów klasy pierwszej. Do tej grupy należą takie leksemy, które Zygmunt Saloni zalicza do partykuło-przysłówków (zob. Saloni 1974). Trzecia klasa to przysłówki wyróżniające się tym, że nie mają własności zdaniotwórczych ani akomodacyjnych, są nieodmienne, ale konotują każdą jednostkę składniową (typu *przypuszczalnie, chyba, nawet, prawie*) lub wyłącznie rzeczownik (typu *tuż, byle, lada*). Klasa ta tradycyjnie zaliczana jest bądź do przysłówków, bądź do partykuł.

Natomiast Małdziewa oraz Bałtowa (zgodnie z kryterium składniowym) wydzielają takie typy przysłówków, jak: **a)** zależne od czasowników (adverbialia); **b)** zależne od przymiotników i adverbaliów (bez względu na formę stopnia) (adpositiva); **c)** zależne tylko od przymiotników (bez względu na formę stopnia) (adadiectiva); **d)** zależne tylko od form stopnia wyższego przymiotników i adverbaliów (adcomparativa); **e)** zależne od rzeczowników i liczebników (adsubstantiva) (Małdziewa, Bałtowa 1995: 141).

Jak wynika z powyższego omówienia koncepcji rozumienia przysłówków według kryterium syntaktycznego – a za takim się opowiadamy, zwłaszcza dla opisu słownikowego – autorzy zgadzają się co do formalnoskładniowych właściwości tej klasy, jakimi są zależności: od czasownika, przymiotnika i przysłówka. Kwestię sporną stanowi zaś przede wszystkim adnominalna pozycja interesującej nas grupy leksemów, o której będzie dalej mowa.

2. Przysłówki typu *po polsku* w najnowszych słownikach języka polskiego

Sposoby hasłowania owych jednostek, czyli nadawania określonym faktom językowym formy hasłowej w słowniku, wiążą się z problematyką miejsca derywatów w opisie słownikowym. Dylemat, czy umieszczać poszczególne formy pochodne w odrębnych artykułach hasłowych, czy notować je w obrębie haseł głównych, dotyczy zwłaszcza takich jednostek, jak tworzone za pomocą regularnych operacji słowotwórczych zdrobnienia (np. *domek, aktoreczka*), nazwy żeńskie zakończone na *-ka* (*aktorka, malarka*), deverbativa na *-anie, -enie, -cie*, odrzeczownikowe przymiotniki ogólnorelacyjne typu *samochodowy, rowerowy*, a także imiesłowy przymiotnikowe czynne i biernie, jak również przysłówki odprzymiotnikowe na *-o* i *-e* oraz tworzone za pomocą przedrostka *po* i przyrostka *-u*. Jak zatem interesujące nas jednostki leksykalne są hasłowane w wybranych słownikach ogólnych języka polskiego?

Zaledwie jedno z czterech analizowanych źródeł, mianowicie SWJP, ujmuje omawiany typ przysłówków w odrębnych artykułach hasłowych.

SWJP

po grubiańsku	po dziadowsku	po polsku
przysł. rzad. 'jak grubianin, w sposób grubiański': <i>Wyrażać się po grubiańsku. Zachowywać się po grubiańsku. Potraktować kogoś po grubiańsku.</i>	przysł. 1. 'jak dziad, biednie': <i>Ubrany po dziadowsku.</i> 2. 'byłe jak, tandetnie': <i>Robić coś po dziadowsku.</i>	przysł. 1. 'zgodnie z polską tradycją, kulturą': <i>Obchodzić święto po polsku. Być po polsku gościnnym.</i> 2. 'w języku polskim': <i>Czytać po polsku. Powiedzieć po polsku.</i>

Pozostałe słowniki notują przysłowki typu *po ...-u* w obrębie haseł od których derywowane są te jednostki, a więc w większości wypadków przy przymiotniku (USJP, ISJP, PSWP), czasem przy rzeczowniku od którego pochodzi dany przymiotnik niemający samodzielnego artykułu hasłowego (ISJP). Co ważne, przysłowki te stanowią wówczas w hasle głównym: **1)** albo odrębne podhasła o pełnej strukturze z definicją, kwalifikacją gramatyczną, relacjami semantycznymi (synonimia, antonimia) i ilustracją materiałową (zob. USJP: np. *po amatorsku*, *po zbójceku*, ISJP: np. *po chłopsku*, *po gospodarsku*), **2)** albo są notowane pod konkretnymi znaczeniami hasła głównego i wówczas: **2a)** ich znaczenia nie definiuje się wprost, lecz przez odwołanie do przykładów użyc i definicji przymiotnika (zob. ISJP: np. *po chińsku*, *po barbarzyńsku*), **2b)** lub rzeczownika (zob. ISJP: np. *po amatorsku*, *po dyktatorsku*), **2c)** albo też podaje się definicję, lecz już bez kolokacji czy cytatów (zob. PSWP: *po wiejsku*, *po francusku*) – zob. poniższą tabelę.

USJP	ISJP	PSWP
amatorski 1. «wykonany przez amatora, uprawiany przez amatorów» [...] 2. <i>pot.</i> «nieudolny, niefachowy, dyletancki» [...] 3. <i>pot.</i> «taki, który może się podobać» [...] po amatorsku w użyciu przysłów. <i>pot.</i> «w sposób amatorski, nie profesjonalnie» ○ Robić coś po amatorsku. ○ Rzecz wykonana po amatorsku.	chłopski chłop•ski, •scy. 1 Chłopskie jest to, co 1.1 dotyczy chłopów – rolników. [...] 1.2 jest uważane za charakterystyczne dla chłopów, np. upór lub praktyczne widzenie świata. [...] PRZ 2 Jeśli ktoś robi coś po chłopsku , rzadziej z chłopska , to robi to w sposób właściwy chłopom lub uważany za charakterystyczny dla chłopów. <i>Ubierał się w kozuch do ziemi, po chłopsku... Dobitnie, po chłopsku rzecz określił.</i> FPS + CZ = jak chłop	francuski₁ <i>poch.</i> od Francja; <i>przym.:</i> francuska, francuskie, francuscy; <i>nie stopniuje się</i> ; 'taki, który związany jest z Francją – państwem w zachodniej Europie ze stolicą w Paryżu – lub dotyczy Francji' [...] ♦ Po francusku 'według wzorów z Francji, tak jak we Francji' [...] francuski₂ <i>poch.</i> od francuski; <i>rzecz. r.m.;</i> D. francuskiego, <i>bez l.mn.;</i> 'język należący do zachodniej podgrupy rodziny języków romańskich, używanych we Francji, Belgii, Szwajcarii [...] ♦ Po francusku 'w języku francuskim'

USJP	ISJP	PSWP
zbójce <i>książk.</i> «odnoszący się do zbója, właściwy zbrojowi, związany z rozbójem; zbrodniczy, bandycki» [...]	chiński chiń•ski, •scy. 1 Chińskie jest to, co dotyczy Chin lub Chińczyków. ... <i>chińska herbata</i> <i>figurki z chińskiej porcelany</i> .	wiejski <i>poch.</i> od wieś; <i>przym.</i> ; wiejska, wiejskie, wiejscy; <i>nie stopniuje się</i> ;
po zbójce w użyciu przysłów. <i>książk.</i> «jak zbroj; zbrodnico»	PRZ ► W funkcji przysłowka używa się wyrażenia po chińsku . <i>Nauczył się nawet pisać po chińsku...</i> <i>Herbatę podano po chińsku</i> .	1. 'taki, który znajduje się na terenie wsi, pochodzi ze wsi; związany ze wsią' [...]
○ Zagrabić coś, napaść na kogoś po zbójce.	FPS + CZ	2. 'taki, który jest charakterystyczny dla chłopą, rolnika, mieszkańca wsi; wykonywany przez ludność wsi' [...] ♦ Po wiejsku Z wiejska 'tak jak na wsi, tradycyjnie na wsi'

Brak samodzielnych artykułów hasłowych dla derywatów przysłówkowych powoduje „utonięcie” danej jednostki w materiale całego hasła, jak dzieje się to przede wszystkim w PSWP, co znacznie utrudnia lekturę. Natomiast zastosowany w ISJP trojaki sposób hasłowania przysłowka w obrębie hasła przymiotnikowego lub rzeczownikowego wynika z koncepcji leksykograficznej. We wstępie do słownika czytamy:

Liczne wyrazy pochodne [...] zostały potraktowane jako tzw. podhasła derywowane [...]. Pozwoliło to oszczędzić podawania przy nich definicji, które albo nie wносиłyby nic nowego do znaczenia wyrazu podstawowego, albo modyfikowałyby je w ustalony i zawsze taki sam sposób. (ISJP: xvii).

Zgodnie z powyższym, jeśli znaczenie przysłowka nie wnosi niczego nowego w porównaniu ze znaczeniem przymiotnika, wówczas derywat nie ma odrębnej definicji (metoda stosowana jest wobec większości przysłówków typu *po polsku*: zob. m.in. *po chińsku*, *po ukraińsku*, *po wietnamsku*, *po żołniersku*, *po barbarzyńsku*, *po pańsku*). Analogicznie: jeśli znaczenie przymiotnika, od którego derywowany jest przysłówek nie wnosi niczego nowego w zestawieniu ze znaczeniem rzeczownika – będącego jego wyrazem podstawowym, wówczas interesującego nas przysłówka powinniśmy szukać w hasle nie przymiotnikowym, lecz rzeczownikowym (zob. np. *po amatorsku*).

ISJP

amator a•ma•tor, D •ra, Ms •rze, lm M •rzy. 1 Amator to 1.1 ktoś, kto zajmuje się czymś niezawodowo lub wykonuje jakąś pracę bez fachowego przygotowania. [...]	<i>Fotografia jest amatorska, niezbyt ostra.</i>
RZ MOS	PRZ
◇ a•ma•tor•ski, •scy. Poza teatrem zawodowym rozwijał się teatr amatorski o coraz większym zasięgu oddziaływania... ..amatorskie zbieractwo minerałów...	◇◇ a•ma•tor•sko. <i>Grała na fortepianie, czasem amatorsko malowała.</i>
	PS + CZ
	► W funkcji przysłowka używa się też wyrażenia po amatorsku <i>film naiwny i zagrany po amatorsku</i> .
	FPS + CZ

Jeśli zaś użycie danego przysłówka wiąże się z nowym odcieniem znaczeniowym, modyfikującym znaczenie wyrazu podstawnego (często jest to użycie przenośne), wówczas przysłówek stanowi odrębne podhasło, zob. ISJP *po babsku*, *po gospodarsku*, *po kupiecku*.

ISJP

kupiecki	babski	gospodarski
ku•piec•ki, •piec•cy. Kupiecki to taki, który dotyczy kupców lub jest dla nich charakterystyczny. ... <i>stare rodziny kupieckie o przedwojennych tradycjach</i> <i>zmysł kupiecki</i> . PRZ ● Jeśli ktoś robi coś po kupiecku , to robi to w sposób właściwy kupcom, trzeźwo oceniając wartość materialną czegoś. <i>Po kupiecku szacowała kolejne pomieszczenia mojego przyszłego domu</i> . FPS + CZ	bab•ski, •scy. Słowo potoczne. 1 Babskie jest to, co 1.1 dotyczy kobiet. <i>To jakieś babskie sprawy, nie znam się na nich</i> <i>babskie choroby</i> ... <i>Patrzcie, ubrał się w babskie spodnie!</i> PRZ 1.2 jest uważane za charakterystyczne dla kobiet, np. pozbawione zdecydowania lub fachowości. Słowo czasem obraźliwe. <i>Głupie babskie łzy cisnęły mu się do oczu</i> <i>babskie myślenie</i> . PRZ 2 Jeśli ktoś robi coś po babsku , to robi to w sposób właściwy kobietom lub uważany za typowy dla nich, np. pozbawiony zdecydowania lub fachowości. <i>Dziwny facet, siada jakoś po babsku, jakby chodził w spódnicy</i> . FPS + CZ	go•s•po•dar•ski, •scy. 1 Gospodarski to taki, który 1.1 ma związek z gospodarstwem wiejskim. [...] 2 Coś, co jest gospodarskie , jest właściwe dobremu gospodarzowi, który rządzi lub kieruje czymś. [...] 3 Jeśli ktoś robi coś po gospodarsku , to robi to 3.1 tak jak gospodarz-rolnik. <i>Dom i podwórze urządzone po gospodarsku, typowo dla domostw tej wsi</i> . FPS + CZ 3.2 tak jak dobry gospodarz. <i>Troszczyli się o swe osiedlowe zieleńce naprawdę po gospodarsku</i> . FPS + CZ

Trudno jednak nie doszukać się braku konsekwencji w ISJP, gdyż w definiensie wyrażenia *po babsku* powtarzają się wprost elementy znaczenia przymiotnika, a mimo to przysłówek ten jest notowany w odrębnym podhasle.

Zajmijmy się teraz kategoryzacją omawianych jednostek leksykalnych. Prawie wszystkie analizowane słowniki, z wyjątkiem PSWP, podają bezpośrednią (przyhasłową) informację gramatyczną i kwalifikują wyrażenia typu *po polsku* jako przysłówki, stosując jedynie różną nomenklaturę: USJP posługuje się sformułowaniem „w użyciu przysłówkowym”, ISJP terminem „frazza przysłówkowa” i zgodnie z przyjętą koncepcją informuje o łączliwości składniowej danej jednostki z jednostkami z innych klas lub podklas gramatycznych. I tak przy omawianych derywatach przysłówkowych ISJP podaje łączliwość z czasownikami. O tym, w jakich schematach składniowych pojawiają się w słownikach interesujące nas wyrażenia, możemy więc głównie dowiedzieć się pośrednio, przeglądając ilustrację materiałową w postaci cytatów lub

kolokacji. W większości wypadków jest pokazywana w słownikach łączliwość z czasownikiem, np. *wypowiadać coś, napominać kogoś po kaznodziejsku* (USJP), *budować po szwedzku* (USJP), *interpretować (wydarzenia historyczne), myśleć po marksistowsku* (USJP), *pisać, czytać po grecku* (ISJP), *odnosić się do kogoś, odzywać się, zaczepiać (kobiety) po chamsku*, albo z imiesłowem przymiotnikowym (czynnym lub biernym): *ubrany, ostrzyżony po męsku* (USJP), *mieszkanie wymalowane po partacku, młodzież zachowująca się po chuligańsku, bity po bestialsku* (SWJP). Nawet jeśli podawane są przykłady pokazujące połączenia z rzeczownikiem, jak np. *wyprawiać święta po staropolsku* (USJP), *łosoś (przyrządzony) po norwesku* (USJP), *karp po żydowsku* (ISJP), to nie wpływa to na zmianę oznaczenia klasy gramatycznej. Jedynym wyjątkiem jest przysłówek *po turecku*, który w SWJP ma podwójną kategoryzację: jako przysłówek – *po turecku I* o dwóch znaczeniach ‘w sposób charakterystyczny dla Turków’ i ‘w języku tureckim’ oraz jako przymiotnik – *po turecku II* ‘o sposobie parzenia kawy lub herbaty: sypiąc kawę lub herbatę bezpośrednio do szklanki lub filiżanki i zalewając wrzątkiem’: *Kawa, herbata parzona po turecku*². Co ciekawe, na uniknięcie homonimii nie wpłynęło nawet podanie w kolokacjach imiesłowu *parzony*, a więc zaznaczenie bezpośredniej łączliwości nie z rzeczownikiem, ale z formą fleksyjną czasownika, która w wyniku elipsy zanika w częstszych, jak pokazuje NKJP³, w użyciu konstrukcjach: *kawa po turecku, herbata po turecku*. Nadmienmy tu, że elipsą tłumaczy się zwykle adnominalną pozycję przysłówka, twierdząc, iż jest to użycie wtórne (zob. Grzegorzczkowska 1975) lub też sekundarna, niedefinicyjna cecha tej klasy leksemów (zob. Laskowski 1998).

Natomiast wśród sposobów definiowania przysłówek typu *po polsku* przeważają definicje strukturalne lub strukturalno-znaczeniowe w połączeniu z synonimicznymi, co jest charakterystyczne dla semantycznego opisu derywatów w słowniku. Choć w przypadku omawianych jednostek nie spotyka się w uwzględnionych słownikach typowych definicji strukturalnych typu: *głośno* przysłówek od *głośny* (USJP), to do tej grupy trzeba zaliczyć także jeden ze sposobów definiowania w ISJP. Sposób ten wiąże się z przedstawionymi powyżej rodzajami hasłowania w owym słowniku, polegającymi na przeniesieniu danego przysłówka do artykułu hasłowego wyrazu, od którego jest on derywowany, a więc do przymiotnika, czasem rzeczownika, będącego podstawą słotwórczą danego przymiotnika. Przypomnijmy, że wówczas taka jednostka leksykalna pozbawiona jest własnej definicji, gdyż znaczenie przysłówka tłumaczone jest przez związek z określonym znaczeniem wyrazu podstawowego. Charakterystyczne dla tego typu definiowania w ISJP jest konsekwentne używanie sformułowania: *W funkcji przysłówka używa się wyrażenia po ...-u*:

2 ISJP, USJP notują wyrażenie *kawa po turecku* jako odrębną jednostkę leksykalną.

3 NKJP notuje tylko jedno użycie połączenia: *kawa parzona po turecku* i 21 użyc w konstrukcji elipsy: *kawa po turecku*.

ISJP

irlandzki ir•landz•ki, •cy. Irlandzkie jest to, co dotyczy Irlandii lub Irlandczyków. ... <i>irlandzkie puby</i> . PRZ ► W funkcji przysłówka używa się wyrażenia po irlandzku . FPS + CZ	jezuicki je•zu•ic•ki, •ic•cy. 1 Jezuicki to taki, który należy do jezuitów lub dotyczy ich w inny sposób. ... <i>kolegium jezuickie...</i> ... <i>jezuicki misjonarze</i> . PRZ 2 Zachowanie, które określamy jako jezuickie , jest przebiegłe i obłudne. Słowo używane z dezaprobatą. <i>Miał już dosyć tych jezuickich uśmieszków...</i> ... <i>jezuickie wykręty</i> . PRZ ST ► W funkcji przysłówka używa się wyrażenia po jezuicku . <i>Był po jezuicku obłudny</i> . FPS	dyktator dyk•ta•tor, D •ra, Ms •rze, lm M •rzy. 1 Dyktator to 1.1 ktoś, kto rządzi krajem, mając absolutną i nieograniczoną władzę, najczęściej opartą na sile i przemocy. <i>Historia zna wielu dyktatorów...</i> ... <i>dyktator Haiti</i> . RZ MOS ◇ dyk•ta•tor•ski, •scy. ... <i>władza dyktatorska</i> . PRZ ► W funkcji przysłówka używa się wyrażenia po dyktatorsku . <i>Rządził po dyktatorsku, nie licząc się z nikim</i> . FPS + CZ
--	--	---

Należy także zwrócić uwagę na to, że w uwzględnionych słownikach w definiensie najczęściej spotykane są takie sformułowania, jak:

1. ‘w sposób właściwy *komuś*’, np. *po gospodarsku* ‘w sposób właściwy gospodarzowi’ (PSWP), *po żołniersku* ‘w sposób właściwy żołnierzowi’ (USJP), *po krawiecku* ‘w sposób właściwy krawcowi, jak krawiec’ (SWJP), *po mistrzowsku* ‘w sposób właściwy mistrzowi; doskonale, znakomicie, perfekcyjnie, niezrównanie, mistrzowsko’ (USJP);
2. ‘w sposób charakterystyczny/odpowiedni/typowy/właściwy dla *kogoś*’, np. *po angielsku* 1. ‘w sposób charakterystyczny dla Anglików’ (SWJP), *po chuligańsku* ‘w sposób typowy dla chuligana; tak jak chuligan’ (SWJP); *po kumplowsku* ‘w sposób odpowiedni dla kumpli, właściwy stosunkom panującym między kumplami’ (SWJP); *po desperacku* ‘w sposób właściwy dla desperata; rozpaczliwie’ (SWJP);
3. ‘w sposób *jakiś*’ / ‘na sposób *jakiś*’, np. *po amatorsku* ‘w sposób amatorski, niefachowo, nieprofesjonalnie’ (SWJP), *po staroświecku* ‘na sposób staroświecki, jak w dawnych czasach; staromodnie’ (USJP);
4. ‘jak *ktoś/gdzieś*’ / ‘tak jak *ktoś/gdzieś*’ / ‘tak jak u *kogoś*’, np. *po zbójceku* ‘jak zbój; zbrodniczo’ (USJP), *po wiejsku* ‘tak jak na wsi, tradycyjnie na wsi’ (PSWP), *po królewsku* ‘tak, jak u króla, królowej, jak król, królowa, bogato, strojnie, hojnie, szczerze’ (USJP);
5. ‘zgodnie z *czymś*’, np. *po literacku* ‘zgodnie z zasadami, wymogami literatury, ze stylem książkowym, w sposób właściwy literatowi’ (SWJP), *po polsku* 1. ‘zgodnie z polską tradycją, kulturą’ (SWJP), *po marksistowsku* ‘zgodnie z zasadami

- marksizmu' (USJP) *po staropolsku* 'zgodnie z dawnymi zwyczajami, na sposób dawnych Polaków, tak jak dawni Polacy' (USJP);
6. 'w języku *jakims'* / 'używając / posługując się językiem *jakims'* / 'językiem *jakims'*, np. *po arabsku* 2. 'w języku arabskim' (SWJP), *po angielsku* 2. 'językiem angielskim, w języku angielskim' (SWJP), *po afgańsku* 'posługując się językiem afgańskim' (USJP).

Bardzo często definicja strukturalno-znaczeniowa uzupełniana jest definicją synonimiczną, co pokazują już niektóre z powyższych przykładów. Trzeba także nadmienić, że choć ISJP stosuje definicje pełnozdaniove mające pokazać opisywaną jednostkę w jej naturalnym kontekście, to w wypadku przysłówków typu *po polsku* odwołuje się także do podstawy słowotwórczej, na przykład: „jeśli ktoś robi coś *po chłopsku*, rzadziej z *chłopska*, to robi to w sposób właściwy chłopom lub uważany za charakterystyczny dla chłopów” (ISJP).

Dopiero w sytuacji, w której mamy do czynienia z utartym znaczeniem przenośnym lub trwającym procesem leksykalizacji, wykorzystywane są wyłącznie definicje synonimiczne, np. *po aptekarsku* 'bardzo dokładnie, drobiazgowo, skrupulatnie' (SWJP), *po ludzku* 2. 'jak należy, jak powinno być; porządnie, przyzwoicie, należyście' (USJP), *po bestialsku* 'wyjątkowo okrutnie, bezwzględnie' (SWJP), lub definicje realno-znaczeniowe, np. *po kawalersku* 1. 'w prowizorycznych warunkach', 2. 'z fantazją, brawurowo' (USJP), *po pańsku* 'w sposób właściwy bogatemu człowiekowi lub dawnemu właścicielowi ziemskiemu' (USJP).

Jak pokazuje dokonany tu przegląd sposobów definiowania, a zarazem wyróżniania poszczególnych znaczeń, większość przysłówków w swej strukturze semantycznej zawiera element porównawczy i informuje o „podobieństwie pod pewnym względem podmiotu i desygnatu podstawy przymiotnika” (Grzegorzczkowska 1975: 83), co podkreślane jest w definiensie, zwłaszcza przez sformułowania typu: 'w sposób właściwy *komuś*', 'tak jak *ktoś*', 'w sposób typowy dla *kogoś*'. Grzegorzczkowska zauważa ponadto, że niektóre z tych przysłówków mogą informować, iż podmiotowi rzeczywiście przysługują właściwości desygnatu podstawowego rzeczownika, np. *zachował się po chamsku* oznacza według badaczki nie tyle, że zachował się jak ktoś podobny do chama, lecz to, że faktycznie jest chamem. W tym wypadku podmiotowi przysługuje predykat 'bycia chamem' i nie ma tu elementu porównawczego. Definicja takiego przysłówka winna brzmieć zatem: 'zachował się w określony sposób: grubiańsko, niegrzecznie, prostacko i tym samym jest chamem'. Rozróżnienie to budzi jednak wątpliwość, w jaki sposób leksykograf miałby ocenić na podstawie użyc tekstowych, czy ma do czynienia z rzeczywiście jednorazowym grubiańskim zachowaniem danej osoby, czy z jej cechą stałą? Nie dziwi zatem fakt, iż słowniki nie są tak szczegółowe w opisie i stosują definicje, które albo odwołują się do porównania, np. *po chamsku* 'tak, jak cham (w zn. 1.); ordynarnie, wulgarnie, niekulturalnie' (SWJP), *po tchórzowsku* 'jak tchórz; bojaźliwie, lękliwie, tchórzliwie' (USJP), albo stosują w definiensie sformułowanie

‘na sposób / w sposób *jakiś*’, np. *po grubiańsku* ‘w sposób grubiański; grubiańsko’ (USJP), *po amatorsku* ‘w sposób amatorski; niefachowo; nieprofesjonalnie’ (SWJP).

Grzegorzczukowa widzi także element porównawczy w regularnie pojawiających się znaczeniach przysłówków tworzonych od nazw narodowości, pisząc, że podobieństwo zachowania pomiędzy podmiotem a desygnatem podstawy przymiotnika polega między innymi na podobieństwie pod względem mówienia językiem danej narodowości (Grzegorzczukowa 1975: 83). Zgodnie z tym zdanie: *Mówi po niemiecku* trzeba by interpretować nie: ‘umie posługiwać się językiem niemieckim’, ale ‘zachowuje się jak Niemiec pod względem posługiwania się językiem niemieckim’, czyli mówi dobrze w języku niemieckim, a nie: mówi w ogóle w tym języku. Jak jednak pokazują słowniki, konsekwentnie stosując definicje typu: ‘w języku *jakims*’ / ‘używając / posługując się językiem *jakims*’ / ‘językiem *jakims*’, nie ma tu mowy o żadnym momencie porównawczym, ale o wyspecjalizowaniu się analizowanych przysłówków w wyrażaniu określonej treści bez odwoływania się do podobieństwa między desygnatem podmiotu a desygnatem rzeczownika będące pośrednio podstawą przysłowka.

3. Przysłówki typu *po polsku* w tekście

Analizując użycia przysłówków typu *po polsku* w NKJP, zbadano głównie dwa zagadnienia: łączliwość składniową oraz znaczenia tekstowe takich jednostek, które mogą informować również o cesze przypisanej nie podmiotowi, lecz, jak pisze Grzegorzczukowa, cesze „odniesionej do obiektu lub okoliczności akcji”, np. *po wiejsku*, *po miejsku*, *po krakowsku*.

USJP podaje, że *po wiejsku* oznacza ‘na sposób wiejski, tak jak jest w zwyczaju na wsi’, np. *ubrany po wiejsku*, *mówić po wiejsku*; a *po miejsku* ‘w sposób właściwy miastu, według zwyczajów panujących w mieście’, np. *ubierać się, mówić po miejsku*. Natomiast SWJP definiuje *po miejsku* ‘w sposób typowy dla mieszkańców miasta’, np. *ubierać się, zachowywać się, wyglądać po miejsku*, a *po wiejsku* ‘tak, jak przyjęte jest na wsi’: *ubrany po wiejsku* (wyrażenie *po krakowsku* nie jest notowane przez te słowniki). Wymienione powyżej przysłówki są więc definiowane w słownikach jako jednostki monosemiczne. Przyjrzyjmy się zatem, jak wyrażenia te używane są w tekstach.

- (1) Na ganek, widziany z profilu, wyszła wysoka kobieta, stara, piękna i ponura, ubrana **po miejsku** i po męsku, w garniturze.
- (2) Mieszkańcy jednak czuli się w nich **po miejsku**, bo była tam bieżąca woda, czasami nawet ciepła.
- (3) Przecięli działnicę willową, powietrze pachniało **po wiejsku** oborą i sianem, wiezionym na skrzypiących tongach.
- (4) Pani Zofia do dziś pamięta, jak w każdym domu w gminie robiło się „sodzioki”. Wtedy mówiło się na nie **po wiejsku** „gnieciuchy”.

- (5) Zawijaniec **po wiejsku** zwyciężył w konkursie „Nasze sandomierskie kulinaria regionalne”.
- (6) Było **po krakowsku**, a piwniczni artyści tę krakowską atmosferę próbowali podtrzymywać.
- (7) Na Zwierzyńcu, ale tylko w świąteczne dni, od wielkiego dzwonu, miejscowe kobiety jeszcze chadzały ubrane **po krakowsku**, w aksamitnych, naszywanych cekinami gorsetach, ze sznurami korali na szyjach.
- (8) Kiedy jesteśmy bezsilni i nie potrafimy w inny sposób dotknąć tych, których nienawidzimy, opowiadamy o nich dowcipy, czyli mówiąc **po krakowsku** – wice.
- (9) Zabrał głos starosta powiatu tatrzańskiego [...] i ogłosił dzień promocji powiatu najwyższego, najpiękniejszego, [...] gospodarnego, gdzie **po krakowsku** ogląda się każdą złotówkę przed jej wydaniem.
- (10) Kolejne miejsca zajęli: Monika Rozwadowska z Zespołu Szkół Zawodowych w Dobczycach za **kaczkę po krakowsku** z grzybami [...]

Jak widać, przysłowki informują nie tylko o cechach obiektów, ale i o cechach podmiotów przypisanych tym obiektom i czynią to porównawczo przez wskazanie na cechy osób, którymi są: mieszkańcy miasta, mieszkańcy wsi i mieszkańcy Krakowa (zob. zdania: (1), (4), (8)). Do takich użyć pasuje definicja ‘w sposób charakterystyczny dla mieszkańców miasta/wsi/Krakowa: ich sposobu zachowania się, wyglądu, mówienia, stylu życia’. Co jednak zrobić z użyciem przysłowka *po krakowsku* w zdaniu (7)? Należy zauważyć, że nie zachowuje on momentu porównawczego ‘tak jak’ (charakterystycznego dla tej grupy przysłówków) i nie podkreśla podobieństwa pod pewnym względem podmiotu i desygnatu podstawy przymiotnika. Podmiot akcji nie przypomina bowiem mieszkańców Krakowa pod względem stylu ubierania się. Do tego użycia pasuje raczej definicja ‘w strój krakowski’ lub ‘w stroju krakowskim’. Od decyzji leksykografa zależy, czy znaczenie to zasługuje na opis w odrębnym podhaśle, czy należy potraktować je jako kontekstowe i przyporządkować definicji ogólnej (takiej jak dla użycia w zdaniu (8)): ‘w sposób typowy dla mieszkańców Krakowa’. Natomiast w zdaniach (2), (3), (6) mamy już do czynienia z porównawczym wyrażaniem cech odniesionych tylko do obiektu, jakim jest wieś/miasto/Kraków. W przypadku takich znaczeń definicja musiałaby wyglądać następująco: ‘w sposób charakterystyczny dla wsi/miasta/Krakowa: jej/jego wyglądu, zapachu, sposobu funkcjonowania, panujących warunków, atmosfery’.

Użycia tekstowe wyraźnie pokazują więc, że analizowane tu przysłowki mogą informować zarówno o cechach właściwych obiektom (miejscom, miejscowościom, regionom, państwom etc.), jak i osobom będącym mieszkańcami tych obiektów. Należałoby jednak podjąć głębszą analizę semantyczną większej ilości materiału przykładowego dotyczącego przysłówków z grupy derywatów pochodnych od przymiotników utworzonych od nazw miejscowych. Celem takiej analizy winno być

przede wszystkim ustalenie, czy pokazane użycia tekstowe: 1) ‘w sposób typowy dla jakiegoś obiektu (będącego miastem, regionem, państwem etc.)’ oraz 2) ‘w sposób typowy dla mieszkańców tego obiektu’ są odrębnymi znaczeniami, czy też użycie drugie jest tekstowym wariantem znaczenia pierwszego. Jeśli uznalibyśmy, że mamy do czynienia z wariacją kontekstową, wówczas trzeba by zbadać, czy zjawisko to ma charakter polisemii regularnej (produktywnej lub nieproduktywnej) (zob. Апресян 1980), a następnie rozstrzygnąć jej sposób opisu w słowniku⁴. Należy jednak pamiętać, że trudność opisu leksykograficznego polega zarówno na pokusie zbyt-niego uogólniania znaczeń, czyli rozszerzania klasy zjawisk nazywanych przez daną jednostkę, jak też i na przesadnej szczegółowości opisu semantycznego, co prowadzi do rozbudowywania wieloznaczności leksemów. Nadmierna dokładność opisu omawianych wyrażen mogłaby nas bowiem doprowadzić do tego, że trzeba by wydzielić osobne znaczenie na przykład dla przysłówka ze zdania (9): *po krakowsku*, czyli ‘w sposób oszczędny’.

W przypadku omawianych jednostek leksykalnych ważne jest także to, co robić z użyciami, takimi jak w zdaniu (5): *zawijaniec po wiejsku* i w zdaniu (10): *kaczka po krakowsku*, tym bardziej że w nazwach potraw konstrukcja: rzeczownik + przysłówki typu *po ...-u* pojawia się niezwykle często, by wymienić tylko parę przykładów: *karp po polsku*, *śledź po kaszubsku*, *golonka po poznańsku*, *karczek po chłopsku*, *kasza po chłopsku*, *żurek po chłopsku*, *flaki po warszawsku*, *schab po warszawsku*, *ryż po tajsku*, *kaszanka po śląsku*. Ze względu na mnogość i powtarzalność takich użyć można by zatem wydzielić dla nich osobne znaczenie w obrębie danego hasła z definicją ‘przyporządkowany w sposób uznawany za tradycyjny dla mieszkańców wsi/Krakowa/Warszawy...’ lub też uznać, że użycia te mieszczą się w definicji ‘w sposób typowy dla mieszkańców miasta/wsi/Krakowa’. Nadmienmy tylko, że w związku z omawianymi połączeniami wyrazów będącymi nazwami potraw (lub napojów) pozostaje też problem wyznaczenia granicy między kolokacją a jednostką leksykalną, np. *ryba po żydowsku*, *śledź po japońsku*, *kawa po turecku*, *kawa po irlandzku*, *kawa po wiedeńsku*, *herbata po góralsku*, *ryba po grecku*, *fasolka po bretońsku* itp. Połączenia ustabilizowane i zleksykalizowane winny być bowiem opisywane w odrębnych artykułach hasłowych, tak jak frazeologizmy. Tych kwestii rozstrzygać tu jednak nie będziemy, lecz przejdziemy teraz do pozycji adnominalnej przysłówków typu *po polsku*.

4 Nadmienmy, że wybranych typów polisemii regularnej (np. przedmiot – obraz graficzny przedmiotu) tradycyjnie w słownikach nie ujmuje się, gdyż wychodzi się z założenia, że znaczenia wariantowe mogą być odczytywane kontekstowo przez użytkownika języka, znającego określone reguły przesunięć semantycznych (zob. Żmigrodzki 2005: 77). Takie stanowisko zajmuje między innymi R. Grzegorzczkova, pisząc, że znaczenia pojawiające się w tekście w sposób kategoryjny, czyli regularny w określonych warunkach, nie powinny być przedmiotem opisu leksykograficznego (Grzegorzczkova 1988, 1990: 42–47). Najnowsze słowniki języka polskiego nie zawsze jednak stosują się do tych zaleceń i zgodnie ze swoją koncepcją opisują różne typy polisemii regularnej, co szczegółowo omawia Agnieszka Fedorowicz (2007: 52–63).

Jak potwierdzają użycia tekstowe w NKJP, podstawową pozycją dla omawianej grupy przysłówków jest pozycja przyczasownikowa. Przysłówki te mogą być przez nadrzędniki czasownikowe konotowane i przy nich konieczne, np. *traktować kogoś po koleżeńsku / po przyjacielsku / po chamsku, wyglądać po warszawsku, nosić się po miejsku / po wiejsku, czuć się po miejsku*, lub też mogą stanowić luźne człony konstrukcji syntaktycznej i nie być przez nadrzędniki czasownikowe konotowane ani przy nich wymagane, np. *mówić, myśleć, rozumieć, modlić się, pisać, śpiewać, rozmawiać po polsku; wychowywać (dzieci, potomstwo), wierzyć, żyć po katolicku; myśleć, pracować, zarabiać po europejsku*.

Jeśli chodzi o pozycję przyprzymiotnikową, to jest ona niezbyt licznie reprezentowana w korpusie, ale możliwa, np. w postpozycji: *dostępny/niedostępny po polsku, po francusku, po niemiecku, po angielsku...*, *cały po polsku, po niemiecku, po angielsku...*, *poprawny po polsku...*, a także w prepozycji, np. *po ojcowsku oddany, po mieszczańsku konwencjonalny, po ludzku ciekawy, po chamsku nieuczciwy* (nadrzędnik w postaci przymiotnika nie konotuje tutaj przysłówka).

O wiele częściej NKJP notuje połączenia z przysłówkiem, np. *tradycyjnie, typowo, biegle, czysto, płynnie, ładnie, poprawnie, słabo, częściowo, dobrze po polsku; typowo po wiejsku; prawdziwie po krakowsku; całkowicie, prawdziwie po europejsku; typowo po góralsku* (trudnością jest tu określenie, który z przysłówków jest nadrzędnikiem, a który podrzędnikiem; rozstrzygnięcie to nie jest możliwe na poziomie składniowym, lecz tylko semantycznym). Korpus pokazuje także bardzo dużo użycie przysłówków typu *po polsku* w związku składniowym z rzeczownikiem, czego omawiane wcześniej słowniki prawie w ogóle nie biorą pod uwagę.

Pozycja adnominalna przysłówka była już przedmiotem rozważań między innym takich badaczy, jak Halina Koneczna (1933), Adam Mirowicz (1947), Jan Tokarski (1949) czy Stanisław Jodłowski (1949). Najnowsza praca poruszająca to zagadnienie (Wojdak 2004) dotyczy analizy składniowej przysłówków polisegmentalnych, do których zaliczane są także jednostki typu *po polsku*. Przypomnijmy, że zależność przysłówka od rzeczownika komplikuje sposób rozumienia omawianej klasy w syntaktycznych klasyfikacjach leksemów, gdyż w ujęciu tym przysłówek nie może być dominowany przez rzeczownik inny niż dewerbalny. Wskazuje się wówczas na prymarne i sekundarne funkcje jednostek leksykalnych (zob. koncepcja Jerzego Kuryłowicza (1970) zastosowana przez Laskowskiego w GWJP (1998)). Grzegorzczkowska pisze o wtórnych użyciach przysłówka zaistniałych: 1) w wyniku nominalizacji w połączeniach, w których przysłówek to określnik nazw czynności, np. *czytanie głośno*, 2) w wyniku elipsy przy rzeczownikach innych niż *nomina actionis*, np. *jajko na miękko* oraz 3) przy rzeczownikach występujących w funkcji predykatu, np. *prawie trup* (*To już prawie trup*) (Grzegorzczkowska 1975: 24). Piotr Wojdak, analizując pozycję adnominalną⁵ przysłówków polisegmentalnych, również wymienia trzy jej

5 Wojdak (2004: 123) wyklucza tu związki przysłówków z regularnymi *nomina actionis*.

typy: transformacyjno-eliptyczny, słowotwórczy/nominalizacyjny i predykatywny (Wojdak 2004: 122–136). Pokazuje, że w wielu wypadkach zależność składniowa przysłówków od rzeczowników ma charakter potransformacyjny, gdyż jest efektem przekształcenia (uproszczenia) takiej konstrukcji, w której rzeczownik nie łączy się bezpośrednio z przysłówkiem. Wojdak wyjaśnia, iż „ostatnim etapem transformacji, w wyniku której przysłówek znalazł się przy rzeczowniku, jest wytarcie/elipsa⁶ imiesłowu (rzadziej przymiotnika)” (Wojdak 2004: 125–126). I tak elipsą czy wytarciem można tłumaczyć niektóre połączenia analizowanych jednostek z rzeczownikiem, głównie te tworzące nazwy potraw, np. *karp (przyrządzony) po polsku, święta (obchodzone) po polsku, instrukcja (napisana) po angielsku, piosenka (zaśpiewana) po francusku, śledź (przyrządzony) po kaszubsku, kwaśnica (przyrządzona/ugotowana) po góralsku, kaczką (przyrządzona) po krakowsku, jasełka (odegrane) po śląsku, taniec (wykonany) po góralsku*. Taki zabieg pozwala uniknąć homonimów przymiotnikowych i obronić status wyrażenia typu *po ...-u* jako przysłówków w powyższych konstrukcjach z rzeczownikiem, zwłaszcza w kontekście syntaktycznych klasyfikacji leksemów.

Co zrobić jednak z połączeniami takimi, wobec których nie da się zastosować powyższej techniki, gdyż albo w ogóle nie jesteśmy w stanie podać imiesłowu (względnie przymiotnika), który uległ wytarciu, albo wstawiany element jest niejednoznaczny, na przykład: *demokracja po amerykańsku, homofobia po polsku, kapitalizm po polsku, rasizm po polsku, biznes [prowadzony?] po europejsku, antykoncepcja [stosowana?] po męsku, antykoncepcja [stosowana?] po polsku, prywatyzacja [przeprowadzona?] po polsku, adopcja [przeprowadzona?] po polsku, rozwód [przeprowadzony?] po polsku*. Aby móc uznać, że dane połączenie wyrażenia typu *po ...-u* z rzeczownikiem ma charakter potransformacyjny, przyjmujemy, iż muszą być spełnione następujące warunki. Elidowany składnik winien nasuwać się jednoznacznie, co ściśle łączy się z tym, że muszą istnieć, poświadczone empirycznie, zarówno konstrukcje eliptyczne, jak i takie, w których składnik elidowany pojawia się w strukturze powierzchniowej zdania. W tekstach NKJP odnajdujemy zatem konstrukcje typu: *utwór po włosku – utwór napisany po włosku, piosenka po niemiecku – piosenka zaśpiewana po niemiecku, kołduny po tatarsku – kołduny przyrządzane po tatarsku* itp. Brakuje natomiast poświadczeń dla użyc z imiesłowem, który mógłby ulec wytarciu w podanych powyżej przykładach z grupy *demokracja po polsku* czy *biznes [prowadzony?] po europejsku*. W połączeniach tych wyrażenia typu *po ...-u* zachowują się zatem jak przymiotniki, którym można przypisać znaczenie ‘charakterystyczny/typowy dla kogoś/czegoś’, na przykład:

- (11) Taka to była **prywatyzacja po polsku**, prowadzona z pokrzywdzeniem załóg, zaślepiona, nastawiona na zysk za wszelką cenę = prywatyzacja ‘typowa dla polskiej polityki’.

6 Wojdak przyjmuje za Stanisławem Karolakiem, że „elipsa jako «systemowe niewypełnienie fakultatywne» występuje w takim wyrażeniu, które – bez zmiany znaczeniowej – może zostać poddane uzupełnieniu o brakujące składniki (interpolacji). Wytarcie ma szersze znaczenie niż elipsa (można mówić o obligatoryjnym wytarciu), poza tym wytarcie jest procesem (transformacją), a elipsa bywa też ujmowana jako stan” (Wojdak 2004: 125).

- (12) Wiemy już, że **homofobia po polsku** jest bliska polskiemu antysemityzmowi, że czerpie garściami z jego imaginarium = homofobia ‘typowa dla Polaków, ich mentalności’.
- (13) Zaryzykowano mianowicie **kapitalizm po polsku**, czyli wykupy menedżersko-załogowe, których byłem również gorącym zwolennikiem = kapitalizm ‘typowy dla Polski, dla polskich warunków ekonomicznych’.
- (14) Ojcowie żalą się: **rozwód po polsku** automatycznie oznacza pozostawienie dziecka przy matce = rozwód ‘typowy dla Polski, dla polskiego systemu prawnego’.

Należy także zwrócić uwagę na to, iż jednostki z grupy *po polsku* ze względu na to, że pozwalają na skrótowe wyrażenie całego zespołu cech, które charakteryzują de-sygnat rzeczownika (będącego pośrednio lub nie podstawą przysłowka), są często wykorzystywane nie tylko w nazwach potraw czy napojów, ale też w tytułach książek (np. *Seks po polsku. Zachowania seksualne jako element stylu życia Polaków*, *Historia filozofii po góralsku*, *Nowomowa po polsku*, *Życie po miejsku*), filmów (np. *Karate po polsku*, *Rozwód po francusku*, *Miłość po włosku*, *Morderstwo po amerykańsku*), artykułów prasowych (np. *Antykoncepcja po męsku*, *Dzień Zakochanych po śląsku*, *Edukacja po krakowsku*, *Ulgi po krakowsku*, *Świetlica po europejsku*, *Śmieci po europejsku*, *Zamożność po europejsku*), akcji społecznych (np. *Adopcja po polsku*).

Jak pokazują powyższe przykłady, konstrukcja rzeczownik + wyrażenie typu *po ...-u* jest zabiegiem produktywnym, rzec by można nawet modnym, gdyż dzięki skrótości pozwala na kondensację treści i wprowadza czasem pewną niejasność, czym pobudza użytkownika języka do myślenia, a więc jest dobrym chwytem literackim czy dziennikarskim.

4. Podsumowanie

Przedstawiona tu analiza ujawniła, że prefiksarno-sufiksalne przysłowki typu *po polsku* nie są traktowane we współczesnych słownikach ogólnych z należytą uwagą. Po pierwsze, choć ich opis słownikowy ściśle wiąże się z przyjętą koncepcją leksykograficzną, nie zmienia to faktu, że tylko jeden z omawianych czterech słowników – SWJP – ujmuje te jednostki w odrębnych artykułach hasłowych. Po drugie, użycia tekstowe analizowanych przysłówek pokazują interesujący materiał do analizy semantycznej tych jednostek, czego słowniki z reguły nie uwzględniają, ograniczając się głównie do podania dwóch znaczeń (poza znaczeniem przenośnym, jeśli takowe istnieje): znaczenia z elementem porównawczym i/lub znaczenia związanego z użyciem danego języka. Nie należy jednak traktować tego jako zarzut wobec słownikarzy, gdyż problem, co jest znaczeniem leksykalnym, a co kontekstowym, i w konsekwencji, jak daleko posunięty powinien być opis semantyczny w słowniku, jest niezwykle trudnym zagadnieniem leksykologicznym i leksykograficznym. I wreszcie po trzecie, słowniki nie pokazują choćby w kolokacjach lub cytatach innych schematów

składniowych niż najpospolitsze. Użycia tekstowe dają zatem asumpt do tego, aby uzupełnić dotychczasowe syntaktyczne klasyfikacje leksemów i uwzględnić w nich pozycję przy rzeczowniku (innym niż dewerbalny) jako dodatkowy element charakterystyki składniowej przysłówka, co postuluje Wojdak (2004). Warto też zastanowić się nad potrzebą oddzielania w słownikach przysłówków typu *po ...-u* od ich form homonimicznych, klasyfikowanych jako przymiotniki ze względu na to, że wchodzą one w relację składniową z rzeczownikiem, nie dającą się wyjaśnić procesem transformacji wycierającej.

Stosowane skróty

- FPS + CZ – fraza przysłówkowa z czasownikiem
- PRZ ST – przymiotnik stopniowalny
- PRZ – przymiotnik
- PS – przysłówek
- PS + CZ – przysłówek z czasownikiem
- RZ MOS – rzeczownik męskoosobowy

Literatura

- APRESJAN J.D., 1980, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wrocław.
- BEDNAREK A., 2005, *Z nieśmiałością o nieśmiało*, [w:] M. Grochowski (red.), *Przysłówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, Toruń, s. 125–132.
- BIEŃ J.S., 2004, *Wyrazy morfologiczne i morfosyntaktyczne w praktyce*, [w:] A. Moroz, M. Wiśniewski (red.), *Studia z gramatyki i semantyki języka polskiego*, Toruń, s. 171–182.
- CHUDYK D., 2006, *Semantyka i łączliwość przysłówków gradualnych w języku rosyjskim w porównaniu z ekwiwalentami polskimi (na materiale tekstów literatury pięknej)*, Rzeszów.
- CYRA K., 1998, *Frekwencyjne użycia przysłówka zawsze*, „Poradnik Językowy” z. 1/2, s. 43–49.
- FEDOROWICZ A., 2007, *Regularna polisemia rzeczownika w słownikach*, [w:] P. Żmigrodzki, R. Przybylska (red.), *Nowe studia leksykograficzne*, Kraków, s. 47–68.
- GROCHOWSKI M., 1986, *Polskie partykuły: składnia, semantyka, leksykografia*, Wrocław.
- GROCHOWSKI M., 1997, *Wyrażenia funkcyjne. Studium leksykograficzne*, Kraków.
- GROCHOWSKI M., 1999, *O strukturze semantycznej przysłówków kolektywnych*, [w:] J. Adamowski, S. Niebrzegowska (red.), *W zwierciadle języka i kultury*, Lublin, s. 280–288.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1975, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*, Wrocław.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1982, *Zarys słowotwórstwa polskiego*, Warszawa.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1984, *Słowotwórstwo przysłówków*, [w:] R. Grzegorczykowa, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa, s. 456–466.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1988, *Problemy derywatów i wyrazów polisemicznych w opisie słownikowym*, [w:] W. Lubaś (red.), *Wokół słownika współczesnego języka polskiego*, Wrocław, s. 63–78.

- GRZEGORCZYKOWA R., 1990, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa.
- GWJP: R. Grzegorczykowa, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), 1998, *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- ISJP: M. Bańko (red.), *Inny słownik języka polskiego*, Warszawa 2000.
- JODŁOWSKI S., 1949, *O przysłówkach, partykułach i im pokrewnych częściach mowy*, „Język Polski” XXIX, s. 97–106.
- KONECZNA H., 1933, *Przysłówki w funkcji przymiotników*, „Poradnik Językowy”, s. 33–35.
- KURYŁOWICZ J., 1970, *Derywacja leksykalna a derywacja syntaktyczna. Przyczynek do teorii części mowy*, [w:] H. Kurkowska, A. Weinsberg (red.), *Językoznawstwo strukturalne. Wybór tekstów*, Warszawa, s. 148–157.
- LASKOWSKI R., 1998, *Podstawowe pojęcia morfologii*, [w:] R. Grzegorczykowa, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, Warszawa, s. 9–57.
- MAŁDŻIEWA W., BAŁTOWA J., 1995, *Syntaktyczna klasyfikacja przysłówków słowiańskich w świetle ich opisu słownikowego*, [w:] M. Grochowski (red.), *Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście*, Toruń, s. 137–142.
- MARYN D., 2003, *Opozycja semantyczna przysłówków szybko – wolno*, „Polonica” t. 22/23, s. 187–202.
- MARYN D., 2005, *O znaczeniu przysłówka nagle*, [w:] M. Grochowski (red.), *Przysłówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, Toruń, s. 133–148.
- MARYN D., 2007, *O metodach semantycznej analizy polskich przysłówków tempa*, [w:] A. Dobaczewski (red.), *Studia nad współczesną polszczyzną. Gramatyka, semantyka, pragmatyka*, Toruń, s. 171–183.
- MIROWICZ A., 1947, *Przysłówki przy liczebnikach, zaimkach, rzeczownikach*, „Język Polski” XXVII, s. 166–168.
- NKJP: Narodowy Korpus Języka Polskiego, www.nkjp.pl.
- PRZĘPIÓRKOWSKI A., 2004, *Korpus IPI PAN. Wersja wstępna*, Warszawa.
- PSWP: H. Zgółkowa (red.), *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, Poznań, 1994–2005.
- SALONI Z., 1974, *Klasyfikacja gramatyczna leksemów polskich*, „Język Polski” LIV, z. 1/2, s. 3–13, 93–101.
- SWJP: B. Dunaj (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1996.
- SZAŁKIEWICZ Ł., 2010, *Po dżibutyjsku czy po wokółmarsjańsku? O poprzyimkowych przymiotnikach w słownikach, gramatyce i uzusie*, „Prace Filologiczne” t. LVIII, s. 405–416.
- TOKARSKI J., 1949, *O kategorii przysłówka*, „Poradnik Językowy” z. 2, s. 14–20.
- TOKARSKI J., 2001, *Fleksja polska*, Warszawa.
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2004.
- WOJDAK P., 2004, *Przysłówki polisegmentalne w modelu składniowym polszczyzny*, Szczecin.
- WOLIŃSKI M., 2003, *System znaczników morfosyntaktycznych w korpusie IPI PAN*, „Polonica” t. XXII–XXIII, s. 39–55.
- WRÓBEL H., 1966, *Przysłówki typu aktorsko, po aktorsku we współczesnej polszczyźnie*, Katowice.
- WRÓBEL H., 1996, *Nowa propozycja klasyfikacji syntaktycznej polskich leksemów*, [w:] H. Wróbel (red.), *Studia z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich*, Kraków, s. 53–60.
- WRÓBEL H., 2001, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków.

- WRÓBEL H., 2004, *Przysłówek w strukturze formalnej polskich zdań*, [w:] M. Kita (red.), *Z problemów gramatyki polskiej i słowiańskiej*, Katowice, s. 183–192.
- ZARON Z., 2005, *Wykładnikami lokalizacji – konstrukcje przysłówkowe czy przyimkowe?* [w:] M. Grochowski (red.), *Przysłówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, Toruń, s. 15–55.
- ŻMIGRODZKI P., 2005, *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice.

Prefixal-suffixal adverbs of the *po polsku* ‘in Polish’-type in dictionaries and in texts

Summary

The goal of the current paper is to determine whether contemporary dictionaries and works dealing with syntactic and semantic properties of adverbs (cf. Grzegorzczukowa 1975; Laskowski 1998; Wróbel 1996, 2001, 2004; Grochowski 1986, 1997), reflect the actual usage of adverbs of the *po polsku* ‘in Polish’-type in texts, and whether the linguistic processes involved in their textual use have any impact on lexicographic descriptions. The problem is a difficult and complex one, and we decided to limit our considerations to those adverbial derivatives only, which are formed nearly regularly by the combination of the prefix *po-* and the suffix *-u* from denominal adjectives ending in *-ski*, *-cki* (*-dzki*), e.g. *po polsku* ‘in Polish’, *po katolicku* ‘the Catholic way’, *po szwedzku* ‘in Swedish’.

Thus, we shall start by discussing the crucial theoretical assumptions about the class we focus on; next we will analyse the lexicographic material excerpted from the four newest dictionaries of Polish: SWJP, USJP, ISJP and PSWP, and to finish, we will present the results of an analysis of the source material which we have extracted from the texts collected in the National Corpus of Polish.

Ewa Rudnicka
Uniwersytet Warszawski, Warszawa

CZY GŁUCHY JEST GŁUPI? – STUDIUM POWIĄZAŃ WYRAZÓW, KTÓRE ULEGŁY ROZPODOBNIENIU SEMANTYCZNEMU

Pytanie postawione w tytule niniejszego artykułu na pierwszy rzut oka może się wydawać nieestosowne. Jeśli jednak nie kierować się myśleniem potocznym, lecz podejść do rzeczy w sposób naukowy, to sprawa okaże się nie tylko nie drażniąca, lecz nawet intrygująca. Współcześnie bowiem między leksemami *głupi* i *głuchy* nie dostrzegamy właściwie żadnych powiązań językowych poza – co najwyżej – „przypadkową” zbieżnością pierwszych sylab wyrazów. Często jednak w języku zdarza się tak, że związki międzywyrazowe początkowo oczywiste – z czasem się rozluźniają, a nawet zrywają, tak że już tylko etymologowie potrafią powiedzieć, co ma *sztuczny* do *sztuki* i co ma do *góry* – *górnik*, pracujący, o ironio, pod ziemią. Dlatego również nad *głuchym* i *głupim* warto się zastanowić.

1. Etymologia i pokrewieństwo – objaśnienie językowych powiązań między wyrazami

Chwila zastanowienia nad tytułowymi leksemami pozwala dostrzec między nimi pewne podobieństwo semantyczne – *głuchy* bowiem oznacza człowieka z ułomnością zmysłową, który ma uszkodzony narząd słuchu, natomiast *głupi* – człowieka z ułomnością umysłową, który ma – rzecz by można – uszkodzony mózg. Ten trop w gruncie rzeczy nie jest tropem chybionym. Oba wyrazy notuje się w polszczyźnie już od xiv w. *Głupi* wywodzi się od prasłowiańskiej postaci **glupъ* złożonej z podstawy **glu-* i przyrostka **-pъ* (występującego także w wyrazie *chłop*), a znaczącej ‘całkowicie zaciemniony; ciemny na umyśle, nierozumny, nierozumiejący,

niedoświadczony, tępy, głupi'. *Głuchy* z kolei pochodzi od formy **gluchъ*, złożonej z podstawy **glu-* i przyrostka **-chъ* (< **-sъ*) (występującego także w wyrazie *plochy*). Formie **gluchъ* przypisuje się znaczenie 'niesłyszący, niedosłyszający, głuchy'. Sięgnięcie jeszcze głębiej – do czasów praindoeuropejskich – zdaniem badaczy potwierdza wspólne pochodzenie wyrazów (por. SEBań I: 439, SEBor: 165, SEBr: 145, NSEJP: 159–160, SESł: 295–296, Jakubowicz 2010: 294–295).

Wiesław Boryś podaje, że jeśli chodzi o przymiotnik *głupi*, to w słowiańskim materiale językowym są dobrze widoczne jego związki znaczeniowe z przymiotnikiem *głuchy*, a oba wyrazy są najprawdopodobniej pokrewne (SEBor: 165). Podobne stanowisko zajmował wcześniej Aleksander Brückner, a także Franciszek Sławski, Andrzej Bańkowski, Mariola Jakubowicz (Jakubowicz 2010: 295)¹.

Oba wyrazy wywodzą się z prapostaci **glou-po-* od praindoeuropejskiej formy **g(e)leu-* opartej na rdzeniu **gel-* mającym znaczenie 'gnieść, ścisnąć, ugniatać, ulepić'. Zresztą pierwotne znaczenie *głuchego* najprawdopodobniej różniło się od prasłowiańskiego znaczenia tego wyrazu, które było swego rodzaju metaforą, gdyż formie praindoeuropejskiej przypisywane jest znaczenie konkretne 'ściśnięty, zgnieciony, przytłumiony, pozbawiony ujęcia, zatkany', dopiero w dalszej kolejności rozwinęło się z niego znaczenie 'mający zatkane uszy', czyli innymi słowy – 'głuchy'. Ciekawe ponadto jest to, że w XVI w. wyraz *głuchy* funkcjonował w znaczeniu 'opętany, upośledzony umysłowo; tknięty szaleńcem religijnym' (SPXVI 7: 434). Znamienne, że szesnastowieczny *Leksykon...* Jana Mączyńskiego przy łacińskim haśle *Delirus* notuje objaśnienie w postaci następującego ciągu synonimicznego: *Głupi/Niemądry/Głuchy/Szalony* (LMącz.). Można by powiedzieć, że właściwie szczególnie to nie dziwi, jeśli wziąć pod uwagę takie elementy semantyczne wspólne obu przymiotnikom jak 'mający brak czegoś', 'przytłumiony', 'ściśnięty', a w niektórych kontekstach przenośnych także – 'pusty', 'ciemny'. Warto przy tym bowiem pamiętać, że przykładowo *głuchy* w wyrażeniu *głucha noc* oznacza 'ciemny i cichy, tj. martwy (w metaforycznym sensie)', a w zestawieniach *głuche góry, doliny, skały, głuchy las* – oznacza 'cichy i niezwykle spokojny, tj. martwy (w metaforycznym sensie)', natomiast *głuchy owies, orzech, pasternak* itd. to – jak notują dawniejsze słowniki – tyle, co 'pusty, któremu brakuje ziarna' (SL, I,2: 724). Widać więc wyraźnie, że oba przymiotniki wywołują bardzo podobne asocjacje. Takie zjawisko, przez Sławskiego nazywane mieszaniami pojęć (Sławski 1952: 296), można obserwować nie tylko w polskim materiale leksykalnym. Przywołać tu należy choćby słoweńskie *glup* znaczące zarówno 'głuchy', jak i 'głupi', czy analogicznie funkcjonujące angielskie *dumb*. Warto też zwrócić uwagę na podobieństwo w języku niemieckim *dumpf* 'głuchy': *dumm* 'głupi', Sławski wzmiankuje także inną istotną zbieżność – goc. *dumbs* 'niemy': stgniem. *tumb* 'niemy, głuchy, głupi' (SESł I: 295–296). O analogii ewolucyjnej można mówić w wypadku języka

¹ Choć trzeba także mieć na uwadze znacznie mniej prawdopodobny związek *głupiego* z psł. **glumъ* 'żart, szyderstwo' (SESł I: 296, Jakubowicz 2010: 294).

rosyjskiego, w którym *глухой* ‘głuchy’ i *глупый* ‘głupi’ nawet współcześnie mają podobny typ łączliwości leksykalnej co polskie odpowiedniki każdego z wyrazów. Może to świadczyć o podobnej konceptualizacji obu zjawisk w niektórych językach europejskiego obszaru kulturowego.

Także przyjrzenie się innym metaforycznym kontekstom wykorzystującym każdy z polskich przymiotników pozwala zauważyć ślady pokrewieństwa semantycznego. Znaleźć można odnotowane takie zleksykalizowane związki wyrazowe, jak: *głuchy jak pień*, tj. ‘taki, który jest kompletnie głuchy, do którego absolutnie nic nie dociera’ i *głupi jak pień*, tj. ‘taki, który jest bardzo głupi, do którego absolutnie nic nie dociera, który absolutnie niczego nie rozumie’ czy używane niegdyś w tych samych znaczeniach, a dziś już нефункционирующие – *głuchy jak pidło* i *głupi jak pidło* (por. np. NKP I: 667, 671).

Tytułem wyjaśnienia warto dodać, że *pidło*, zwane też częściej *mniczem*, oznacza urządzenie służące do normowania poziomu wody w stawach (przepływowym). *Pidło*, przypominające kształtem literę L, składa się z wystającego z wody stojaka oraz leżaka spoczywającego na dnie stawu. Bardzo istotną częścią *pidła* są stawidła, czyli drewniane elementy w postaci desek wsuwanych w *pidło*. Wyjmując lub wkładając stawidła, reguluje się poziom wody w zbiorniku. Pozostaje jednak pytanie, skąd *pidło* w porównaniu. Objaśnienie byłoby następujące: tak jak pień nie reaguje na nic, z czym się do niego zwracamy, w związku z czym wnioskuje się o jego głuchocie i głupocie, tak też stojące pośród wody *pidło* pozostaje obojętne na wszelkie kierowane do niego komunikaty.

Inny jeszcze przykład śladów powiązań między wyrazami odnajdujemy w opracowaniach paremiologicznych. W tym wypadku można zaobserwować, jak historyczne podobieństwo semantyczne wyrazów oraz ich występowanie w takich samych kontekstach sprzyjały ich kojarzeniu, a nawet myleniu. Samuel Adalberg (1894) notuje zastanawiające porównanie *głupi jak bór*. Julian Krzyżanowski snuje w związku z tym przypuszczenia, iż powiedzenie jest najprawdopodobniej przekształceniem porównania *głuchy jak bór* (NKP I: 670). Jednak takie freudowskie pomylenie dwóch paronimicznych jednostek również jest znamienne, gdyż świadczy o funkcjonowaniu tych przymiotników w powszechnej świadomości jako bliskich znaczeniowo².

Widać zatem, że w perspektywie historycznej ujawniają się liczne związki między przymiotnikami zarówno semantyczne, jak i funkcjonalne, co dowodzi rzeczywistego pokrewieństwa tych leksemów, a także podobnego sposobu konceptualizacji zjawisk głuchoty i głupoty. Ponieważ z biegiem czasu każdy z wyrazów rozwijał nowe

2 Materiał leksykalny zgromadzony przez J. Krzyżanowskiego, jak również przedstawiony w słownikach historycznych, zwłaszcza w SStp (II: 432–433) i SPXVI (VII: 432–438), mógłby zresztą stanowić przedmiot osobnych bardziej szczegółowych analiz porównawczych, w tym miejscu jednak naszą uwagę skupiają najważniejsze, najbardziej wyraźne powiązania leksemów, dowodzące ich pokrewieństwa czy też powinowactwa.

znaczenia i związki frazeologiczne, zakres ich wspólnych odniesień ulegał ograniczeniu, a zarazem rozluźniały się powiązania między wyrazami³.

Współcześnie każdy z przymiotników ma mniej więcej takie same znaczenia, jakie miał na początku XIX w. Zestawienie definicji notowanych przez SL i USJP wykazuje w gruncie rzeczy niewielkie różnice:

a) *głuchy*

SL	USJP
1. 'niesłyszący'	1. 'pozbawiony zdolności słyszenia; niesłyszący lub źle słyszący'
2. 'nie chcący słuchać' (np. <i>Głucha będzie na prośby twoje</i>)	(2.) <i>fraz.</i> 'obojętny na coś, niezdolny do zrozumienia czegoś, nieprzyjmujący czegoś do wiadomości'
3. 'którego nie słyszeć lub mało co słyszeć' (np. <i>głuche strzelanie</i>)	3. 'o dźwiękach: niemający mocnego tonu, przytłumiony, niewyraźny' (np. <i>głuchy pomruk tłumu, głuchy jęk</i>)
4. 'gdzie nie słyszeć, cichy, spokojny' (np. <i>doliny głuche, głuchy las, głucha noc</i>)	4. 'taki, w którym nie rozlegają się dźwięki, głosy, w którym jest mało ruchu, przejawów życia; cichy, milczący' (np. <i>głucha puszcza, głucha cisza</i>)
5. 'głos tracące, gdzie się głos nie może rozlegać' (np. <i>głuchy pokój</i> [= pomieszczeniu])	5. 'o zjawiskach psychicznych i fizycznych, o uczuciach i ich przejawach: wielki, mocny, głęboki' (np. <i>głuchy ból, głucha rozpacz</i>)
6. 'niewyraźny, niejasny' (np. <i>Sokrates głuchego słowa użył</i>)	6. 'o wiadomości: przekazywana w tajemnicy, nieujawniana, szeptana'
7. 'bez ziarna, jądra' (np. <i>głuchy orzech, głuchy piółun</i>)	

b) *głupi*

SL	USJP
1. 'bez rozbudowania będący, nie dobrze w głowie ułożono, czegoś mu w głowie nie dostaje, rozumu pusto' (np. <i>głupi człowiek</i>)	1. 'pozbawiony bystrości; nieinteligentny, ograniczony' (np. <i>głupia dziewczyna, głupi chłopak</i>)
2. 'głupstwo wydający, po głupiemu ułożony, zrobiony' (np. <i>głupie pytanie, głupia twarz, głupie gadanie</i>)	2. a) 'świadczący o czyjejś ograniczoności, bezmyślności, nacechowany głupotą, pozbawiony sensu; także: bezwartościowy intelektualnie' (np. <i>głupi dowcip, głupi film, głupie gadanie, głupie postępowanie</i>)
	b) 'świadczący o czymś zakłopotaniu, zażenowaniu' (np. <i>głupia mina</i>)
	c) 'dający się wykorzystywać; naiwny' (np. <i>głupia dziewczyna</i>)
	d) 'niemający znaczenia lub uważany przez kogoś za nieważny, błahy' (np. <i>głupi powód, głupie nieporozumienie</i>)
	e) 'kłopotliwy, przykry, niepotrzebny, niepożądany, niezręczny' (np. <i>głupia sprawa, głupia sytuacja</i>)

3 W podobny metodologicznie sposób, choć w innym zakresie i na innym poziomie szczegółowości, Renata Grzegorzczkowska analizuje pojęcia pokory i pychy (Grzegorzczkowska 1993). Natomiast studium na temat pojmowania *głupiego* i leksemów przymiotnikowych z tym pojęciem związanych przedstawia Mariola Jakubowicz w książce *Drogi słów na przestrzeni wieków* (Jakubowicz 2010).

Jeśli chodzi o współczesną analizę porównawczą leksemów, to widoczne jest, że uległy one rozpodobnieniu pod względem semantycznym, o czym świadczy zanik wspólnych im kontekstów – obecnie mówimy na przykład *głuchy jak pień*, ale w porównaniach z przymiotnikiem *głupi* wykorzystujemy już inne leksemy: *but (z lewej nogi)*, *noga stołowa (stołowe nogi)*, *cielę, tabaka (w rogu)*. Mimo to funkcjonalnie przymiotniki te w dalszym ciągu są ze sobą kojarzone. Wydaje się to uwarunkowane trzema względami:

1. podobieństwem formalnym jednostek,
2. podobieństwem w zakresie aksjologizacji i konotacji związanych z każdym z wyrazów,
3. współsąsadowaniem leksemów w tekstach.

Podobieństwo formalne, jak już wspomniano na początku, dotyczy tożsamości pierwszych sylab. Jeśli zaś chodzi o podobieństwo aksjologiczne i zbieżność konotacji, to odzwierciedlenie tego zjawiska odnajdziemy między innymi w opisach słownikowych. Szczególnie dobrze widoczne jest to w ISJP, pierwszym polskim słowniku opartym w całości na korpusie tekstowym, czerpiącym stamtąd przykłady i formułującym definicje kontekstowe w dużej mierze wzorowane na myśleniu potocznym. Ilustracją do znaczenia podstawowego przymiotnika *głuchy* są zdania:

*Miał osiemdziesiąt sześć lat, był trochę **głuchy** i zdziwaczały, jak to zwykle sędziwi ludzie...,*

*Jest **głuchy** na jedno ucho...,*

*Nie krzycz, **głucha** nie jestem.*

Natomiast egzemplifikację podstawowego znaczenia przymiotnika *głupi* (we wszystkich jego odcieniach) stanowią zdania:

*Wydawało mi się, że jest subtelna, delikatna, a okazała się po prostu **głupia**...,*

*Znalazła sobie męża **głupiego**, ale bogatego...,*

***Głupi** jesteście! – powiedziała bez ceregieli,*

*Widział, jak z **głupiej**, seksownej panienki zmienia się w kobietę dojrzałą i świadomą swego losu,*

*Nie bądź **głupi**, nie przyznawaj się, kiedy inni milczą...,*

*Utarło się przekonanie, że jesteśmy narodem politycznie **głupim**,*

*...szpital dla **głupich**.*

Widać wyraźnie, że w wypadku obu wyrazów wszystkie podane wypowiedzi mają nacechowanie ujemne, aczkolwiek trzeba zauważyć, że zupełnie inne wydają się motywacje tego zjawiska. Otóż, o ile w wypadku przymiotnika *głupi* negatywne skojarzenia wynikają z samego znaczenia wyrazu, o tyle w wypadku przymiotnika *głuchy*, semantycznie neutralnego – wynikają one z kontekstu. Dla przekonania się o tym, można dokonać pewnego językowego eksperymentu, wykorzystując egzemplifikacje słownikowe jako

jedne z typowych kontekstów dla każdego z przymiotników. Założenie doświadczenia jest takie: 1. wszystkie egzemplifikacje wywołują skojarzenia ujemne, 2. przyczyną takich asocjacji może być albo znaczenie tychże przymiotników, ukształtowane przez uzus i tradycję językową, albo stereotypy myślowe użytkowników języka związane z obiektami nazywanymi przez te przymiotniki (konotacje kulturowe), 3. jeśli w zdaniach zastąpimy przymiotniki mające negatywne komponenty semantyczne przymiotnikami mającymi neutralne bądź pozytywne komponenty semantyczne, to zdania całkowicie lub w znacznym stopniu stracą negatywny wydźwięk, 4. jeśli w zdaniach zastąpimy przymiotniki semantycznie neutralne innymi przymiotnikami mającymi neutralne bądź pozytywne komponenty semantyczne, to zdania mimo wszystko nie utracą negatywnego wydźwięku.

Operacja taka wcale nie jest łatwa do przeprowadzenia, jeżeli chce się zachować naturalność wypowiedzi. Niekiedy wprawdzie substytucja daje efekt zdania nietypowego czy trochę dziwnego na pierwszy rzut oka, ale w odpowiednim kontekście użycie takiego zmodyfikowanego zdania (tzn. po substytucji) jest jednak możliwe. Spójrzmy, jak mogłoby to wyglądać w wypadku analizowanych wyrazów:

a) **głupi**:

*Wydawało mi się, że jest subtelna, delikatna, a okazała się po prostu **głupia**...* → *Wydawało mi się, że jest subtelna, delikatna, a okazała się po prostu **zwyczajna**...* (w domyśle – sądziłam/-em, że jako tak subtelna i delikatna będzie nieosiągalna, nieprzystępna, a okazało się inaczej, że jest otwarta, przystępna, normalna).

*Znalazła sobie męża **głupiego**, ale bogatego...* → *Znalazła sobie męża **niepracującego**, ale bogatego...* (w domyśle – można by się było obawiać tego, że mąż nie pracuje, bo lepiej mieć męża pracującego, ale skoro znalazła takiego, który jest bogaty – to w porządku, nie ma obaw).

***Głupi** jesteś! – powiedziała bez ceregieli.* → ***Fenomenalny** jesteś! – powiedziała bez ceregieli* (w domyśle – nie chciała go chwalić tak wprost, ale zaskoczył ją tak bardzo i tak pozytywnie, że nie bawiła się w ceregiele).

*Widział, jak z **głupiej**, seksownej panienki zmienia się w kobietę dojrzałą i świadomą swego losu.* → *Widział, jak z **beztroskiej**, seksownej panienki zmienia się w kobietę dojrzałą i świadomą swego losu* (w domyśle – kiedy była beztroska i seksowna miała pewien urok, ale patrzeć na jej przemianę było niezwykle przyjemnie).

*Nie bądź **głupi**, nie przyznawaj się, kiedy inni milczą...* → *Nie bądź **honorowy**, nie przyznawaj się, kiedy inni milczą...* (w domyśle – honor nakazywałby przyznanie się, ale skoro inni milczą, to zachowaj się tak samo jak oni).

*Utarło się przekonanie, że jesteśmy narodem politycznie **głupim**.* → *Utarło się przekonanie, że jesteśmy narodem politycznie **roztropnym*** (w domyśle – o niektórych narodach mówi się, że są politycznie głupie, o nas myśłą, że pod tym względem jesteśmy roztropni).

*...szpital dla **głupich** → ...szpital dla **dzieci**.*

b) *głuchy*

*Miał osiemdziesiąt sześć lat, był trochę **głuchy** i zdziwaczały, jak to zwykle sędziwi ludzie...* → *Miał osiemdziesiąt sześć lat, był trochę **zamyślony** i zdziwaczały, jak to zwykle sędziwi ludzie...* (w domyśle – żył trochę w swoim świecie, był inny, nie był zupełnie normalny).

*Jest **głuchy** na jedno ucho...* → *Jest **słyszący** na jedno ucho...* (w domyśle – ma wadę, nie jest w pełni sprawny).

*Nie krzycz, **głucha** nie jestem* → *Nie krzycz, **cierpliwa** nie jestem* (w domyśle – nie wytrzymam długo twojego krzyku, stracę cierpliwość i mogę zareagować w nieprzyjemny sposób).

Jak widać, w wypadku przykładów dotyczących pierwotnie *głupiego* można było całkowicie lub w znacznym stopniu zniwelować negatywny wydźwięk całego wypowiedzenia, natomiast nie udało się to w przykładach dotyczących pierwotnie *głuchego*. Oznacza to, że negatywne konotacje wyrazu *głupi* mają charakter **semantyczny**, obiektywny, a z kolei konotacje wyrazu *głuchy* mają charakter subiektywny, **kulturowy**. Warto o tym pamiętać, zwłaszcza że konotacje odgrywają niebagatelną rolę w kształtowaniu się stereotypów językowych.

Jeśli chodzi o współsąsiedztwo tekstowe, to przede wszystkim daje się zauważyć częste użycie ciągu wyrazowego *ślepy, głuchy, głupi*⁴ (czasem ze zmienioną kolejnością członów), co ma potwierdzenie między innymi w przykładach:

Samper twierdzi, że podczas swej kampanii był ślepy, głuchy i głupi – podsumowała prezydenckie wypowiedzi deputowana Ines Gomez, dysydentka z Partii Liberalnej („GW” 14.06.1996: www.nkjp.pl).

Fakty w taśmach dawno znane. Bo kto dziś nie wie, czym de facto jest polska lewica postkomunistyczna, jest ślepy, głuchy i głupi (pl.soc.polityka, 25.04.2007: www.nkjp.pl).

[...] *koń zachrapał i popatrzył się w dół. Poza tym zero reakcji. Ja byłam przerażona, a to przecież był koń... może Duńczyk [tj. koń – E.R.] był ślepy, głuchy i głupi, a może po prostu bardzo odważny?* (<http://www.konnacafe.pl/historiakoniki.html>, dostęp: 16.05.2010).

Powtarza się też wyrażenie *ani głuchy, ani głupi*:

Może i jestem ślepy, ale nigdy nie byłem ani głuchy, ani głupi. – Pelikan bez zastanowienia wypalił tym zdaniem w twarz potrąconego policjanta, który wybałuszał na niego gały (<http://pelikan-1701.blog.onet.pl/Papierosy-i-zapalki,2,ID375589202,n>, dostęp: 16.05.2010).

[...] *nie lubię pokazówek. Im kto bardziej ostantacyjnie się żegna, wali w piersi, głośniejsze modli, tym bardziej mi to pachnie fałszem. Pan Bóg nie jest głuchy ani głupi* (<http://aromasze.salon24.pl/168135,kto-w-katyniu-sie-przezegnal>, dostęp: 16.05.2010).

Mimo więc niedostrzegania powinowactwa semantycznego przymiotników kojarzymy je ze sobą między innymi właśnie przez ich współwystępowanie w tekstach. Jest to

4 W którym dwa pierwsze wyrazy mają oczywiście znaczenie przenośne.

istotne, ponieważ wpływa na utrwalanie się stereotypowego myślenia i automatycznego przywoływania w pamięci jednego słowa po usłyszeniu drugiego, a to z kolei oddziałuje na ujednolicanie ocen aksjologicznych wiążących się z oboma wyrazami. W tym wypadku odbija się to negatywnie na przymiotniku *głuchy*, na który w dużej mierze jest przenoszone z *głupiego* negatywne nacechowanie i wartościowanie.

2. Krzywdzący stereotyp

O polskim stereotypie na temat głupoty osób głuchych trudno przesądzać, czy ukształtował się on na gruncie rodzimym, czy też kształtował się pod wpływem innych kultur. Najprawdopodobniej procesy te szły ze sobą w parze. Warto bowiem odnotować kilka ciekawych faktów na temat traktowania osób głuchych.

W większości społeczeństw aż do XVIII w. osoby głuche, których przypadłością było także to, że nie mogą się wysłowić, wyłączano ze wspólnoty pełnoprawnych obywateli, ponieważ nie uważano ich za ludzi rozumnych.

W społeczeństwach starożytnych głuchych skazywano na wygnanie, wyklinano, pozbawiano praw obywatelskich, wyłączano z nauczania. Szczególnie surowe było prawo spartańskie, zgodnie z którym pozbawiano ich życia lub traktowano jak umarłych⁵. Arystoteles, próbując sformułować definicję człowieka, uznaną później za klasyczną, uznał, że cechą definicyjną człowieka – czymś, co odróżnia go od zwierząt – jest mowa. Sądził ponadto, że głusi, którzy nie mówią, mają język przyrośnięty do podniebienia, co powoduje, że nie można nauczyć ich mówić. Te poglądy zapoczątkowały funkcjonowanie stereotypu *głuchy = głupi*. Już w starożytnej łacinie dla określenia czegoś nonsensownego, głupiego używano przymiotnika *absurdus*, który jest derywatem składającym się z przedrostka *ab-* oraz podstawy *surdus* znaczącej ‘głuchy’.

W średniowieczu z kolei głuchych pozostawiano samym sobie i dopiero z końcem XVI w. przejawy dyskryminacji się złagodziły i zaczęto się nawet zajmować edukacją głuchych (Tracz 2006).

Już zatem z tego szkicowego przeglądu widać, że pojęcia głuchoty i głupoty zakresowo przecinały się i częściowo pokrywały nie tylko na gruncie polskim, lecz także na gruncie europejskim, czy może raczej – na gruncie cywilizacji starego kontynentu.

3. Stereotypy językowe związane z pojęciami nazywanymi przez wyrazy *głuchy/głupi*

W polskim języku i w polskiej mentalności funkcjonują stereotypy zarówno na temat ludzi głuchych, jak i ludzi głupich. Na podstawie kodyfikacji słownikowych oraz korpusów tekstowych można sporządzić wykaz cech składających się na te stereotypy

5 Choć z kolei w starożytnej Persji i Egipcie ludziom głuchym oddawano cześć.

językowe oraz faktów językowych potwierdzających stereotypizację tych cech. W wypadku wyrazu *głupi* przedstawiałoby się to następująco⁶:

1. jest upośledzony umysłowo, nic do niego nie dociera
 - ◊ *głupi jak tabaka (w rogu)* ‘o kimś niemającym o niczym pojęcia, nic niewiedzącym, nic nieumiejącym’
 - ◊ *każdy głupi to potrafi* ‘coś jest łatwe do zrobienia’
 - *Co głupiemu po rozumie, kiedy go użyć nie umie* ‘o kimś, kto niczego nie rozumiał’
2. dziwnie się zachowuje
 - ◊ *głupi jaś* ‘zastrzyk oszałamiający lub uśmierzający ból’
 - ◊ *obietnanki cacanki, a głupiemu radość* ‘o obietnicach bez pokrycia’
 - ◊ *śmiać się jak głupi do sera* ‘śmiać się bez powodu, bezmyślnie’
 - *Poznać głupiego po śmiechu jego* ‘o kimś, kto śmieje się w nieodpowiednim, niestosownym momencie lub śmieje się z byle czego’
 - *głupia mina* ‘mina dziwna, świadcząca o tym, że ktoś jest zaskoczony, nie rozumie sytuacji itp.’
3. jest bezmyślny, nie kieruje się rozsądkiem, zachowuje się w sposób nieinteligentny, niedojrzały, gapowaty
 - ◊ *głupi jak cielę (na niedzielę)* ‘o człowieku niezaradnym, ślamazarnym’
 - ◊ *nie ma głupich* ‘nie należy liczyć na czyjąś łatwowierność, naiwność’
 - ◊ *głupiego robota / robota głupiego* ‘praca niemająca sensu lub niewymagająca myślenia’
 - ◊ *głupi dwa razy traci* ‘przypadkowy i nieoczekiwane pomyślny układ zdarzeń’
 - *Wysoki (wysoka) jak brzoza, a głupi (głupia) jak koza* ‘o kimś wysokim, wyrośniętym jakby był dorosły, a głupim, nieodpowiedzialnym’
 - *Wysoki (wyrósł) jak dąb, a głupi jak głąb* ‘o kimś wysokim, dobrze zbudowanym, ale mało rozgarniętym’
 - *Nadzieja matką (matka) głupich* ‘o sytuacji, kiedy ktoś nadmiernie ufa czemuś lub komuś, nie oceniając obiektywnie okoliczności’
 - *głupie szczęście* ‘przypadkowy i nieoczekiwane pomyślny układ zdarzeń’
 - *głupia gęś* ‘o kobiecie niedojrzalej, ograniczonej umysłowo, naiwnej’
 - *głupia krowa* ‘o kobiecie niezgrabnej, ociężałej, a zarazem ograniczonej umysłowo’
4. ma dziwny wygląd
 - ◊ *być uczesanym, ostrzyżonym na głupiego jasia* ‘mieć grzywkę podciętą równo nad brwiami’
 - ◊ *(No to) chlup (w ten głupi dziób)!* ‘przy podnoszeniu kieliszka: zachęta do wypicia alkoholu’
5. nie ma z nim kontaktu, jest oziębiały
 - ◊ *głupi jak pień* ‘ktoś kompletnie głupi’
6. mówi rzeczy głupie, absurdalne, których nie można zrozumieć
 - *gadanie głupiego* ‘mówienie, którego nie warto słuchać, które nie ma sensu’
 - *głupia gadka* ‘mówienie niepotrzebne, bezwartościowe, o rzeczach mało ważnych, błałych, nieistotnych’

6 W wykazie zastosowano następujące oznaczenia: ◊ – związek frazeologiczny, □ – przysłowie, ○ – kolokacja.

7. łamie zwyczaje społeczne
 - ◊ *robić coś jak (kto) głupi* ‘robić coś bez opamiętania, z oddaniem, pasją, poświęceniem’
8. jest gorszy i lekceważony przez ludzi normalnych
 - ◊ *głupi jak but (z lewej nogi)* ‘bardzo głupi, tępy, nierozgarnięty, niedouczoney’
 - ◊ *głupi, tępy jak noga stołowa (stołowe nogi)* ‘bardzo głupi, tępy, nierozgarnięty, niedouczoney’
 - *Lepiej z mądrym zgubić niż z głupim znaleźć* ‘zawsze, niezależnie od okoliczności, lepiej przestawać z mądrymi’
 - *Mądry głupiemu ustępuje* ‘ten, kto jest mądry, nie będzie się upierał po to, by postawić na swoim’
9. musi być odizolowany od społeczeństwa, lecz się w szpitalu lub zakładzie dla umysłowo chorych
 - *szpital dla głupich.*

Z kolei w wypadku wyrazu *głuchy* wykaz cech stereotypowych i potwierdzających je faktów językowych byłby następujący:

1. nie może komunikować się z otoczeniem, nie można się z nim porozumieć
 - ◊ *głuchy telefon* a) ‘zepsuty aparat telefoniczny, w którym nie ma sygnału’, b) ‘zabawa dziecięca polegająca na przekazywaniu sobie kolejno szeptem jakiegoś tekstu tak, by nie zmienić jego słów’
 - *Co głuchy nie usłyszysz, to przyczynił/zmyśli* ‘kiedy ktoś opacznie rozumie to, co mu powiedziano’
 - *Gadaj z głuchym – w łeb obuchem* ‘o kimś, do kogo nie dociera, co się do niego mówi, a jedyną metodą, żeby dotarło, byłoby uderzenie go’
 - *Głuchemu gadać – groch na ścianę rzucać* ‘o próżnym, daremnym przekonywaniu, upominaniu kogoś, kto jest uparty lub głupi’
2. nie mówi lub mówi szczątkowo i bardzo niewyraźnie
 - ◊ *głuchy telefon* ‘połączenie telefoniczne, w czasie którego po podniesieniu słuchawki nikt się nie odzywa’
3. dziwnie się zachowuje
 - ◊ *głucha wieść, plotka* itp. ‘o podejrzanej lub kłamliwej wiadomości przekazywanej po kryjomu, w tajemnicy’
 - ◊ *ktoś udaje głuchego* ‘ktoś zachowuje się tak, jakby nic do niego nie docierało, bo nie chce czegoś przyjąć do siebie’
4. nie ma z nim kontaktu, jest oziębiały, obojętny na komunikaty z zewnątrz
 - ◊ *głuchy jak pień* ‘ktoś kompletnie głuchy’
 - ◊ *ktoś (jest) (ślepy i) głuchy (na coś)* ‘ktoś jest obojętny na coś, niezdolny do zrozumienia czegoś, nieprzyjmujący czegoś do wiadomości’
 - ◊ *ktoś (jest) ślepy i głuchy* a) ‘ktoś nie zauważa czegoś, nie zwraca uwagi na otoczenie’, b) ‘ktoś nie wie lub nie rozumie, co się dzieje’
 - ◊ *ktoś udaje głuchego* ‘ktoś zachowuje się tak, jakby nic do niego nie docierało, bo nie chce czegoś przyjąć do siebie’

- ◇ *głuchy jesteś (czy co)?* ‘formułka pytajna, za pomocą której mówiący nakłania adresata do reakcji na to, co powiedział lub na to, co się stało’
- 5. jest upośledzony umysłowo, nic do niego nie dociera
 - ◇ *głuchy na głos rozsądku* ‘głupi’
 - ◇ *ktos nie jest ślepy ani głuchy* ‘ktos rozumie, o co chodzi, orientuje się w czym rzecz’
 - *Jak głuchemu bajął* ‘o kimś, kto niczego nie rozumiał’
 - *głuchy znaczą głupi/głuchy to głupi* (formułowane *expressis verbis*, w znaczeniu dosłownym)
- 6. jest gorszy i lekceważony przez słyszących
 - ◇ *głucha prowincja, głucha wieś* ‘tereny, obszary zacofane, opóźnione w rozwoju cywilizacyjnym i kulturalnym’
 - *Byli, pojechali, na głuchego nie czekali* ‘gdy ktoś zapytuje o coś po raz drugi lub trzeci’
 - *Gadaj z głuchym – w łeb obuchem* ‘o kimś, do kogo nie dociera, co się do niego mówi, a jedyną metodą, żeby dotarło, byłoby uderzenie go’
 - *Głuchych będą strzelać* ‘gdy ktoś zapytuje o coś po raz drugi lub trzeci’
- 7. nie ma kontaktu z kulturą
 - ◇ *głucha prowincja, głucha wieś* ‘tereny, obszary zacofane, opóźnione w rozwoju cywilizacyjnym i kulturalnym’
- 8. społeczność głuchych jest odcięta, odizolowana od społeczności słyszących
 - ◇ *ktos (jest) (ślepy i) głuchy (na coś)* ‘ktos jest obojętny na coś, niezdolny do zrozumienia czegoś, nieprzyjmujący czegoś do wiadomości’
 - ◇ *ktos (jest) ślepy i głuchy* a) ‘ktos nie zauważa czegoś, nie zwraca uwagi na otoczenie’, b) ‘ktos nie wie lub nie rozumie, co się dzieje’.

Jak widać, dla obu zestawień część atrybutów jest wspólna. Chodzi tu mianowicie o cechy:

- upośledzenia,
- dziwnego zachowania,
- braku kontaktu, bycia oziębiałym,
- bycia gorszym i lekceważonym przez ludzi normalnych,
- bycia odciętym, odizolowanym od społeczeństwa.

Wszystkie z wymienionych cech wyraźnie wiążą się z ujemnym wartościowaniem i są szczególnie krzywdzące dla osób niesłyszących, jako że właściwie żadna z tych cech nie stanowi cechy definicyjnej przymiotnika *głuchy*. Trudno także oprzeć się myśli, że na kształtowanie się tych podobnych stereotypów osób głuchych i głupich mogły rzutować powiązania semantyczne między wyrazami.

Oczywiście takie potoczne myślenie o głuchych, jakie jest typowe dla przeciętnych użytkowników polszczyzny, jest sprzeczne z naukowymi teoriami dotyczącymi osób z uszkodzonym słuchem. Jak to zazwyczaj bywa, dla specjalistów pojęcie *głuchy* znacznie różni się treściowo od przymiotnika pojmowanego potocznie. Chociaż trzeba

też zauważyć, że wśród badaczy zajmujących się problemami osób z uszkodzonym słuchem również nie ma zgody w kwestiach definicyjnych.

W pedagogice specjalnej początkowo stosowano określenie *głuchoniemy*. Po II wojnie światowej zaczęto rozróżniać osoby głuche, osoby z resztkami słuchu, osoby niedosłyszące (Kirejczyk 1967, Grzegorzewska 1968). Do tej pory w środowisku polskich badaczy wypracowanych zostało wiele propozycji terminologicznych, choć żadna nie została uznana za jedyną obowiązującą. Pewnej regulacji w kwestiach terminologicznych próbowało dokonać w roku 1993 Ministerstwo Edukacji Narodowej, w miejsce używanych dotychczas sformułowań *głuchy* i *niedosłyszący* wprowadzając oficjalnie określenie *niesłyszący* i *ślabosłyszący* (Zarządzenie nr 29).

Kwestie językowe dotyczące nazywania osób głuchych i głupich były i są poruszane także przez filozofów. Tematowi temu można by rzecz jasna poświęcić osobne, obszerne studium. Tutaj wystarczy poprzestać na drobnej, lecz ciekawej dygresji, która stanowi również dobrą puentę rozważań nad wspólnym mianownikiem głuchoty i głupoty.

Otóż, wątek głupoty przewija się w esejach Jacka Salija, który, śledząc myśli świętego Tomasza, konstatuje, że głupota jest to zawinione zamknięcie się na ostateczny wymiar rzeczywistości (Salij 1995). W konstatacji tej Salij upatruje inspirowania się przez św. Tomasza twierdzeniami św. Izydora z Sewilli, który określenie *stultitia*, czyli 'głupota', wywodził od słowa *stupor* oznaczającego odrętwienie, zneruchomienie, paraliż. „Głupota byłaby więc paraliżem duszy, zamknięciem swoich sądów i działań wyłącznie w ramach tego, co ziemskie” (Salij 1995).

Zauważmy przy okazji – pisze dalej Salij – że według Aleksandra Brücknera, nasz wyraz *głupi* pochodzi z tego samego pnia co *głuchy*: głupota jest więc, w naszej językowej podświadomości, duchową głuchotą (Salij 1995).

Objaśnienie symboli

- ◊ – związek frazeologiczny
- – przysłowie
- – kolokacja

Literatura

- ADALBERG S., 1894, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Warszawa
- GRZEGORCZYKOWA R., 1993, *POKORA, PYCHA i pojęcia pokrewne*, [w:] J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska (red.), *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne I*, Lublin, s. 23–39.
- GRZEGORZEWSKA M., 1968, *Pedagogika specjalna. Skrypt wykładów*, Warszawa.
- ISJP: M. Bańko (red.), *Inny słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 2000.

- JAKUBOWICZ M., 2010, *Drogi słów na przestrzeni wieków. Zarys słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników słowiańskich odziedziczonych z prasłowiańszczyzny*, Warszawa.
- KIREJCZYK K., 1967, *Ewolucja systemów kształcenia dzieci głuchych*, Warszawa.
- LMĄCZ: J. Mączyński, *Lexicon latino-polonicum*, Królewiec 1564.
- NKP: J. Krzyżanowski (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. 1., Warszawa 1969.
- NSEJP: K. Długosz-Kurczabowa, *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
- SALIJ J. OP, 1995, *Mądrość i głupota*, [w:] *Eseje tomistyczne*, Poznań, wersja elektroniczna on-line: http://www.nonpossumus.pl/biblioteka/jacek_salij/esaje_tomistyczne/, dostęp: 24.05.2010.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SEBAŃ: A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Warszawa 2000.
- SEBR: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.
- SESŁ: F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków 1952.
- SL: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1, cz. 2, Warszawa 1808.
- SPXVI: M.R. Mayenowa (red.), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 7., Wrocław 1973.
- SSTP: S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. 2., Warszawa 1956.
- TRACZ D. (2006), *Niesłyszący i słabosłyszący w świetle literatury*, „Literka.pl. Portal edukacyjny”, <http://literka.pl/article/show/id/32027>, dostęp 16.05.2010.
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2003.
- ZARZĄDZENIE nr 29: Zarządzenie nr 29 z dnia 4 października 1993 r. w sprawie zasad organizowania opieki nad uczniami..., Dz. Urz. MEN nr 9 poz. 36.

Is deaf dumb? – a study of functional links between semantically disassimilated words

Summary

Currently no linguistic link is to be seen between the lexemes *głuchy* ‘deaf’ and *głupi* ‘dumb’ – with only, perhaps, the exception for incidental similarity in the sounding of their initial syllables. However, the stereotype which equals ‘deaf’ with ‘dumb’ is not at all unknown to Polish culture. A brief reflection can help us notice a certain semantic similarity between the two: ‘deaf’ is a sensory handicapped man, and ‘dumb’ is a mentally handicapped one. Dictionary queries yield further connections involving, e.g., the two words appearing in the same lexical contexts. The current paper aims to demonstrate this semantic affinity, based on an analysis of old and contemporary texts, of those fixed phrases which contain the two lexemes, and finally on etymological investigation. My goal is not only to reveal the actual linguistic links between these words, but also to show what impact these links had or could have had on the formation of stereotypes concerning the deaf and the stupid. Another important point is the consideration of the sources of the Polish stereotype about the stupidity of the deaf, whether it developed on home ground, or was influenced by other cultures. Linguistic corpora will also help find out if modern texts reveal that this stereotype persists, or not, in Polish mentality. Lastly, the paper encourages a reflection on the conceptualization of what concerns the senses, of what concerns the mind, and what our way to verbalize it is.

Kazimierz Sikora
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

„Z PANEM I KMIECIEM PO ŚWIECIE” – O TRADYCJI I WSPÓŁCZESNOŚCI W ZWRACANIU SIĘ DO DRUGICH

Językowa etykieta, formy adresatywne, jak pokazują badania (np. Brown, Gilman 1960; Łaziński 2006; Tomiczek 1983), są obecne we wszelkich zakątkach naszego globu. W ich kultywowaniu nie jest przeszkodą nawet relatywnie niski poziom rozwoju cywilizacyjnego; chodzi wszak o zaznaczanie życzliwego stosunku i szacunku wobec rozmówcy, tworzenie dobrej atmosfery dialogu, a ten aspekt wymyka się wszelkim podziałom geograficznym i kulturowym. Wszystko wskazuje na to, że jesteśmy na poziomie językowo-kulturowych *uniwersaliów*; tyle tylko że zwyczaje te mogą być realizowane na różne sposoby (nie wyłączając symboli i gestów).

Ludzie zadają sobie wiele trudu, grzecznościowo określając rozmówcę. W repertuarze językowych środków temu służących mieści się:

- a) użycie zaimków grzecznościowych 2 os., np. WY (fr. *vous*, ros. *вы*, lit. *jūs*), ONI (niem. *Sie*), ON/ONA (węg. *ön*), pol. *pan/pani*, serb. oficj. *gospodin/gospodzia*, węg. *maga*, hiszp. *usted*, lit. *támsta*;
- b) użycie tzw. godnościowej liczby czasownika (zwłaszcza 2 lub 3 os. lm. albo 3 os. lp.);
- c) użycie różnego rodzaju rzeczowników tytułarnych (*Herr, Monsieur, Madame, Miss, Mister, Officer, Ingénieur, Professor, Doctor, Sister, Padre* itp.);
- d) użycie adresatywnych wykrzykników (np. *proszę pana, ma'am*);
- e) w grę wchodzi także odpowiednie wykorzystywanie elementów systemu antropimicznego w postaci zwrotu: imię + patronimicum, tzw. otczestwa (*Anna Stanisławowna, Wiktor Stiepanycz, wam uže nada iditi?*) itp.

Warto podkreślić, że w powstałych w ten sposób zwrotach do adresata zasadniczo każdy z wymienionych elementów może samodzielnie spełnić wymóg językowej etykiety (zwłaszcza tytuł/zaimek wobec niewyspecyfikowanego pod tym względem orzeczenia, por.: *Placisz Pan?*; *Placi kartą?*; *Filipe, fala inglêz?* (dosł. Filipie, mówi po angielsku?).

Z innych, w zasadzie obcych kulturze europejskiej sposobów wyrażania relacji między rozmówcami niewątpliwie najbardziej fascynujące pozostają językowe zwyczaje w krajach Dalekiego Wschodu. Istnieją w tamtejszych językach nacechowane modestywnie (pokorą i uniżonością, obniżaniem własnej rangi nadawcy) całe rejestry słownictwa, specjalne zaimki, formy czasownikowe i przyrostki. Są one dostosowane do różnych sytuacji komunikacyjnych (samo japońskie JA rozpada się w językowym działaniu na sześć rodzajów), a cały ten rozległy rytuał kontaktów międzyludzkich przypomina zgoła jakiś grzecznościowy teatr mowy, w którym Japończycy odgrywają ściśle wyznaczone role. Sceną tego teatru są różne miejsca i formy społecznej aktywności, nie wyłączając religii (Huszcza 2007: 128–129). Mówi się wręcz o drugim języku lub stylu – formalnym, przeciwstawiającym się językowi/stylowi nieformalnemu Japończyków czy Koreańczyków (por. Wierchoń 2007: 124). Generalnie rzecz biorąc, u podstaw takiego zróżnicowania leży rygorystycznie przestrzegany wymóg zachowania twarzy publicznej w relacjach zewnętrznych (jap. *soto*); w domu, wśród przyjaciół (sfera *uchi*) gorset ten jest już znacznie poluźniony i można pokazać twarz prywatną. Sądzi się, że owa podwójna twarz Japończyka jest efektem upowszechnienia się zwyczajów dawnych warstw uprzywilejowanych, cesarskiego dworu i arystokracji.

Z zalewu poruszających wyobraźnię badacza faktów można jeszcze dodać, że przez wzgląd na odbiorcę wypowiedzi Japonki (wobec starszych, przełożonych, klientów itp.) mówią piskliwym tonem, jak małe dziewczynki, co jest oznaką szacunku. Wejście w tę rolę społeczną „niejako automatycznie stawia je w sytuacji osoby poddanej, niżej postawionej” (Barańska 2007: 171) w społecznej hierarchii. W pewnym plemieniu afrykańskim polega to z kolei na specjalnym mówieniu z błędami, nieudolnie, co podnosi rangę mówiącego poprawnie adresata.

Wszystkie te zabiegi moglibyśmy w ślad za Romualdem Huszczą określić zbiorczym mianem honoryfikatywności (nadawcy lub odbiorcy – *dodatknie* względnie *ujemnej*, *modestywnej*). Chodzi tu o kategorię gramatyczno-leksykalną odpowiadającą za ten rodzaj znaczenia wyrażen języka, który wnosi informację o towarzysko-społecznej relacji między nadawcą a adresatem wypowiedzi, rzadziej także między nadawcą a słuchaczem (świadkiem) oraz nadawcą a bohaterem wypowiedzi (tym, o kim się mówi) (Huszcza 2007: 128).

Wariancja honoryfikatywna może przybierać postać gradacyjną. Na przykład w języku japońskim grzecznościowe zaimki, tytuły i inne środki językowe typowe dla relacji formalnych układają się w stopnie: *neutralny*, *skromny*, *honoryfikatywny*; podobny układ tworzą też zaimki drugiej osoby w języku litewskim i węgierskim (bezpośredni : formalny : oficjalny: *tu* : *jūs* : *támsta*; *te* : *maga* : *ön*).

Funkcja tych zabiegów wynika z obiektywnej dla wielu kultur konieczności odzwierciedlenia społecznej pozycji i roli oraz pragmatycznej rangi rozmówców. Sytuacja ta sprawia, że formy bezpośrednie (poufałe) (np. zaimki 2 os.) zaczynają funkcjonować w opozycji do form dystansowych, służących okazywaniu respektu i szacunku wyróżnionemu w relacji interpersonalnej odbiorcy. Dawniej zazwyczaj rzeczywiście osobie szlachetnie urodzonej, wyżej postawionej. Obserwacje takie przywiódł Rogera Browna i Alberta Gilmana do sformułowania (1960) tezy o kluczowej roli czynnika władzy (*power*) i solidarności (wspólnotowości) w systemach adresatywnych. Autorzy co prawda ograniczyli się do bliższego zbadania relacji form poufalitych (*T* – łac. *tu*) i dystansowych (*V* – łac. *vos*) zaimków i czasowników trzech języków europejskich (francuskiego, niemieckiego i włoskiego), ale ich obserwacje stały się nieustającą inspiracją do badań językowej grzeczności w innych językach. Systemy adresatywne poszczególnych języków można więc podzielić na takie, w których dominuje czynnik władzy (hierarchiczny) bądź czynnik solidarności (integrujący), przynoszący równorzędność pozycji rozmówców we wspólnocie komunikacyjnej. Z władzy i wyższej pozycji jednego z rozmówców wynika konieczność używania wobec niego form dystansowych; on sam może do partnera odnosić się bezpośrednio. Bezpośredniość i intymność wyznaczają z kolei zasadę relacji solidarnej w obrębie wspólnoty (rodzinnej, zawodowej, religijnej, wiekowej itp.) (por. Łaziński 2006: 18–22). Członkowie takich wspólnot raczej przestrzegają użycia między sobą zaimków bezpośrednich, dla obcych rezerwując zaimek formalny *Wy*, którego polskie *Pan(i)* jest późniejszym odpowiednikiem.

Dla naszych rozważań jest ważne, że w systemach typu *V* użycie niemającego wartości honoryfikatywnej *TY* staje się nacechowane, a w przypadku relacji równorzędnej między partnerami może być oznaką lekceważenia i dominacji (przypisanie rozmówcy niższej rangi pragmatycznej). Dla dobra komunikacji należy go więc unikać w kontaktach neutralnych, wobec osoby nieznałomej, o trudnym do określenia statusie społecznym (dziś np. wahamy się, czy mówić *Pan/Pani* do młodzieży).

Rodzi się w tym miejscu wątpliwość, czy elitarne społecznie systemy adresatywne są pierwotną i jedyną postacią językowej etykiety. Wiedza na temat rodowo-plemiennych form życia społecznego każe w to wątpić. Właściwy trop wskazują ustalenia Włodzimierza Pianki (2010), który zajął się ostatnio historycznymi zmianami systemów adresatywno-honoryfikatywnych w krajach i językach słowiańskich. Co ważne – zajął się rodzimym kręgiem kulturowym, a jednocześnie językami bliskimi pod tym względem językom zachodniej Europy. Autor wyróżnił pięć podstawowych typów takich systemów, układających się w logiczny ciąg kontynuacji i następstwa: patriarchalny, arystokratyczny, dyktatorsko-nakazowy (z *obywatelem* i *towarzyszem*), demokratyczny i pajdokratyczny (zapominający o formach dystansowych). Systematyczne ich omówienie jest tu niemożliwe, ale trzeba podkreślić, że wszystkie spotykane dziś systemy adresatywne wywodzą się z dwóch podstawowych¹.

1 Oprócz artykułu W. Pianki sięgnięto także do opracowań innych autorów (np. Pisarkowa 1979; Tomiczek 1983; Peisert 1991; Wojtak 1992, 1996, 1999; Stone 1981, 1989; Wierzbicka 1999; Łaziński 2006 i in.). Wielu

Typ patriarchalny – pierwotny, z dominującym czynnikiem solidarności – ma powszechne adresatywne TY + 2 os. lp. orzeczenia czasownikowego, a wyróżnia go używanie jako tytułów nazw stopnia pokrewieństwa i starszeństwa typowych dla wielopokoleniowej rodziny patriarchalnej. Występował do niedawna na wsi, np. w Bułgarii, Serbii, Czarnogórze, Macedonii, Bośni, także w Polsce; jest nadal czynny w językach tureckich, w świecie arabskim, w Indiach, w Afryce. Wartość honoryfikatywna tytułów koncentruje się w grupie nazw odzwierciedlających pokrewieństwo i powinowactwo w linii wstępnej. Pojmowanie starszeństwa przez pryzmat powiązanych z wiekiem ról społecznych czyni swoiste tytuły godnościowe z nazw ojca, matki, starszego człowieka (arab. *szejch/szejk*; *aksakał* ‘siwobrody’ kirgiskie, kazachskie), stryja, wuja (gw. *stryk*, *swak*), ciotki, starszego brata, starszej siostry (*młodszy brat*, *młodsza siostra* = ktoś o niższej pozycji społecznej) itp. (por. Wołk 2007). Patriarchalny typ adresatywności nie jest zamknięty na potrzeby współczesności. Może wydać z siebie tytuły służące bardziej sformalizowanym relacjom: *ach* i *ucht* (*bracie* i *siostrze*) słychać wśród pielgrzymujących do Mekki. W Libii formy te obsługują regularnie sferę kontaktów neutralnych (z nieznanymi). Ich popularności służy także to, że zdecydowanie wyrażają one nie tyle respekt, co szacunek połączony z pozytywną emocją, implikują bowiem istnienie serdecznych więzów między rozmówcami.

Typ arystokratyczny – z dominującym czynnikiem władzy – ma powszechne dytansowe adresatywne *Wy/Oni*, zwykle z godnościową liczbą mnogą czasownika (w Polsce zmodyfikowany w ciągu wieków do postaci *Pan/Pani* + 3 os. lp. lub 2 os. lp. czasownika, używanej także wobec członków rodziny). Często zwrot ten jest uzupełniany tytułem – zawodowym lub innym. Wśród różnych języków i kultur świata te właśnie formy osobowych zaimków i czasowników pełnią najczęściej funkcję honoryfikatywną, a zasadę pluralizacji form grzecznościowych można by wręcz uznać w tym zakresie za środek prototypowy. Dziś używa się takich form w sytuacji, gdy nie jesteśmy z kimś na ty, w większości krajów europejskich indoeuropejskiej rodziny języków. Wśród innych nacji jest podobnie.

Zdecydowanie przeważa zwrot adresatywny w 2 os. lm. (Walia, częściowo Szkocja, Francja, Czechy, Słowacja, Rosja i dalej – od Finlandii po Turcję). Pozornie od tego schematu odbiega język angielski (*You* jest z pochodzenia zaimkiem 2 os. lm.). W krajach niemieckojęzycznych dziś używa się zaimka *SIE* i 3 os. lm. czasownika (dawniej – także było to *Ihr* i osoba druga). Zwroty podobne do polskiego *Pan*, wymagające 3 os. lp. czasownika, spotkamy w Hiszpanii, Portugalii, we Włoszech i na Węgrzech. Najdalej w odchodzeniu od grzecznej formy pluralnej są dziś kraje skandynawskie, np. w Szwecji już po 1968, na Islandii zarzucono całkowicie

danych dostarczył także cenny zbiór opracowań, które – z inspiracji Małgorzaty Marcjanik – utworzyły tomy prac zbiorowych pod jej redakcją (Marcjanik 2005; 2007b). Korzystałem też z życzliwej pomocy kolegów neofilologów i kilkorga studentów obcokrajowców (z Litwy, Węgier i Serbii).

stosowanie dystansowych (także standardowych i godnościowych) tytułów (por. Łaziński 2006: 51 i n.). Dla porządku dodajmy, że także i grzecznościowe zaimki typu *pan/pani* sięgają pochodzeniem form pluralnych, por: *Wasza miłość/waszmność pan/pani* itp.; hiszp. *usted* < *Vuestra Merced* ‘wasza łaskawość, wasza miłość’, portug. *você* (< *Vossa Mersê*).

W historycznym rozwoju europejskich społeczeństw klasowych największą rolę odegrał, co zrozumiałe, system arystokratyczny, honorujący rozmówcę jako pana, przedstawiciela społecznej elity. Stąd prestiż zwrotu. Tak bywało dawniej i w rodzinie, gdzie panowała niesymetryczność ról społecznych, np. ojciec : dzieci. Zmiany cywilizacyjne i ustrojowe końca wieku XVIII i wieku XIX doprowadziły do utrwalenia się systemu solidarnego w obrębie poszczególnych klas społecznych (WY/ONI jest dla dobrze urodzonych). Nie inaczej jest także w czasach demokracji szlacheckiej w Polsce, które przyniosły upowszechnienie wśród szlachty dystansowego *Pan/Pani* (por. *Wasza miłość/waszmność pan/pani*; *Wasza miłość mój miłościwy panie* – epistolarne *WMMMP*, *panie bracie* itp.) kosztem dawniejszego, ale znanego i niżej postawionym *Wy*. Tytuł wyróżniał ten stan i był niedostępny innym (chłopu szlachcic mówił: *ty, dobry człowieku, kobieto, chamie*). Demokratyzacja stosunków społecznych wprowadza z czasem system solidarny o charakterze ponadklasowym, jak jest w całej dzisiejszej Europie. Jeśli spojrzeć na ten proces bez uprzedzeń, Polska pod tym względem niczym szczególnym się nie wyróżnia: etos polskiej szlachty (szeroko rozumianej) wydał z siebie polski etos narodowy, co dotyczy rzecz jasna także wzorców grzeczności, częstokroć jeszcze rycerskiej proveniencji (por. stosunek do kobiet). W XIX w. następuje upowszechnienie się *Pan/Pani* w miastach. Mamy do czynienia z nasilającym się procesem ogarniającym coraz to nowe grupy społeczne aspirujące do pełnoprawnego udziału w życiu społeczno-gospodarczym, politycznym i kulturalnym, w którym kultura, język i etykieta pełnią funkcję integrującą. Dziś dotyczy to polskiej wsi (por. Sikora 1993; 2010). Nie inaczej miała się rzecz z karierą innych elitarnych zwrotów w językach Europy i innych części świata – wszędzie nobilitująca społecznie wartość form dystansowych przyczyniała się do ich atrakcyjności i popularności.

W ten sposób zbliżyliśmy się do potrzebnej rewizji poglądów Browna i Gilmana. Koncepcja ta nie daje bowiem w moim przekonaniu odpowiedzi na pytania:

- a) dlaczego, mimo ogromnej skali demokratyzacji życia społecznego w Europie, nie poszły w niepamięć honoryfikatywne zwroty adresatywne;
- b) czemu trzymamy się standardowych tytułów i zaimków, odziedziczonych po zwyczajach językowych panujących w sferach wyższych, a tak oczywiste, wydawałoby się, *Ty* chyba nigdzie nie uchodzi za neutralne określenie obcego rozmówcy. Mało tego – to tykanie, ponoć stanowiące niejako przyrodzony wymiar relacji między równymi sobie rozmówcami, uznawane jest w kontaktach neutralnych za zachowanie niegrzeczne. Na nic też zdały się próby zaszczepienia biurokratycznych, egalitarnych tytułów *obywatel* i *towarzysz*.

Na sprawę można więc spojrzeć z innej strony, zakładając wprost kulturotwórczą rolę warstw uprzywilejowanych i promieniowanie jej atrakcyjnych wzorców zachowań; w samej kulturze doceniając aspekt kontynuacji, a nie zrywania z tradycją i walki klas. Przykład polski wręcz zachęca do snucia takich rozważań i analogii. Rozpatrywane prawidłowości w rozwoju form adresatywnych dałoby się zamknąć w postaci dość przewidywalnego schematu: tracące na znaczeniu grupy społeczne pozostawiają po sobie w spadku ciągle atrakcyjne wzorce kultury i zachowań znamionujących osiągnięcie wysokiego społecznego prestiżu ze strony tych, którzy do takiej przywódczej roli aspirują. Można więc sądzić, że nabywanie czy transfer dystansowych zwrotów i form adresatywnych to proces nie tylko rozciągnięty w czasie, ale i wyróżniający się ogromnym zasięgiem społecznym.

Widok wnętrza Kaiserkapelle w norymberskim Kaiserburgu nie pozostawia co do tego najmniejszych wątpliwości: wielopoziomowe wnętrze jest kwintesencją ówczesnego porządku świata – dla cesarza i jego rodziny przeznaczono najwyższe miejsce na zachodniej emporze; mógł z niej, sam niewidziany, patrzeć z góry na swoich możnowładców i generałów, a na dolnym poziomie, dostępnym jego oczom przez kwadratową dziurę w podłodze, stała pomniejsza szlachta i najznamienitsi mieszczanie. Chłoptwa tam nie wpuszczano. Trwało długo, zanim dostojne *Ihr* 'Wy', potem *Sie* (powstałe na początku XVII w. jako adres głów koronowanych), w ciągu XVIII w. pokonało te bariery i stało się zaimkiem standardowym języka niemieckiego. Najpierw jednak musiała ulec przeobrażeniom cała feudalna hierarchia społeczna.

Zapewne jeszcze dłuższą drogę pokonał *senior* ('starszy'), dawna nazwa feudalnego pana, możnowładcy. Używany przy zwracaniu się do takiej osoby przetrwał do dziś jako szlachecki i honoryfikatywny tytuł w krajach anglo- i hiszpańskojęzycznych pod postaciami np.: ang. **seignior > sieur > sir*; w starofrancuskim *sire*, potem *mon+seieur*, włoski *signor*.

Jeszcze bardziej pouczające są losy pary zaimków 2 os. lp. i m. w języku angielskim, przed podbojem wojsk normanńskich Wilhelma I Zdobywcy tworzących parę: *thou : ye*. Opozycja ta nie wyrażała istnienia dystansu społecznego między rozmówcami. Normanowie zaprowadzili jednak swoje zwyczaje: po 1066 r. na wzór francuski (por. Brown, Gilman 1960: 265) *thou* zaczęto używać w stosunku do kogoś niższego statusem społecznym, a *ye > you* zyskało wartość *pluralis maiestaticus*. Z czasem zaczęto tego prestiżowego WY używać coraz powszechniej, także wobec równych sobie, co ostatecznie doprowadziło do porzucenia lekceważącej formy *thou* na rzecz grzecznościowej. Dokonała się więc na podłożu pragmatycznym (!) faktyczna neutralizacja zaimków drugiej osoby obu liczb, a w rezultacie dystansowa forma adresu 2 os. zrównała się z bezdystansową. Bywa to przyczyną przykrych nieporozumień: *you = ty, wy, Pan, Pani, Państwo*, ale w zależności od kontekstu i sytuacji. Nie jest więc angielskie *you* tak demokratyczne, jak by się mogło wydawać (np. tłumaczowi przypominanego w TVP wywiadu dziennikarza BBC z Janem Pawłem II: *Co o tym sądzisz?*), a Anglicy mają w odwodzie jeszcze pewną grupę rzeczowników tytułarnych

(np. w domu handlowym Harrods i w najlepszych hotelach obsługa dalej stosuje *sir* i *madame*).

Arystokratyczno-dworski typ grzeczności mocno wpłynął na zwyczaje językowe w wielu odległych krajach. Wspomniano tu o Japonii, ale równie interesujące zmiany nastąpiły stosunkowo niedawno w rolniczej Etiopii, a dokładniej w jej stolicy Addis Abebie, mieście blisko dwumilionowym, z młodą nowoczesną społecznością typu wielkomiejskiego. Do białych mówi się *madam* i *musje*. W kontaktach z nieznanymi korzysta się z kilku charakterystycznych form dystansowych (por. Mantel-Niećko 1975). Wśród nich znajdujemy prestiżowe tytuły standardowe: męskie *ato* (etym. < *abieto* ‘wielki pan, książę’); żeńskie *uejzero/uejzerit* (z arab. *wazara* ‘wezyr’, tytuł honorowy w krajach islamu); *gietaje* (*gieta-je* ‘pan+mój’; pan, też: Pan Jezus) – były dawniej tytułami członków rodziny królewskiej, książąt i księżniczek z linii królewskiej, wielkich dygnitarzy, a u schyłku cesarstwa – ludzi szlachetnie urodzonych i posiadających władzę.

Wśród czynników wpływających na zmiany zwyczajów zwracania się do drugich chyba najważniejsze jest dążenie do wolności jednostki i demokratyzacji życia społecznego. Jeśli wyłączymy przeobrażenia o charakterze rewolucyjnym, te bowiem zawsze prowadzą do narzucania sztucznych form biurokratycznej i totalitarnej równości, obcej naturze człowieka, możemy założyć, że istnieje uniwersalny mechanizm dziedziczenia etykiety jako składnika kultury tracących na znaczeniu elit. W kulturze europejskiej można wręcz mówić o regularnych procesach demokratyzacji etykiety dworskiej do roli standardowego, powszechnie obowiązującego wzorca kontaktów towarzyskich (por. Huszcza 2006: 22).

Idąc dalej: rzeczywista demokratyzacja stosunków społecznych, poszerzająca sferę kontaktów opartych na relacjach równorzędnych, prowadzi do ograniczania zasięgu form adresatywnych reprezentujących semantykę władzy na rzecz adresatywów znamionujących relację solidarności. Biorąc pod uwagę rosnące wpływy amerykańskich wzorców kultury, można przewidywać, że rozwój systemów honoryfikatywno-adresatywnych w krajach (jak Polska) pozostających w orbicie kulturowych wpływów Zachodu, będzie zmierzał ku systemowi odrzucającemu formy dystansowe i neutralizacji wyższego stopnia honoryfikatywności.

Wywołuje to pytanie, czy standardowe tytuły i zwroty adresatywne służące zaznaczaniu szacunku i dystansu wobec rozmówcy są potrzebne? Szczególnie, kiedy wytyka się Polakom tytułomanię, tradycjonalizm i anachroniczny antyegalitaryzm. Mimo obiektywnych wad polskiego systemu adresatywnego są to zarzuty mocno przesadzone: przecież w naszym modelu grzeczności tykanie nieznanego rozmówcy jest w istocie atakiem na jego twarz!

Otóż językowa etykieta i obecność dystansowych form adresatywnych nie są wymysłem miłośników dobrych manier i purystów. Nie tylko fundują one określony rodzaj więzi i relacji między partnerami, ale też tworzą dobrą atmosferę dialogu rozumianego jako forma społecznej interakcji, służą pozytywnemu ustosunkowaniu partnera

do nadawcy i aktualnego celu rozmowy, usprawnieniu językowej współpracy. Normy obyczajowe strzegą więc bardzo istotnego aspektu społecznej aktywności człowieka (por. Grybosiova 1998). Aktywności, dodajmy, częstokroć wiążącej się z realizacją celów sprzecznych z interesem partnera, otwierającej pole potencjalnego konfliktu, wybuchu emocji i werbalnej degradacji rozmówcy. Choćby już tylko z tego punktu widzenia nie można zignorować istotnej roli standardowych form adresatywnych w hamowaniu poziomu społecznej agresji:

– *Jak pan jedzie?! –* dopuszcza możliwość rozmowy i wyjaśnień;

– *Jak jedziesz, baranie! –* zachęca już jedynie do rękoczynów.

Szczególnie dla humanistów jest jasne, że za taką dyrektywą pozytywnego działania kryje się doświadczenie i mądrość wielu poprzednich pokoleń; na nas spoczywa także szczególna troska o ten cenny depozyt językowej grzeczności, swoją wartość ukazujący niestety dopiero wtedy, kiedy go nie ma.

Literatura

- BARAŃSKA D., 2007, *Uchi i soto – dwie sfery zachowań japońskich kobiet*, [w:] M. Marcjanik (red.), *Grzeczność na krańcach świata*, Warszawa s. 159–175.
- BROWN R., GILMAN A., 1960, *The Pronouns of Power and Solidarity*, [w:] T. Sebeok (red.), *Style in language*, Cambridge, s. 253–276; [przedr. w:] *Readings in the Sociology of Language*, The Hague – Paris 1970, s. 252–276.
- GELLNER E., 1995, *Pojęcie pokrewieństwa i inne szkice*, Kraków.
- GRYBOSIOVA A., 1998, *Przyczyny zmian w polskim systemie adresatywnym*, [w:] K. Michalewski (red.), *Język w mieście. Problemy kultury i poprawności*, „Acta Universitatis Lodziensis”, „Folia Linguistica” 37, s. 57–61.
- HUSZCZA R., 2006, *Honoryfikatywność. Gramatyka, pragmatyka, typologia*, Warszawa.
- HUSZCZA R., 2007, *Honoryfikatywny teatr mowy w japońszczyźnie – scena, bohaterowie i rekwizyty grzeczności*, [w:] M. Marcjanik, *Grzeczność na krańcach...*, s. 127–157.
- KLEMENSIEWICZ Z., 1946, *Pan i obywatel*, „Język Polski” XXVI, s. 33–42.
- LALEWICZ J., 1983, *Retoryka kategorii osobowych*, [w:] T. Dobrzyńska, E. Janus (red.), *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*, Wrocław, s. 267–280.
- ŁAZIŃSKI M., 2006, *O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułowe i ich asymetria rodzajowo-płciowa*, Warszawa.
- ŁOŚ J., 1916, *Od „ty” do „pan”*, „Język Polski” III, s. 1–10.
- MANTEL-NIEĆKO J., 1975, *Kto komu mówi „PAN” w Addis Abebie? Szkic socjolingwistyczny*, „Etnografia Polska” t. XIX, z. 1., s. 129–142.
- MARCJANIK M., 1997, *Polska grzeczność językowa*, Kielce.
- MARCJANIK M., 2001a, *Akty zwrócenia się do adresata*, [w:] eadem, *W kręgu grzeczności. Wybór prac z zakresu polskiej etykiety językowej*, Kielce, s. 131–138.
- MARCJANIK M., 2001b, *Zmiany w etykiecie językowej ostatnich lat XX wieku*, [w:] J. Bralczyk, K. Musiołek-Kłosińska (red.), *Zmiany w publicznych zachowaniach językowych*, Warszawa, s. 79–84.

- MARCJANIK M. (red.), 2005, *Grzeczność nasza i obca*, Warszawa.
- MARCJANIK M., 2006, *Przez grzeczność na skróty. O nonszalancji zachowań młodego pokolenia*, [w:] eadem (red.), *Retoryka codzienności. Zwyczaje językowe współczesnych Polaków*, Warszawa, s. 230–238.
- MARCJANIK M., 2007a, *Grzeczność w komunikacji językowej*, Warszawa.
- MARCJANIK M. (red.), 2007b, *Grzeczność na krańcach świata*, Warszawa.
- OŻÓG K., 1990, *Zwroty grzecznościowe współczesnej polszczyzny mówionej*, „Zeszyty Naukowe UJ” CMXIII, „Prace Językoznawcze” z. 98, Kraków.
- PEISERT M., 1991, *Etykieta językowa i jej wyznaczniki*, [w:] J. Anusiewicz, J. Bartmiński, *Język a kultura*, t. 1: *Podstawowe pojęcia i problemy*, Wrocław, s. 123–130.
- PIANKA W., 2010, *Historyczne zmiany w systemach adresatywno-honoryfikatywnych w krajach i językach słowiańskich*, „Biuletyn PTJ” LXVI, s. 197–207.
- PISARKOWA K., 1979, *Jak się tytułujemy i zwracamy do drugich*, „Język Polski” LIX, s. 5–17.
- SIKORA K., 1993, *Jak „pan” zawędrował na wieś*, „Język Polski” LXXIII, s. 298–307.
- SIKORA K., 2010, *Grzeczność językowa wsi. Cz. 1. System adresatywny*, Kraków.
- STONE G., 1981, *W sprawie charakterystyki gramatycznej wyrazów pan, pani, państwo*, „Studia z filologii polskiej i słowiańskiej” t. 20, Warszawa, s. 39–43.
- STONE G., 1989, *Formy adresatywne języka polskiego w osiemnastym wieku*, „Język Polski” LXIX, s. 135–142.
- TOMICZEK E., 1983, *System adresatywny współczesnego języka polskiego i niemieckiego*, Wrocław.
- ŚWIĘTEK J., 1896–1897, *Zwyczaje i pojęcia prawne ludu nadraabskiego*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie” t. 1, s. 266–362; t. 2, s. 119–379.
- WIERZBICKA A., 1999, *Język – umysł – kultura*, Warszawa.
- WIERZCHOŃ P., 2007, *Koreańczyk grzeczny jest*, [w:] M. Marcjanik, *Grzeczność na krańcach...*, s. 109–126.
- WOJTAK M., 1992, *Wybrane elementy staropolskiej etykiety językowej*, [w:] J. Anusiewicz, i M. Marcjanik (red.), *Język a kultura*, t. 6: *Polska etykieta językowa*, Wrocław, s. 33–40.
- WOJTAK M., 1996, *„O polityce w słowach”. Formy adresatywne w XVIII wieku*, „Język Polski” LXXVI, s. 81–88.
- WOJTAK M., 1999, *Staropolska etykieta językowa jako obraz relacji międzyludzkich (wybrane zagadnienia)*, [w:] A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski (red.), *Przeszłość w językowym obrazie świata*, Lublin, s. 205–216.
- WOŁK E., 2007, *Szacunek i serdeczność w Etiopii*, [w:] M. Marcjanik, *Grzeczność na krańcach...*, s. 287–302.

***Z panem i kmieciem po świecie ‘around the world with a master and a churl’ –
on tradition and modernity in addressing
Summary***

The development of systems of address can be viewed from a wider perspective than merely quest for individual freedom, progressive democratization of social relations and a tendency pragmatically to shorten the distance between interlocutors. The privileged class (the social elites) are losing in importance, and there is also a culture-forming function that is served by lower classes’ adopting its prestigious

forms of address, by the radiation of its attractive patterns of behaviour. It is a process which shapes linguistic behaviour and etiquette in many countries of the world, especially where the patronymic system has been ousted by the aristocratic honorificative system of address (cf. Pianka 2010). As a result of these changes, more formal forms, honorific pronouns in particular, began to be used in neutral contexts, such as e.g. Engl. *Sir, you*, Pol. *Pan*, Ger. *Ihr/Sie*, Hung. *Maga, Ön*, Portug. *Você*, together with the honorific plural of verbs (2, 3Pl. or 3Sg.). Modernity, however, is the time of dissemination of American cultural patterns and of attempts at jettisoning all honorific forms in interpersonal relations, not even with the exception being made for schools. New customs can justifiably raise doubts as to the role that such a paedocratic system has to play in culture.

POLSZCZYNA HISTORYCZNA

Agnieszka Słoboda
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

POZAJĘZYKOWE UWARUNKOWANIA ŚREDNIOWIECZNEJ MORFOLOGII I SKŁADNI LICZEBNIKÓW GŁÓWNYCH

W opracowaniach historycznojęzykowych liczebniki przedstawiane są jako klasa leksemów, która swe morfologiczne wykładniki odrębności jako części mowy wykształciła w drodze długotrwałych zmian rozpoczętych już w dobie staropolskiej. Przyjmuje się, że właściwy proces gramatyzacji liczebnika został zapoczątkowany w wieku XVI, na progu doby średniopolskiej i zakończył się na przełomie XIX i XX w. (Siuciak 2008: 49). Mimo to, w porównaniu z innymi częściami mowy, liczebniki – przede wszystkim główne – nie stanowią pod względem morfosyntaktycznym spójnej grupy. Możemy je już co prawda wyróżnić jako oddzielną część mowy, przy czym w oparciu o kryteria gramatyczne zasłużyły sobie na to jedynie liczebniki główne, zbiorowe¹ i ułamkowe, jednak różnią się one w sposób istotny między sobą pod względem morfosyntaktycznym, a w obrębie liczebników głównych obserwujemy wyraźną różnicę między tzw. liczebnikami niższymi (1–4) a pozostałymi. W staropolszczyźnie różnice między poszczególnymi klasami leksemów, które dopiero od XVI w. zaczęły zbliżać się do siebie pod względem morfologicznym i składniowym, były jeszcze bardziej wyraźne.

Wiele języków charakteryzuje się podziałem liczebników, a może lepiej powiedzieć – słów nazywających liczby lub wyrażeń liczbowych (ang. *number words*), na niższe (odpowiadające liczbom 1–4) i wyższe (od 5 wzwyż). Zróżnicowanie, będące podstawą tego podziału, dotyczy zwłaszcza liczebników głównych, w języku polskim doby staropolskiej można tę różnicę zauważyć także w odniesieniu do liczebników zbiorowych

¹ W wypadku liczebników zbiorowych pojawiają się jednak propozycje traktowania ich jako form rodzajowych liczebników głównych (por. Greszczuk 1978: 27).

i porządkowych oraz liczebników od nich derywowanych, czyli tzw. liczebników mnożnych, krotnych, wielorakich, a również liczebników ułamkowych. W wypadku liczebników głównych i zbiorowych owe różnice mają charakter morfosyntaktyczny: liczebniki główne odmieniały się bądź jak zaimki (1–2) i przymiotniki (3–4), bądź jak rzeczowniki (5–10); liczebniki zbiorowe miały odmianę przymiotnikową. W wypadku liczebników porządkowych różnice mają wyłącznie charakter leksykalny (supletywizm form *pierwszy*, *drugi*/*wtory* i częściowy w wypadku *trzeci*, *czwarty*).

Zamierzeniem moim jest przedstawienie uzasadnienia takiego stanu wykraczające poza badania ściśle językoznawcze i odwołujące się do ustaleń z zakresu neuropsychologii i antropologii. Ograniczę się przy tym jedynie do liczebników głównych, co wynika z tego, że większość prowadzonych badań i eksperymentów właśnie na nich koncentrowała do tej pory swą uwagę.

Staropolszczyzna jest jeszcze okresem, w którym zauważyć można wewnętrzne zróżnicowanie w obrębie tzw. liczebników niższych. W języku praindoeuropejskim istniały liczebniki od 1 do 10, co znajduje wyraz we wspólnym systemie liczebnikowym większości języków indoeuropejskich. Jednak późniejsze zmiany systemu liczebnikowego w obrębie poszczególnych języków zacierają wspólne cechy, które giną w procesie gramatyzacji. Wiele może nam o tym systemie powiedzieć próba dotarcia do źródła pochodzenia indoeuropejskich liczebników, choć w wypadku większości z nich trudno go dociec. Być może początkowo istniały – tak jak w językach niektórych ludów „pierwotnych” – jedynie liczebniki *jeden*, *dwa* i *trzy*; ten ostatni jednak mógł mieć inne znaczenie – ‘wiele’.

Liczba 3 mogła być synonimem mnogości, nagromadzenia, a także przekraczania granic i według Georges’a Ifraha świadczy to o tym, „że w umyśle człowieka odkrycie liczb zatrzymało się najpierw na dwójce” (Ifrah 1990: 15). Dowodem na istnienie takiego pierwotnego ograniczenia była i jest w niektórych językach indoeuropejskich obecność liczby pojedynczej, podwójnej i mnogiej. Odpowiada to ustaleniom Anny Wierzbickiej i innych badaczy poszukujących elementarnych jednostek semantycznych. Spośród kwantyfikatorów na liście owych jednostek znalazły się jedynie liczebniki *jeden* i *dwa* oraz *dużo* (Wierzbicka 2006). Granica (= 2) może być dowodem na wczesny charakter postrzegania liczby, to jest na nieumiejętność przyswojenia jej jako pojęcia abstrakcyjnego. W literaturze zostało opisanych wiele ludów, które jeszcze na początku XX w. ograniczały określanie liczby do słów oznaczających *jeden*, *para*, *dwa*, *dużo*, *wiele* itp. oraz stosowały podstawę dwójkową przy obliczaniu wartości większych niż 2 (por. Ifrah 2006: 45–49). W polszczyźnie średniowiecznej oddziaływanie liczebnika *dwa* na kwantyfikowane rzeczowniki jest jeszcze dość silne i chociaż obserwujemy już wahania w obrębie liczby owych rzeczowników, wciąż dominują wśród nich formy liczby podwójnej. Świadczyć to może o tym, że poczucie odrębności liczby 2 i kategorii dualności było w świadomości mówiących wciąż żywe.

Kolejną granicę między liczebnikami głównymi wyznacza liczba 4. Tamaz Gamkrelidze i Viaczesław Ivanov twierdzą, że system liczbowy we wczesnym języku

praindoeuropejskim był czwórkowy, a nie dziesiętny, i wiązał się z liczeniem za pomocą palców. Liczebnik *pięć* rozpoczynał nowy cykl – **p^henk^{ho}e* prawdopodobnie oznaczało ‘pięć palców, ręka’. Na czwórkowy sposób liczenia może także wskazywać to, że **ok^{ht}ō(u)* – pie. ‘osiem’ ma formę liczby podwójnej, a zatem prawdopodobnie we wczesnym języku praindoeuropejskim istniały dwa określenia na liczbę 4; jedno z nich miało konkretne znaczenie ‘cztery palce’ – od niego derywowano wyraz o znaczeniu ‘dwa razy cztery’ (Gamkrelidze, Ivanov 1995: 747). W polszczyźnie liczebniki *trzy* i *cztery* miały odrębne cechy morfosyntaktyczne – odmieniały się jak przymiotniki i pozostawały w kongruencji z kwantyfikowanym rzeczownikiem. Różniły się zatem wyraźnie od liczebników oznaczających wartości wyższe. Języki słowiańskie są pod tym względem wyjątkowe, ponieważ wyzbyły się dawnych liczebników od *pięć* wzwyż, które były nieodmiennymi przymiotnikami, a później wykształciły je na nowo w drodze derywacji od liczebników porządkowych. Przyjęły one wówczas formę rzeczownikową i nie oznaczały początkowo liczby, ale nazwę zbioru (‘piątkowość’ itp.) (Moszyński 2006: 284).

Badacze zajmujący się tym zagadnieniem wskazywali, że podłożem zróżnicowania morfosyntaktycznego liczebników muszą być uwarunkowania o charakterze uniwersalnym, związane z procesami zachodzącymi w mózgu. Uniwersalizm zjawiska przejawia się chociażby w tym, że podział na liczebniki niższe i wyższe nie jest cechą wyłącznie języków indoeuropejskich, przy czym różnica między nimi może być także wyrażona na innej niż syntaktyczna płaszczyźnie. Liczebniki niższe mogą się bowiem stać podstawą do wyznaczania wartości kategoryjnej liczby kwantyfikowanych rzeczowników – pojedynczej, podwójnej, potrójnej i mnogiej (Hurford 2001: 70).

W wielu opracowaniach pojawia się teza, że to język wpływa na kształtowanie się pojęcia liczby. Większość dowodów z zakresu neurobiologii, ale także antropologii, wskazuje jednak na kierunek odwrotny. Pojęcie liczby i jego podłoże neurobiologiczne jest odrębne i niezależne od zdolności językowych. Wykształca się co prawda z pomocą języka (jest on pomocny w kształtowaniu symbolicznego kodu liczbowego), jednak opiera się na odrębnych częściowo obszarach w mózgu. W wypadkach, gdy liczenie polega na budowaniu sekwencji przy udziale pamięci werbalnej, obszary mózgowej aktywności się pokrywają (Gelman, Butterworth 2005).

Neurobiologiczne uwarunkowania składni liczebników głównych w polszczyźnie opisuje między innymi Paweł Rutkowski (Rutkowski 2003). Analizuje on tezy przedstawione w innym artykule (Szczegot 2001), w którym za główny powód zróżnicowania liczebników uznaje się właściwości ludzkiego mózgu, a więc procesy neuropsychologiczne². Podstawowymi badaniami branymi pod uwagę stały

2 W artykule (Rutkowski, Szczegot 2001), na podstawie założeń Josepha E. Emondsa, twierdzi się, że liczebniki niższe należy uznać za elementy leksykalne – „A-numerals” (podstawowe nośniki cech semantycznych), a wyższe za elementy funkcjonalne zdania – „Q-numerals”, które nie są częścią podstawowego zasobu słownictwa i wymagają odmiennego procesu interpretacji, muszą także charakteryzować się określonymi cechami: stanowią zamkniętą klasę, a ich semantyka jest ograniczona

się doświadczenia nad ograniczeniem pamięci krótkoterminowej. Badania Nelsona Cowana wskazują, że istnieje poważne ograniczenie w postrzeganiu liczności zbiorów. Cowan stwierdza, iż istnieje stały limit liczby elementów, które mogą być w jednym momencie objęte ludzką percepcją – wynosi on mniej więcej cztery. Autor nazywa ten proces „koherencją sceny” – uformowana w polu uwagi scena ma nie więcej niż cztery elementy (Cowan 2000). Ifrah nazywa tę zdolność „percepcją bezpośrednią liczby” lub prościej „poczuciem numerycznym” (Ifrah 1990: 14). Cowan próbuje wyjaśnić, dlaczego opisany powyżej limit wynosi akurat tyle. Jest to według niego efekt optymalizacji związanej z ewolucyjnymi procesami adaptacyjnymi. Na tej podstawie Szczegot twierdzi, że dzięki właściwościom pamięci krótkoterminowej różnice ilościowe w przedziale 1–4 są zauważalne bez konieczności liczenia, mogą więc stanowić wyróżnik danego zbioru. Według Jamesa Hurforda znaczenia liczebników wskazujących na najniższe liczby mogły być postrzegane i przedstawiane podobnie jak znaczenia podstawowych przymiotników, np. *czerwony*, *gorący*, *okrągły* itp., czyli jako dostrzegalne właściwości obiektu lub grupy obiektów (Hurford 2001: 69). Najniższe liczebniki można zatem uznać za określenia percepcyjnie uchwytnych cech opisywanych przedmiotów:

Percepcyjna uchwytność kwantyfikowanych obiektów odróżnia liczebniki niższe od wyższych. Postrzeganie zbioru złożonego z mniej niż 5 elementów jest czymś innym (mniej skomplikowanym) niż abstrakcyjne liczenie – proces wymagający bardziej zaawansowanego przetwarzania danych w ludzkim mózgu (np. grupowania, porównywania i wykorzystywania danych uprzednio zapamiętanych) (Rutkowski 2003: 223).

Poza badaniami nad ograniczeniami pamięci krótkoterminowej, które niewątpliwie wzbogacają wiedzę o ilościowym przetwarzaniu percypowanych obiektów, w ostatnich czasach wielu badaczy zaczęło się zastanawiać, jak w ogóle powstaje w naszym umyśle pojęcie liczby i które obszary w mózgu są odpowiedzialne za przetwarzanie liczbowe. Większość z nich dowiodła, że podobnie jak w wypadku innych pojęć, liczba znajduje swoją reprezentację w mózgu, zanim zyska reprezentację w formie symbolicznej, np. słownej. Brian Butterworth (1999) pisze wręcz, że nasz mózg jest „stworzony do liczenia” i zdolności te odziedziczył w drodze ewolucji. Nasze geny zawierają instrukcję, która określa, jak budować moduł liczbowy – zbiór połączeń nerwowych wyspecjalizowanych w przetwarzaniu informacji liczbowych. Takie połączenia, częściowo związane z niższą częścią płata ciemieniowego, czynią nas wrażliwymi na wartości liczbowe w naszym otoczeniu oraz pozwalają nam zrozumieć i manipulować liczbami w myślach. Utrata owych połączeń prowadzić może do selektywnej utraty umiejętności

i redukowalna do pewnych podstawowych zależności i opozycji – ich znaczenie sprowadza się do indeksowego odsyłania do określonych pozycji w systemie arytmetycznym. Nie stosuję podobnego podziału, gdyż takie ujęcie jest uzasadnione jedynie w wypadku analizy synchronicznej. W dobie staropolskiej wszystkie liczebniki główne należałoby uznać za A-numerals – proces gramatyzacji, który prowadzi do utraty cech rzeczownikowych, dopiero się wówczas zaczyna.

arytmetycznych³. Może też prowadzić do wystąpienia odwróconego „efektu odległości” (*distance effect*) przy wykonywaniu zadań polegających na porównywaniu liczb⁴. U opisywanych pacjentów badania wykonane metodą rezonansu magnetycznego wykazały uszkodzenia w dolnym płacie ciemieniowym, co może być dowodem istnienia genetycznie utrwalonego wzorca dla modułu liczbowego. Kora ciemieniowa jest główną częścią systemu mózgowego odpowiedzialnego za reprezentacje liczb i rozmiarów (wielkości). Aktywność w korze ciemieniowej może odzwierciedlać liczbowe reprezentacje lub działanie będące odpowiedzią na liczby (Butterworth 1999).

Ten sam obszar uznaje za najważniejszy w przetwarzaniu liczb zespół kierowany przez Stanisława Dehaene. Twierdzi się tu ponadto, że w naszym umyśle przetwarzanie liczbowe (a może lepiej: ilościowe) funkcjonuje, opierając się na trzech rodzajach kodu reprezentacji: 1) abstrakcyjnym kodzie analogicznym, który służy tworzeniu reprezentacji pojęciowej pomocnej przy porównywaniu ilości i określaniu przybliżonej wartości liczbowej zbiorów⁵; 2) kodzie wizualnym – aktywowanym przy interpretacji form liczbowych, takich jak cyfry arabskie; 3) kodzie werbalnym służącym operacjom na słowach oznaczających liczby, przeprowadzaniu działań matematycznych przyswajanych w drodze nauki i z udziałem pamięci długoterminowej, takich jak np. mnożenie. Co więcej, każdy z tych kodów opiera się na oddzielnej podstawie neuronowej. Dwa pierwsze sposoby kodowania informacji o liczebności są związane z obszarami kory ciemieniowej, natomiast przy kodzie werbalnym uaktywnia się lewy zakręt kątowy (obszar położony na styku trzech płatów – ciemieniowego, potylicznego i skroniowego) odpowiedzialny także za werbalną pamięć roboczą. Operowanie na słowach oznaczających liczby, w tym na liczebnikach, powoduje oczywiście również aktywację obszarów typowych dla przetwarzania mowy, takich jak chociażby obszar Broki. Co ważniejsze, Dehaene i jego koledzy ustalili również, zgodny z tezą Cowana (związany z pamięcią krótkoterminową), limit obiektów, które mogą być postrzegane jako konkretna liczebność zbioru, bez odnoszenia się do symbolicznej formy reprezentacji. Określanie takie zyskało nazwę *subitizing* – jest to nasza zdolność do szybkiego określania liczebności zbioru jednocześnie prezentowanych obiektów (tylko wówczas,

3 Autor opisuje przypadek Signory Gaddi, 59-letniej kobiety, która uległa udarowi mózgu. Spowodował on uszkodzenia w lewym płacie ciemieniowym. Od tego czasu nie mogła dać sobie rady z arytmetyką. Nie mogła odczytać, zapisać, porównać lub oszacować innych liczb niż 1, 2, 3 i 4 i nawet z nimi nie radziła sobie prawidłowo. Jednocześnie Signora Gaddi normalnie wykonywała wszystkie testy, które nie zawierały liczb.

4 W opisywanym przez autora przypadku pacjent o imieniu Charles cechował się nienormalną intuicją co do rozmiaru liczby, która jest odzwierciedlona w odwróconym „efekcie odległości”. Podczas gdy normalnie, aby zdecydować, która z liczb jest większa, potrzeba tym mniej czasu, im bardziej zwiększa się dystans między nimi, u Charlesa było odwrotnie.

5 Dehaene opisuje typ reprezentacji wykorzystujący umysłowe symbole, które są neutralnymi wielkościami linearnie odniesionymi do liczby jednostek w zbiorze. Ponieważ symbole reprezentują wyższą wartość, kiedy reprezentowane zbiory są większe, nazwał ten typ reprezentacji analogicznym. Opiera się on na „umysłowej linii liczbowej” (*number line*). Umysłowe wielkości analogiczne reprezentują różne wymiary doświadczenia, np. jasność, głośność, przepływ czasu.

gdy jest ich cztery lub mniej, ale nie więcej) (Dehaene 1997; Dehaene, Dehaene-Lambertz, Cohen 1998; Dehaene i in. 1999; Colvin, Funnell, Gazzaniga 2005). Brak precyzji wzrasta zatem proporcjonalnie do liczby prezentowanych elementów.

Jeżeli zdolności arytmetyczne opierają się na określonych mechanizmach neuronowych w korze mózgowej, to muszą być one choćby w części kontrolowane przez mechanizmy genetyczne. Zatem należy spodziewać się, że – zgodnie z teorią ewolucji – znaleźć je można, choć zapewne w ograniczonym zakresie również u zwierząt, a z pewnością u naszych najbliższych krewnych – naczelnych. Badania nad zdolnościami poznawczymi – w tym rozpoznawania liczb i operowania nimi – zwierząt zaczęto prowadzić niedługo po ukazaniu się prac Charlesa Darwina. Zaowocowały one bardzo ważnymi ustaleniami.

Mózg zwierzęcy, podobnie jak ludzki, jest w stanie konceptualizować ilości odpowiadające liczebnikom 1–4. Na przykład rezusy rozróżniają zbiory składające się z dwóch, trzech i czterech (ale nie pięciu, sześciu) owoców (Hauser, Carey, Hauser 2000). Znamy wyniki badań, które dowodzą, że zdolność postrzegania i tworzenia umysłowej reprezentacji liczb mają np. szczury, gołębie, szopy pracze, delfiny, papugi, kruki i szympansy (Dehaene 1997; Ifrah 2006). Przykładem takich zdolności może być przypadek szympanscy Ai opisywany przez Tetsuro Matsuzawę i jego współpracowników. Badacze sprawdzali możliwości pamięci szympanscy na zadaniach matematycznych – uczyli ją używania cyfr arabskich jako reprezentacji symbolicznej liczb. Autorzy twierdzą, że Ai potrafi liczyć od 0 do 9, co czyni, dotykając w odpowiedni sposób ekranu dotykowego. Ponadto, co może być potwierdzeniem ustalenia pojemności pamięci krótkoterminowej, ponad 90% prawidłowych odpowiedzi Ai użyła, gdy zadanie obejmowało tylko cztery elementy, przy pięciu następował spadek do około 65%. Wyniki te są bliskie uzyskiwanym przez dzieci w wieku przedszkolnym (Kawai, Matsuzawa 2000; Biro, Matsuzawa 2001).

Świadomość liczby występuje zatem u niektórych gatunków zwierząt, przy czym jest ona ograniczona do tego, co można ocenić ilościowo na pierwszy rzut oka. „W istocie żadne zwierzę nie umie i nie jest zdolne liczyć” (Ifrah 2006: 40). Dowodzi to również tego, że liczby 1–4 mają innego typu reprezentację umysłową.

Susan Carey stwierdziła, że również umiejętności liczbowe niemowląt wymagają użycia dwóch różnych mechanizmów: jednego dla małych liczb (czterech lub mniej elementów), drugiego dla liczb większych. Mechanizmy te różnią się tym, że w pierwszym wypadku przy ograniczeniu liczby obiektów do trzech, czterech następuje ich równoczesna indywidualizacja. Natomiast w wypadku większej liczby obiektów dochodzi do konwersji dyskretnych wartości (konkretnych liczb) w konstrukcje analogiczne⁶.

6 Carey opisuje następujący eksperyment z udziałem 10- i 14-miesięcznych niemowląt. Dzieciom pokazywano różne przedmioty i wkładano je do pudełka, z którego następnie, nie widząc ich, miały je wyjąć. W wypadku trzech przedmiotów – zarówno gdy wkładano je po kolei, jak i gdy umieszczano jednocześnie wszystkie w pudełku – dzieci wykazywały, że spodziewają się tam dokładnie trzech przedmiotów. Jeżeli wkładano cztery przedmioty i pozwalano wyciągnąć dwa albo jeden z nich, nie

Carey używa w odniesieniu do liczonych obiektów pojęcia *object file*, które obejmuje zintegrowany obraz obiektu wizualnego i właściwości tego obiektu (rozmiar, kształt, kolor itd.). Integracja ta obejmuje również liczbę (w przedziale 1–4). Jeśli dziecko wie, że słowo *dwa* odnosi się do szczególnego zbioru dwóch *object files*, to najprawdopodobniej użyje go tylko w połączeniu z tymi dwoma obiektami, do których ono się odnosi. Będzie to zatem nazwa tylko tej konkretnej pary obiektów, nie wszystkich zbiorów, które dzielą właściwość dualności. Warunkiem zakotwiczenia (*bootstrapping*) pojęcia liczby w systemie pojęciowym jest natomiast zdolność do wyabstrahowania z reprezentacji kilku zbiorów obiektów wspólnej dla nich reprezentacji liczby. Tworzy się wówczas kolejny typ reprezentacji.

Zatem według Carey, kiedy dziecko zapamiętuje pierwsze trzy lub cztery słowa służące liczeniu, zaczyna je traktować jako oddzielne i różne od nieokreślonych kwantyfikatorów typu *kilka*, *wiele*. Znaczenie liczebników jest wyprowadzone z faktu, że w połączeniu z innymi elementami leksykalnymi odwzorowują one obiekty (*object files*) o różnym kształcie, występują w ustalonym porządku i każde następujące w kolejności słowo reprezentuje większy zbiór. To pozwala na integrację reprezentacji liczbowych małych liczb i stworzenie krótkiej listy pamiętanych słów. Język służy zatem jako mechanizm, za pomocą którego tworzy się odwzorowanie niewerbalnych pojęć liczby.

Znaczenie słowa wskazującego liczbę jest zatem początkowo nierozzerwalnie związane ze znaczeniem całej frazy, tak jak pojmowanie liczby obiektów w zbiorze (na etapie przedwerbalnym) wiąże się z integralnym odczuwaniem innych właściwości tego zbioru. Gdy dziecko nie jest w stanie podać prawidłowej odpowiedzi na pytanie dotyczące pięciu, sześciu i więcej obiektów, musi to oznaczać – w ramach tego modelu – że nie wie ono nic o takim odwzorowaniu i że słowa te będą się odnosić ogólnie do liczby większej od 3⁷.

Dzieci (w wieku około trzech lat) wiedzą jednak, że zmiana liczby elementów w zbiorze pociąga za sobą zmianę odpowiedniego słowa oznaczającego tę liczbę, mimo że nie potrafią jeszcze wskazać, która liczba dokładnie odpowiada na przykład słowu *pięć*. Oznacza to, że dzieci rozumieją, jak działa liczba, zanim w pełni opanują odwzorowywanie z konkretnej liczby na konkretną liczebność zbioru (Carey 1998, 2004).

Dla Rutkowskiego nie ulega wątpliwości, że liczenie nie jest umiejętnością przekazywaną genetycznie. Argumentem za tą tezą może być istnienie ludów, które nie posługują się abstrakcyjnym pojęciem liczby. „Uzasadnione wydaje się zatem twierdzenie, że w dalekiej przeszłości stan taki charakteryzował cały rodzaj ludzki” (Rutkowski 2003: 224). Jednak zauważa też, że większość społeczności tzw. „pierwotnych” nie ma

osiągały dobrych wyników. Kiedy zbiór przekraczał lub liczył cztery elementy, nie funkcjonował już limit pamięci krótkotrwałej (Carey 2004: 62).

7 Dwuletnie dzieci na całym świecie odróżniają ‘jeden’ i ‘wiele’. Bez względu na to, czy zbiór liczy dwa, czy pięć elementów, określane bywa jako *dużo*, *garść* itp. Dopiero po przekroczeniu owego progu liczby 4 zaczynają rozumieć, na czym polega liczenie.

trudności z operowaniem pojęciami odpowiadającymi liczbom najniższym (1–4). Społeczeństwa „pierwotne” – podobnie jak małe dzieci – pojmują liczbę w sposób jakościowy:

[...] „odczuwają” ją tak, jak się postrzega zapach, barwę, dźwięk albo obecność człowieka lub przedmiotu ze świata zewnętrznego. Liczba sprowadza się w ich umyśle do ogólnego dość mętnego pojęcia „wielości materialnej”, a więc oznacza coś, czego nie można oddzielić od natury istot lub przedmiotów, których dotyczy (Ifrah 1990: 13).

Podobnie Lucien Lévy-Bruhl sądzi, że dla umysłowości pierwotnej liczby są bardziej całościami mistycznymi niż jednostkami arytmetycznymi:

Dla niej, liczba nie jest wyraźnie oddzielona od przedmiotów liczonych. Wyraża ona w języku nie liczby w ścisłym znaczeniu, ale *zbiory-liczby*, z których nie wyodrębniła uprzednio jednostek. [...] wyobraża sobie (umysłowość pierwotna) zbiory osób czy przedmiotów, które są jej znane zarówno przez swą naturę, jak i swą liczbę, ta druga jest odczuwana i postrzegana, ale nie ujmowana abstrakcyjnie. (Lévy-Bruhl 1992: 236).

Peter Gordon przedstawia dane, które mogą wspierać tezę o wtórności liczebników wyższych i ich zależności od rozwoju umiejętności językowych oraz matematycznych. Dowody pochodzą z języka plemienia Pirahã zamieszkującego brzegi Amazonki w Brazylii. W tym języku nie ma liczebników wskazujących konkretne liczby, są jedynie wyrażenia oznaczające ‘w przybliżeniu 1’, ‘w przybliżeniu 2’ i ‘wiele’. Ponadto członkowie plemienia nie używają ich konsekwentnie. Gordon przeprowadzał badania numeryczne o szerokim zakresie trudności. Zadania trudniejsze wymagały myślenia abstrakcyjnego, a ponieważ plemię to nie rysuje ani nie stosuje pisma, były one niewątpliwie dla uczestników eksperymentu bardzo trudne. Rezultaty badań dowiodły, że o ile w wypadku zbiorów liczących dwa i trzy elementy badani radzili sobie dobrze, o tyle w wypadku wyższych wartości wyniki się pogarszały (Gordon 2004).

Zdumiewający rezultat osiągnięto również w badaniach nad plemieniem Mundurucu. W zadaniach liczbowych, w których nie używano kodu werbalnego, badani wykorzystywali inne metody reprezentacji i dochodzili do wartości tak dużych jak 80. Badania te wspierają twierdzenie, że na poziomie liczb 1–4 myślenie ma charakter konkretny, ograniczenia pamięci krótkoterminowej oraz istnienie odrębnych obwodów w mózgu powodują w wypadku wartości wyższych, że zaczynamy – jeśli nie operujemy kodem werbalnym – oceniać zbiory ilościowo w sposób przybliżony (Pica i in. 2004).

Liczebniki oznaczające liczby powyżej 4 (a tym samym pojęcia związane z liczebnością elementów większą niż cztery) mogły pojawić się w języku, gdy umysł ludzki rozwinął zdolności arytmetyczne. Według Ifraha wykształcenie arytmetyki w swej pierwotnej postaci, jaką była relacja równoliczności między zbiorami, było spowodowane właśnie tym, że podstawowe zdolności percepcyjne człowieka nie przekraczały czterech elementów. Pierwszą metodą arytmetyczną stała się zasada odpowiedniości wzajemnie jednoznacznej, tzw. bijekcja.

Kiedy możemy dobrać w pary elementy pierwszego zbioru z elementami drugiego, powstaje abstrakcyjne pojęcie, całkowicie niezależne od natury przedmiotów czy istot tworzących te zbiory, wyrażające wspólną cechę obu zbiorów. Innymi słowy, przyporządkowanie wzajemnie jednoznaczne likwiduje różnicę między dwoma zbiorami wynikającą z natury tworzących je elementów (Ifrah 2006: 65).

Status słów typu *pięć* czy *siedem* musiał być zatem inny od statusu liczebników niższych, co według Rutkowskiego mogło się na przykład wyrażać rzeczownikową kategoryzacją, cechującą w wielu językach pojęcia abstrakcyjne (Rutkowski 2003: 226). Gamkrelidze i Ivanov dowodzą jednak, że również te wyższe liczebniki mogły mieć charakter konkretny – odnosiły się do obiektów, a raczej do zbiorów związanych z liczbą, np. *pięć* ‘palce ręki, ręka’, *osiem* ‘dwa razy cztery palce’ czy *dziesięć* ‘dwie ręce’ (Gamkrelidze, Ivanov 1995: 747). Rzeczownikowość zatem charakteryzowała nazwę odnoszącą się do zbioru obiektów (por. Klemensiewicz 1930: 99).

Stan, jaki obserwujemy w staropolszczyźnie, uznać można w świetle przedstawionych badań za dziedzictwo epoki, w której postrzeganie liczby miało charakter konkretny. Wydaje się, że nie chodzi tu nawet o epokę historyczną, ale o etap w rozwoju poszczególnych języków czy ich grup (w naszym wypadku języków słowiańskich). Badania antropologiczne pozwalają wysunąć tezę, że takie postrzeganie liczby jest charakterystyczne dla ludów niepiśmiennych, rozwój zdolności arytmetycznych wymagających zaawansowanych procesów myślowych opartych na abstrakcji musi być zatem związany z przejściem danej kultury z typu oralnego do piśmiennego. Wykształcanie się odrębnej kategorii gramatycznej, jaką jest liczebnik, nastąpiło nie tylko pod wpływem pisma jako nowego medium przekształcającego sposób kategoryzacji pojęć (również liczbowych), ale również w wyniku oddziaływania piśmiennej realizacji konkretnego języka – łaciny bądź greki. Liczebniki, zróżnicowane kategorialnie pod względem morfologiczno-składniowym, zaczęły ulegać tendencji do unifikacji w językach słowiańskich stosunkowo późno. Według Adama Evgen’eviča Supruna warunki do ujednolicenia składni i morfologii liczebników wystąpiły po redukcji liczby podwójnej, co zbliżyło do siebie w pierwszej kolejności liczebniki niższe, a w następstwie doprowadziło do dalszej unifikacji (różnie realizowanej w różnych językach słowiańskich) tej klasy leksemów (Suprun 1969: 199). Wpływ nowego sposobu strukturyzacji wypowiedzi w piśmie, a szczególnie wzorca czerpanego z tekstów łacińskich, mógł w polszczyźnie te procesy wspierać.

W wypadku liczebników niższych istotny wydaje się brak w łacinie liczby podwójnej (Safarewicz 1953). Wpływ wzorca obcego na teksty średniowieczne jest niewątpliwie ważny. Oprócz bowiem tekstów tłumaczonych (psalterze, niektóre pieśni, *Biblia królowej Zofii*) *sensu stricto*, mamy teksty dwujęzyczne i teksty poddane regułom przekładu swobodnego. Taka czy inna forma odniesienia do wzoru obcego występuje w większości tekstów (Krążyńska, Mika, Słoboda 2010).

Obserwujemy w nich już w xv w. stopniowe zastępowanie form dualnych formami pluralnymi rzeczowników przy liczebniku *dwa*. Nieodmienność w łacinie liczebników od *pięć* wzwyż, a także częstsze w dokumentach łacińskich zapisywanie liczby za pomocą

cyfr niż słów (Weyssenhoff-Brożkova 1991: 80) spowodowały, że w grupach nominalnych z liczebnikiem od *pięć* wzwyż rzeczownik zaczął być odczuwany jako element nadrzędny, co w konsekwencji doprowadziło do stopniowej adiektywizacji liczebnika w przypadkach zależnych w polszczyźnie. Zależność od łaciny widoczna jest również w wypadku konstrukcji złożonych z kilku leksemów rzeczownikowych – w staropolszczyźnie każdy element takiego zestawienia był traktowany jako składnik samodzielny: przejawiało się to w swobodnym szyku, niezależnym od przyjętego w notacji cyfrowej, łączono również zapis cyfrowy ze słownym, np.: *mimo xxx a trzy lata* (Klemensiewicz 1930: 78–83; Słoboda 2005: 21–25). Wpływ zapisu cyfrowego spowodował, że szyk elementów stabilizował się i podporządkowywał systemowi arytmetycznemu.

Cechy morfosyntaktyczne kwantyfikatorów w staropolszczyźnie świadczą o tym, że w epoce średniowiecza dochodzi do zasadniczego przełomu w rozwoju nie tylko w obrębie tej kategorii, ale w ogóle polskiej składni. Kontynuowane są w tym czasie archaiczne konstrukcje typowe dla języka mówionego i jednocześnie, pod wpływem wymogów pisma i oddziałujących na polszczyznę wzorców obcych (głównie łacińskich), kształtuje się nowa postać składni w wersji pisanej. Widoczne jeszcze w staropolszczyźnie dziedzictwo uwarunkowań biologicznych stopniowo, wraz ze wzrostem umiejętności arytmetycznych wspomaganych przez pismo, zacierają się, lecz nie do końca, pozostawiając w języku ślad w postaci wciąż istniejącego zróżnicowania w obrębie liczebników głównych.

Literatura

- BIRO D., MATSUZAWA T., 2001, *Use of numerical symbols by the chimpanzee (Pan troglodytes): Cardinals, ordinals, and the introduction of zero*, „Animal Cognition” 4, s. 193–199.
- BUTTERWORTH B., 1999, *The Mathematical Brain*, Londyn.
- CAREY S., 1998, *Knowledge of Number: Its Evolution and Ontogeny*, „Science” 282, s. 641–642.
- CAREY S., 2004, *Bootstrapping and the origin of concepts*, „Daedalus” 133 (1), s. 59–68.
- COLVIN M., FUNNELL M., GAZZANIGA M., 2005, *Numerical processing in the two hemispheres: Studies of a split-brain patient*, „Brain and Cognition” 57, s. 43–52.
- COWAN N., 2000, *The magical number 4 in short-term memory: A reconsideration of mental storage capacity*, „Behavioral and Brain Sciences” 24, s. 87–185.
- DEHAENE S., 1997, *The number sense*, Nowy Jork.
- DEHAENE S., COHEN L., 1997, *Cerebral pathways for calculation: double dissociation between rote verbal and quantitative knowledge of arithmetic*, „Cortex” 33, 219–250.
- DEHAENE S., DEHAENE-LAMBERTZ G., COHEN L., 1998, *Abstract representations of numbers in the animal and human brain*, „Trends in Neurosciences” 21 (8), s. 355–361.
- DEHAENE S., SPELKE E., PINEL P., STANESCU R., TSIVKIN S., 1999, *Sources of Mathematical Thinking: Behavioral and Brain-Imaging Evidence*, „Science” 284, s. 970–974.
- GAMKRELIDZE T., IVANOV V.V., 1995, *Indo-European and Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture*, Berlin.

- GELMAN R., BUTTERWORTH B., 2005, *Number and language: how are they related?*, *Trends in Cognitive Sciences* 9 (1), s. 6–10.
- GORDON P., 2004, *Numerical Cognition Without Words: Evidence from Amazonia*, „*Science*” 306, s. 496–499.
- GRESZCZUK B., 1978, Liczebniki zbiorowe – kategoria fleksyjna czy słowotwórcza?, „*Język Polski*” LVIII, s. 21–29.
- HAUSER M.D., CAREY S., HAUSER L.B., 2000, *Spontaneous number representation in semi-free-ranging rhesus monkeys*, „*Proceedings of the Royal Society of London: Biological Science*” 267, s. 829–833.
- HEINE B., 1997, *Cognitive foundations of grammar*, Oxford.
- HURFORD J.R. 2001, „*Languages treat 1–4 specially*”, *commentary on Stanislas Dehaene’s precis of his book The Number Sense*, „*Mind and Language*” 16 (1), s. 69–75.
- IFRAH G., 1990, *Dzieje liczby, czyli historia wielkiego wynalazku*, Wrocław.
- IFRAH G., 2006, *Historia powszechna cyfr*, t. I, Warszawa.
- KAWAI N., MATSUZAWA T., 2000, *Numerical memory span in a chimpanzee*, „*Nature*” 403, s. 39–40.
- KLEMENSIEWICZ Z., 1930, *Liczebnik główny w polszczyźnie literackiej. Historia formy i składni*, Warszawa.
- KRĄŻYŃSKA Z., MIKA T., SŁOBODA A., 2010, *Składnia staropolska – problemy i perspektywy badawcze*, w druku.
- LÉVI-BRUHL L., 1992, *Czynności umysłowe w społeczeństwach pierwotnych*, Warszawa.
- MOSZYŃSKI L., 2006, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa.
- PICA P., LEMER C., IZARD V., DEHAENE S., 2004, *Exact and Approximate Arithmetic in an Amazonian Indigene Group*, „*Science*” 306, s. 499–503.
- RUTKOWSKI P., SZCZEGOT K., 2001, *On the syntax of functional elements: numerals, pronouns, and expressions indicating approximation*, [w:] A. Przepiórkowski, P. Bański (red.) *Generative Linguistics in Poland: Syntax and morphosyntax*, Warszawa, s. 187–196.
- RUTKOWSKI P., 2003, *Neuropsychologiczne uwarunkowania składni liczebników głównych*, „*Scripta Neophilologica Posnaniensia*” t. v, Poznań, s. 209–233.
- SAFAREWICZ J., 1953, *Zarys gramatyki historycznej języka łacińskiego*, Warszawa.
- SIUCIAK M., 2008, *Kształtowanie się kategorii gramatycznej liczebnika w języku polskim*, Katowice.
- SŁOBODA A., 2005, *Składnia grupy imiennej w staropolszczyźnie*, Poznań.
- SUPRUN A., 1969: A. Супрун, *Славянские числительные. Становление числительных как особой части речи*, Минск.
- SZCZEGOT K., 2001, *Dlaczego liczebniki niższe nie są elementami funkcjonalnymi?*, [w:] S. Ostrowska, P. Rutkowski (red.), *Szkice humanistyczne II*, Warszawa, s. 201–211.
- WEYSENHOFF-BROŻKOWA K., 1991, *Wpływ polszczyzny na łacinę średniowieczną w Polsce*, Kraków.
- WIERZBICKA A., 2006, *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*. Lublin.

Extra-linguistic factors of medieval morphology and syntax of cardinal numerals

Summary

The article presents the results of a research which falls into a wide spectrum of cognitive sciences. Our results can give an explanation of the internal morphological and syntactical differentiation of cardinal numerals, as is observed in medieval Polish. Advances in neuropsychology have made it

possible to determine the threshold of early perception of numerical values, which is the number four. This threshold can also be found in animals and children. Anthropological studies confirm that many “primitive” (illiterate) peoples do not express numbers higher than four with words, even if they can perform calculations on much greater values with the help of other means. These factors, as their nature is universal, have become the basis of the thesis which claims that the state observed in Old Polish, is a legacy of the preliterate era, when perception of numbers was still of concrete nature. It was not until the entry into the sphere of literate culture and the influence of Latin, that a change took place. The structure of utterance, different from the one known from the spoken language, and the use of ready-made patterns offered by Latin syntax, gradually led to the emergence of distinct morphosyntactic features of a new part of speech, the numeral.

Marek Stachowski
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

JAK SIĘ MA *JASIEK* DO *JAŚKA*, A *ZOŚKA* DO *ZOŚKI*?

Wyraz *jasiek* ma w języku polskim dwa znaczenia: '1. gatunek dużej fasoli; 2. niewielka poduszka'. Znaczenia te są już na pierwszy rzut oka dość odległe od siebie i nie od rzeczy byłaby myśl, że mamy tu do czynienia może raczej z dwoma homonimami niż z dwoma znaczeniami jednego wyrazu. Problem ten chyba nigdy nie był dyskutowany i w większości słowników albo się go pomija całkowicie, albo też wyprowadza się *jasiek* 'poduszka' z języków orientalnych, a *jasiek* 'fasola' od imienia *Jasiek*. Taki stan jest powszechny od lat 50. minionego stulecia, a Franciszek Sławski był w 1956 r. bodajże pierwszym badaczem, który dokonał takiego podziału. Wcześniej natomiast oba znaczenia wyrazu *jasiek* rozumiano jako wynik rozwoju semantycznego imienia *Jaś*¹.

Co najmniej dwa pytania pozostają przy tym bez odpowiedzi: (a) Skąd właściwie wiadomo, że są to dwa wyrazy, a nie rozwój semantyczny jednego wyrazu?, (b) Jak wyjaśnić, czemu akurat imię *Jasiek* zostało użyte na oznaczenie dużej fasoli?

Przy bliższym spojrzeniu rzecz się nawet nieco komplikuje, bowiem założenie w odniesieniu do pytania (a), że mógł to być rozwój semantyczny, stawia nas od razu przed koniecznością rozstrzygnięcia, które z tych dwóch znaczeń było pierwotne ('poduszka' czy 'fasola', a może oba te znaczenia rozwinęły się absolutnie równoległe z imienia *Jasiek*?) i jaki tu zadziałał mechanizm semantyczny – czyli pojawiają się dalsze pytania. Od razu należy powiedzieć, że nie wszystko potrafimy dziś wykazać bez reszty i wyjaśnić do końca, ale jednak o wyrazie (czy wyrazach?) *jasiek* – podobnie zresztą jak o *zośka*, zob. poniżej – da się powiedzieć nieco więcej, niż to sugerują słowniki.

1 Informacje bibliograficzne zob. Sławski 1952–56.

Co do pytania (b), odpowiedź pośrednią i nie do końca przekonującą daje Sławski (1952–56 s.v.), zestawiając pol. *jasiek* z ukr. *jas'ko* ‘rodzaj białej dużej fasoli’. Skoro jednak na tej samej stronie swojego słownika pisze Sławski, że *jasiek* ‘poduszka’ przybrało swą obecną postać fonetyczną przez przekształcenie ukraińskiego wyrazu *jasyk* „drogą etymologii ludowej”, opierającej się na podobieństwie do pol. *Jasiek* (< *Jan*), to nic nie stoi przecież na przeszkodzie, żeby przyjąć zadziałanie takiej samej etymologii na gruncie języka ukraińskiego. Nie sposób dziś powiedzieć, czy podstawą adaptacji morfologicznej, która ostatecznie dała w języku ukraińskim postać *jas'ko*, był wyraz ukr. *jasyk* czy też ukr. *jasik* (zapożyczenie wsteczne) < pol. *jasiek* < ukr. *jasyk*, ale na pewno myśl, że ukr. *jas'ko* jest formacją wtórną i że powstała ona wskutek adaptacji morfologicznej wyrazu, który ostatecznie odzwierciedlał turkijskie² *jastyk* ‘poduszka’, a nie wskutek neosemantyzacji imienia *Jas'ko*, czyni wyraz *jas'ko* nieprzydatnym w dowodzeniu, że pol. *jasiek* ‘fasola’ wywodzi się od *Jasiek*.

Owe języki orientalne, z których – słusznie zresztą – wywodzi się wyraz *jasiek* ‘fasola’, to języki turkijskie, a dokładniej rzecz biorąc, któryś z języków grupy kipczackiej, zapewne tatarski, bo ten miał z racji swego położenia geograficznego największe szanse stykania się z językami słowiańskimi. Ponieważ jednak wyrazy kipczackie nie docierały do polszczyzny bezpośrednio, lecz poprzez języki wschodniosłowiańskie (zwłaszcza ukraiński), i w tym wypadku za bezpośrednie źródło zapożyczenia wypada przyjąć ukr. *jasyk* ~ *jasik* ‘poduszka’ lub brus. *jasik* id. Turkijskie źródło tych wyrazów jest dość łatwe do znalezienia, choć zarówno jego strona fonetyczna, jak i semantyczna wymagają pewnego komentarza.

W ujęciu Sławskiego (1952–56), powtórzonym przez Wiesława Borysia (2005), ciąg zapożyczeń wyglądał tak:

pol. *jasiek* ‘poduszka’ < ukr. *jasyk* id. < tur. *yastık* ~ *jastyk*³ id. > bułg. *jastók*, sch. *jästuk*, alb. *jastëk*⁴ id.

O ile dane bałkańskie nie budzą większych wątpliwości, o tyle „lewa strona równania” już je budzi.

Tu uwaga terminologiczna: Przez „turecki” w odniesieniu do języków bałkańskich rozumie się oczywiście język osmańsko-turecki, ale ten bywał też bezpośrednim

2 O terminie „turkijski” (= turk.) zob. nieco niżej.

3 We współczesnej ortografii tureckiej: ⟨y⟩ = pol. j; ⟨ı⟩ = pol. y. W transkrypcji stosowanej dla pozostałych języków turkijskich oraz dla języka osmańsko-tureckiego litery ⟨j⟩ i ⟨y⟩ czytać należy jak po polsku; natomiast turk. ⟨x⟩ (pojawi się dalej w tekście w przykładzie azerskim) = pol. ch. Stąd np.: tur. *yastık* = tat. *jastyk* to dwie różne notacje dla tej samej wymowy (Słownik Sławskiego takiej różnicy nie czyni, zadowolając się ogólnym zapisem ⟨jastyk⟩). Akcent w większości nominów turkijskich pada na sylabę wygłosową.

4 W słowniku Sławskiego wyraz albański zapisano – być może wskutek trudności z czcionkami w drukarni – w postaci *jasték*, co sugeruje jednak wymowę wręcz odwrotną do rzeczywistej, tzn. z szerokim *e* pełnej artykulacji zamiast z wąskim zredukowanym ⟨ë⟩ = [ə]. Poza tym akcent w języku albańskim pada na sylabę przedostatnią, podczas gdy notacja ⟨ë⟩ sugeruje akcent na sylabie ostatniej. Jeśli chodziłoby o oznaczenie wymowy wyjątkowej, tj. z akcentem na wygłosie, zapis powinien wyglądać tak: ⟨jastëk⟩.

źródłem leksyki dla języka polskiego, tj. w odróżnieniu od danych tatarskich nie wymagał pośrednictwa ukraińskiego. Co więc nasunęło dotychczasowym badaczom na myśl drogę przez język ukraiński, skoro można było sięgnąć bezpośrednio do osmańskiego? Nie wiadomo. Tam, gdzie Sławski i Borys piszą „tur.”, czytelnicy czytają „turecki” – i tu winna jest w pewnym sensie tradycyjna polska terminologia turkologiczna, w której termin „turecki” odnosił się zarówno do języka Turcji, jak i do dowolnego języka całej tej rodziny, przez co niewidoczna była – zwłaszcza dla nieturkologa – różnica między dwoma poziomami taksonomicznymi. Od kilku lat stosuje się w turkologii polskiej termin „turkijski” na oznaczenie całej tej rodziny językowej i ogranicza termin „turecki” tylko do języka Turcji. Ale w latach 50. XX w. skrót „tur.” odczytywano jako „turecki” i każdy mógł go rozumieć według własnej interpretacji – jako „turecki w Turcji” (czyli kontynuator języka osmańsko-tureckiego) lub jako „jakiś język z tej rodziny, np. tatarski”. Tym samym zapis u Sławskiego jest niejasny: na Bałkanach dominował wpływ osmańsko-turecki, na Ukrainie tatarski. Z jakiego więc konkretnie języka miał pochodzić „tur. *jastyk*”?

Druga wątpliwość dotyczy osobliwego, bo zupełnie zbędnego uproszczenia turk. *-st-* > ukr. *-s-*. Nie trzeba nikomu dowodzić, że taka grupa spółgłoskowa w pozycji interwokalicznej nie stwarzała Słowianom najmniejszych trudności.

Szczęśliwie się składa, że dla obu problemów można zasugerować jedno wspólne rozwiązanie, które na dodatek rzuca nieco światła i na drugiego *jaśka*.

Praturkijską podstawą wszystkich tych wyrazów jest rdzeń czasownikowy $\sqrt{\text{jas-}}$ ‘1. być płaskim, mieć kształt soczewki (= być spłaszczonym po bokach, a wypukłym po środku); 2. spłaszczać, wyrównywać, przyklepywać’. Od niego pochodzi między innymi współczesne tur.dial. *yasmık* = tat.dial. *jasmak* ‘soczewica’, a także tur. *yassı* = tat. *jassy* = azer. *jasty* ‘płaski; soczewkowaty w kształcie’, wreszcie: tur. *yastık* = tat. *jastyk* = azer. *jassyx* ‘poduszka’.

Jak widać z dwóch ostatnich przykładów, grupy *-ss-* i *-st-* tworzą warianty alternujące, i to według jakiegoś niezbyt jasnego wzorca geograficznego, skoro ‘płaski’: tur. tat. *-ss-* = azer. *-st-*, natomiast ‘poduszka’: tur. tat. *-st-* = azer. *-ss-*. Rzecz komplikuje się tym bardziej, że w gwarach anatolijskich literackiemu *-st-* niejednokrotnie odpowiada *-ss-*, a literackiemu *-ss-* odpowiada *-st-*, np. tur.liter. *yassı* ‘płaski, równy’ = tur.dial. *yastı* id. (DS 9: 4195). Rzecz wyjaśnia się tym, że odpowiedniość *-ss-* = *-st-* bądź alternacja *-ss-* ~ *-st-* pojawia się w różnych miejscach na całym obszarze turkijskim i poszczególne wyrazy weszły do normy literackiej raz z *-ss-*, a raz z *-st-*. Innymi słowy: dla każdego literackiego wyrazu turkijskiego z *-st-* liczyć się trzeba z występowaniem w gwarach jego odpowiednika z *-ss-*. Tym samym dla tur. i tat. *jastyk* ‘poduszka’ można przyjąć też istnienie formy obocznej $\sqrt{\text{jassyk}}$ ⁵. I postać ta niewątpliwie lepiej nadaje się na etymon ukr. *jásyk*.

5 Anikin (1997) wprowadził następujące rozróżnienie: gwiazdką (*) poprzedzającą wyraz sygnalizuje się rekonstruowaną postać prajęzykową, natomiast kółeczko (°) w tej samej pozycji oznacza zakładaną, tj. w pełni realną, choć niepoświadczoną na piśmie postać współczesną (np. samogłoska

Skoro zarówno tur. tat. *jastyk*, jak i ukr. *jásyk* oznaczają ‘poduszkę’, to nie ma podstaw, żeby sądzić, iż stojąca między nimi chronologicznie postać *°jassyk* miała inne znaczenie. Rozwój semantyczny: „tat. ‘poduszka’ > ukr. ‘poduszka’ > pol. ‘poduszka’” nie sprawia wrażenia nazbyt interesującego procesu. Pewnych rumieńców nabiera jednak, kiedy się sobie uświadomi, że owo znaczenie ‘poduszka’ jest w zasadzie naszym tłumaczeniem, tj. odpowiednikiem funkcjonalnym wyrazu turkijskiego, który etymologicznie oznaczał ‘coś w kształcie soczewicy; coś wypukłego pośrodku, a spłaszczonego po brzegach’⁶. A takie ujęcie zupełnie dobrze nadaje się na podstawie nie tylko znaczenia ‘poduszka’, ale i ‘fasola o dużych ziarnach wyraźnie wypukłych pośrodku, a spłaszczonych na brzegach’. Można by więc domniemywać, że oba te znaczenia wywodzą się wprost ze znaczenia turkijskiego. Trudność polega jednak na tym, że znaczenie ‘fasola’ – choć myśl ta wydaje się zdecydowanie bardziej realna i zrozumiała niż wyprowadzanie tego znaczenia od imienia *Jaś* – jest specyfiką czysto polską i nie występuje nigdzie poza polszczyzną: ani w słownikach ukraińskich, ani w tatarskich czy tureckich.

Mimo że nie wszystko można już dziś wykazać filologicznie i logicznie wyjaśnić, to jednak co najmniej na statusie hipotezy roboczej można zaproponować następujący scenariusz etymologiczny:

- (1) W językach turkijskich powstaje wyraz **jastuk* ‘przedmiot wypukły pośrodku, a płaski na brzegach’ (< **jas-* ‘mieć kształt soczewicy, być wypukłym pośrodku’). W języku tatarskim i tureckim wyraz ten zachował się do dziś w postaci *jastyk* i ze znaczeniem ‘poduszka’.
- (2) Tat. *jastyk* ma też oboczny wariant fonetyczny: *°jassyk* id.
- (3) Wariant *°jassyk* ‘poduszka’ zapożyczony zostaje do języka ukraińskiego, gdzie istnieje do dziś w formie *jásyk* id. Tu wytłumaczenia wymaga jeszcze przeniesienie akcentu na pierwszą sylabę.
- (4) Wyraz ukraiński zostaje zapożyczony do języka polskiego i podlega tu (żartobliwemu zapewne) skojarzeniu z *Jasiek*, co prowadzi do jego zniekształcenia fonetycznego i powstania postaci *jasiek*.
- (5) Choć trudno teraz tego dowieść, możliwe, że pol. *jasiek* podległo zapożyczeniu wstecznemu (zwłaszcza w kresowej wymowie zwężonej typu *jaś’ek* ~ *jaś’ik*) do ukraińskiego i tym się tłumaczy pojawienie się ukraińskiej postaci palatalnej *jásik* (a być może i wspomnianej powyżej formy *jaś’ko* jako refleksu pol. *Jaśko*?).

długa – tak monoftong, jak i dyftong – w jak. *bād(ä)rä* ~ *biädärä* ‘wiadro’ dowodzi, że rosyjskim etymonem tego wyrazu nie mogło być ros.liter. *ведро*, lecz jakaś postać dialektalna z akcentem na pierwszej sylabie, realna, choć dotąd niepoświadczona: *°ведро* (Pomorska 1995: 98; Anikin 2003: 123). Tę konwencję zapisu stosuję i tutaj.

6 Oba te elementy znaczeniowe (wypukłość i spłaszczenie) pobrzmiewają do dziś w znaczeniach innych derywatów od tego samego rdzenia, np. tur.dial. *yastık* I ‘sztucznie wykonane podwyższenie ziemne do hodowania sadzonek’, *yastık* II ‘pakunek z ubraniami przenoszony w czasie wesela ludowego z domu panny młodej do domu pana młodego’, *yastan* ‘pole, którego wszystkie cztery boki są nieco obniżone w stosunku do jego części środkowej’ (DS 9: 4195).

- (6) Na gruncie języka polskiego wyraz *jasek* ‘poduszka’ zostaje przenośnie użyty jako nazwa gatunku fasoli o ziarnach przypominających małe poduszeczki. Znaczenie ‘fasola’ nie rozpowszechnia się poza językiem polskim.
- (7) Zupełnie niezależnie od powyższych wędrówek wyraz osmańsko-turecki *yastık* ‘poduszka’ dostaje się na Bałkanach do miejscowych języków, dając refleksy takie, jak wspomniane powyżej za Sławskim i Borysiem.

Ale i ten scenariusz, choć wiele tłumaczy, nie jest jednak doskonały i pewnych faktów nie objaśnia. Niepokojące są zwłaszcza dwie okoliczności: (a) niezrozumiałe przeniesienie akcentu o jedną sylabę ku przodowi wyrazu w ukr. *jásyk*; (b) pol. *jasek* poświadczane jest od XVIII w., a wtedy wchodził już w grę bezpośredni wpływ osmański, przy czym postać osmańsko-turecka jest taka sama jak tatarska; czy wobec tego możliwe jest zapożyczenie tego wyrazu do języka polskiego bezpośrednio z osmańsko-tureckiego?

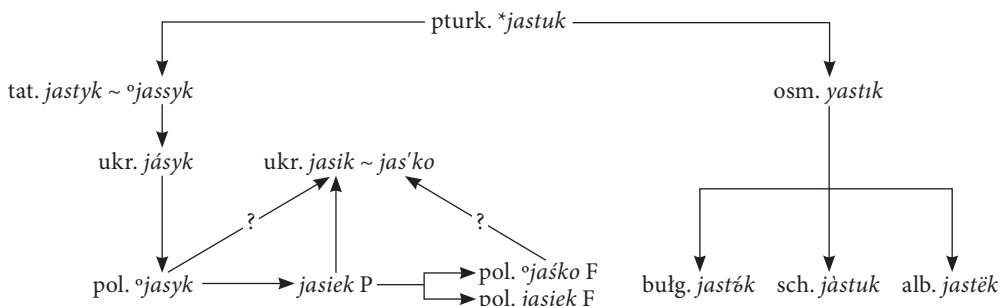
Otóż wydaje się, że nic nie stoi na przeszkodzie, żeby na pytanie (b) odpowiedzieć pozytywnie. Nawet więcej: taka odpowiedź prowadzić może wręcz do odpowiedzi na pytanie (a).

Scenariusz przedstawiony powyżej musielibyśmy wówczas nieco zmodyfikować:

- (1') Bez zmian.
- (2') Zarówno w języku tatarskim, jak i w osmańsko-tureckim wyraz *jastyk* ‘poduszka’ ma oboczny wariant fonetyczny: *°jassyk* id.
- (3') Osm.-tur. *°jassyk* ~ *jastyk* zostają zapożyczone do języka polskiego.
- (4') Osm.-tur. *°jassyk* daje w języku polskim postać *°jasyk*, która najpierw zapożyczana jest do języka ukraińskiego (i tym się tłumaczy ukraiński akcent inicjalny), a następnie ulega w języku polskim kontaminacji fonetycznej z *Jaś* i tak powstaje postać pol. *jasek*.
- (5') Bez zmian.
- (6') Bez zmian.
- (7') Bez zmian.

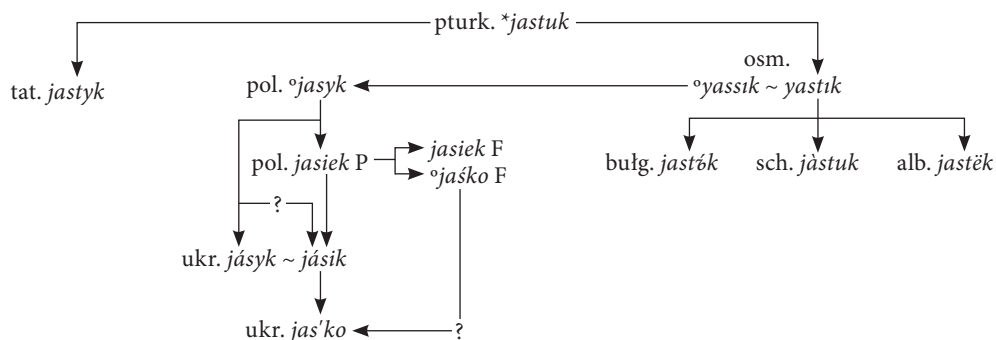
Jeszcze wyraziściej różnice między tymi scenariuszami da się przedstawić na wykresach:⁷

Scenariusz 1:



7 Użyte w schematach skróty: P = ‘poduszka’, F = ‘fasola’.

Scenariusz 2:



Nie mamy dziś do dyspozycji argumentów, które by jednoznacznie rozstrzygały o poprawności któregoś z tych scenariuszy. Chyba jednak nie ulega wątpliwości, że rzecz jest bardziej zawiślana, niż to dotąd przedstawiano, i dalej: że twierdzenie o wywodzeniu się wyrazu pol. *jasiek* ‘fasola’ od imienia *Jaś* było gołosłowne oraz że Scenariusz 2 lepiej objaśnia różnice fonetyczne niż Scenariusz 1, choć to właśnie Scenariusz 1 jest bliższy dotychczasowym przedstawieniom.

* *
* *

Pochodzenie nazwy gry *zośka* niewątpliwie ma pewne cechy wspólne z dyskusją o *jaśku*, ale w istocie swojej jest to zupełnie inaczej ustrukturyzowana etymologia.

Źródłosłów *zośki* albo jest w słownikach zupełnie pomijany, albo ogranicza się – i tu jest pierwsze podobieństwo do *jaśka* – do krótkiej adnotacji typu „od imienia *Zośka* < *Zofia*”.

I w tym wypadku także – to drugie podobieństwo – nikt nie próbuje podać jakiegos rozsądnego uzasadnienia takiej zmiany semantycznej. Dalej jednak sprawa *zośki* różni się od sprawy *jaśka*.

O problemie i pochodzeniu tej nazwy gry rozmawiałem przed laty ze swoją ówczesną magistrantką i rozmowa ta zaowocowała referatem przedstawionym przez nią na konferencji w Szczecinie, a poświęconym dwóm wyrazom: *zośka* właśnie i *odaliska*. Niestety w artykule opublikowanym potem w tomie konferencyjnym (Jodłowska 2003) były błędy drukarskie, po części uniemożliwiające w ogóle odczytanie wymowy etymonu. O wyrazie *zośka* i jego pochodzeniu wspomniałem następnie w swoim artykule (Stachowski 2005), ale ten ukazał się w księdze jubileuszowej treści wprawdzie nie wyłącznie, ale jednak głównie turkologicznej, toteż miał skromne dość szanse na upowszechnienie się wśród polonistów. Korzystam więc teraz z okazji, żeby zaprezentować etymologię *zośki* szerszemu gronu czytelników.

Na początku międzynarodowej kariery gry i nazwy *zośka* były monety chińskie z nawierconym pośrodku czworokątnym otworem, który umożliwiał nanizywanie ich na rzemyk i noszenie w tej formie w czasach i krajach, w których nie były jeszcze

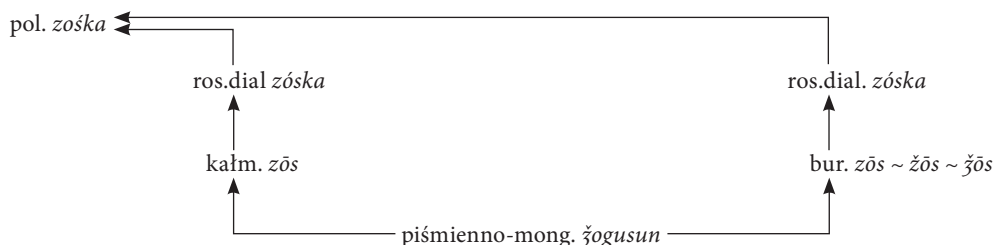
znane portmonetki. Moneta taka znana jest w językach mongolskich pod nazwą *zōs* itp. (np. kałm. *zōs*, bur. *zōs* ~ *žōs* ~ *žōs* < piśmienno-mong. *žogusun* 'moneta'). Ciekawe, że choć narodom mongolskim sama gra jest znana, to jednak pod nazwą zupełnie z tą monetą niezwiązaną, mianowicie: *tebeg*.

Widocznie młodzież rosyjska przejęła grę od mongolskich sąsiadów, ale nie posłużyła się z jakichś nieznanych nam powodów (wręcz wbrew naszym oczekiwaniom) nazwą *tebeg*, ale od owego wyrazu *zōs*, oznaczającego monetę, używaną jako podstawę, przez którą przewlekano się kawałek futerka wiewiórczego itp. (zastąpionego dziś w Europie przez włóczkę), utworzyła własny derywat ze słowiańskim sufiksem *-ka*. Do roli dawców nadawali się zwłaszcza Kałmucy nad południową Wołgą (w dialektach rosyjskich nad Wiatką, wpadającą do Wołgi na północ od Kałmucji, gra ta nazywa się *zōska* «зоска»), ale i pośrednictwo polskich zesłańców w Buriacji nie jest wykluczone, mamy bowiem poświadczony wyraz *zōska* w znaczeniu tej gry także w dialektach rosyjskich nad Bajkałem, a więc w bezpośredniej bliskości Buriacji. Ze względu na odległość geograficzną oraz różnice w brzmieniu nie ma dla nas natomiast większego znaczenia postać kurska *žōška* «жошка» i postaci syberyjskie: *žōska* «жоска» ~ «жѣска» oraz *žōstka* «жостка» (wszystkie rosyjskie dane dialektalne za Anikin 2000).

Dalsza droga tego wyrazu wiodła, być może, przez polskie dialekty kresowe, choć nie jest to na razie całkiem pewne, ponieważ zesłańcy wracający z Kałmucji czy z Syberii, w tym z Buriacji, przybywali do rozmaitych miejscowości w Polsce, toteż mogli również wyraz *zōska* zanieść do różnych miejsc.

Nie ulega wątpliwości, że zmiana *zōska* > *zośka* (tj. w zasadzie *-s-* > *-ś-*) nastąpiła już na gruncie języka polskiego i pod wpływem (zapewne początkowo żartobliwego) skojarzenia z imieniem *Zośka*, choć i tu nie wszystko jest jasne, bo nie umiemy powiedzieć, czy kontaminacja ta dokonała się jeszcze w ustach Polaków na terenie Rosji czy też już na ziemiach polskich.

Schematycznie wędrówkę tego wyrazu możemy przedstawić następująco:



Literatura

- ANIKIN A.E., 1997, *Ėtimologičeskij slovar' russkich dialektov Sibiri. Zaimstvovanija iz ural'skich, altajskich i paleoaziatskich jazykov*, wyd. 1, Moskwa – Novosibirsk.
- ANIKIN A.E., 2000, *Ėtimologičeskij slovar' russkich dialektov Sibiri. Zaimstvovanija iz ural'skich, altajskich i paleoaziatskich jazykov*, wyd. 2, Moskwa – Novosibirsk.

- ANIKIN A.E., 2003, *Ėtimologičeskij slovar' russkich zaimstvovanij v jazykach Sibiri*, Novosibirsk.
- BORYŚ W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- DS: Cankoçak G.A., 1993, *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü*, t. 9: U–Z, wyd. 2, Ankara.
- JODŁOWSKA M., 2003, O dwóch wyrazach polskich pochodzenia altajskiego i ich odpowiednikach wschodniosłowiańskich, [w:] E. Komorowska, Ż. Kozicka-Borysowska (red.), *Świat Słowian w języku i kulturze*, t. IV: *Językoznawstwo*, Szczecin, s. 111–114.
- POMORSKA M., 1995, *On the phonetical adaptation of some Russian loanwords in Tuvinian*, „Zeszyty Naukowe UJ”. „Prace Językoznawcze” nr 117, s. 93–102.
- SŁAWSKI F., 1952–1956, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- STACHOWSKI M., 2005, *Uwagi o zapożyczeniach altajskich w języku prasłowiańskim i kwestie pokrewne*, [w:] E. Siemienieć-Gołaś, M. Pomorska (red.), *Turks and non-Turks. Studies on the history of linguistic and cultural contacts* [= *Studia Turcologica Cracoviensia*, t. 10], Kraków, s. 437–454.

How do Polish *jasiek* : *Jasiek* and *zośka* : *Zośka* compare?

Summary

Two Polish substantives, viz. *jasiek* ‘1. small pillow or cushion; 2. *biol.* a sort of white bean’ and *zośka* ‘a sort of footbag (a street game [circle kick] played with a shuttlecock or a bag)’ are mostly, if ever, explained as eponyms coming from diminutive forms of personal names: *Jasiek* (masc.) ‘Johnny’ and *Zośka* (femin.) ‘Sophie’. However, no semantic explanation for this usage has ever been suggested. In this article, *jasiek* ‘small pillow...’ is interpreted as a morphologically adapted Turkic word, whereas *jasiek* ‘bean’ results from the semantic evolution of *jasiek* ‘pillow’. The word *zośka* ‘footbag; circle kick’ is also an adapted loan word, but one of ultimately Mongolic origin and transferred into Polish via Russian dialects.

Aleksander Zajda
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

ROZWAŻAŃ NAD SŁOWAMI PRAWNYMI W RZECZY SOBIE PODOBNYMI BARTŁOMIEJA GROICKIEGO CIĄG DALSZY

W niniejszym opracowaniu pragnę kontynuować temat, jakiego dostarczają nam *Słowa prawne w rzeczy sobie podobne* Bartłomieja Groickiego z 1567 r.; dokończę omawiać problematykę nazw osób i zajmę się dalszymi grupami nazw¹.

Bartłomiej Groicki żył w latach 1519 (1534?)–1605. Od 1559 r. zajmował stanowisko pisarza w sądzie najwyższym prawa miejskiego w Krakowie, potem był pisarzem urzędu celnego. Z lat 1558–1605 pochodzi siedem jego dzieł, dotyczących prawa miejskiego. Przypomnę tutaj ich tytuły: 1. *Artykuły prawa majdeburckiego* (1558), 2. *Ustawa płacej u sądów w prawie majdeburskim* (1558), 3. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburckiego w Koronie polskiej* (1559), 4. *Ten postępek wybran jest z praw cesarskich* (1559), 5. *Rejestr do Porządku i do Artykułów prawa majdeburckiego* (1567), 6. *Tytuły prawa majdeburckiego* (1567), 7. *Obrona sierot i wdów* (1605). Prace swoje opierał Groicki na źródłach prawa miejskiego (magdeburckiego), powstałych w Niemczech, we Flandrii oraz w Polsce.

Wydane w 1558 r. w Krakowie w drukarni Łazarza Andrysowica *Artykuły prawa majdeburckiego* to pierwsza książka prawnicza w języku polskim, zaś *Porządek sądów i spraw miejskich* był jego najbardziej znanym dziełem – wszystkie z wyjątkiem *Obrony*

¹ Artykuł niniejszy jest – jak tytuł wskazuje – dalszym ciągiem refleksji historyczno-leksykalnych nad słownictwem pism prawniczych Bartłomieja Groickiego. Zapoczątkowałem je referatem na konferencji historycznojęzykowej, która odbyła się w UJ w dniach 20–21 IX 2010 r. W swoim wystąpieniu omówiłem wówczas nazwy osób – nazwy oficjalistów sądu miejskiego, rady miejskiej, nazwy uczestników sporów (Zajda w druku).

wdów i sierot były wielokrotnie wydawane w XVI, XVII i XVIII w. – powoływanie się na nie znajdujemy niejeden raz w protokołach rozpraw sądowych z tych wieków.

W *Rejestrze* na czterech stronach (k. x3–x4v) znajdujemy rozdział pt. *Słowa prawne w rzeczy sobie podobne*, dostarczający nam materiału do niniejszych rozważań. 165 pojedynczych wyrazów polskich, 14 derywatów syntaktycznych – wszystko terminy prawnicze – występuje tam jako odpowiedniki wyrazów łacińskich w ciągach wyrazowych, tworzących niekiedy pola synonimiczne.

Nazwy kobiet

Żóná, niewiástá, białągłowá, mátká, wdowá. Każdy z wymienionych członów ciągu – niekiedy polisemicznych – znajduje się w granicach ówczesnej normy. Wszystkie są ciekawe semantycznie. *Žona* z prasł. *žena* ‘femina’ tutaj zapewne w znaczeniu ‘uxor’; SStp notuje wyraz w pierwotnym znaczeniu ‘femina’, począwszy od końca XIV w., jeszcze na dwóch szpaltach, ale jako ‘uxor’ – nowy derywat semantyczny, powstały w wyniku specjalizacji – aż na ponad sześciu, poczynając od 1393 r. Obok tego SStp notuje od połowy XV w. na trzech czwartych szpalty *żeńczyznę*, najczęściej z przekładów oryli, 1 raz *żeńszczynę* z poł. XV w.; z przekładów statutów polskich 5 razy *żeńszczynę* – 3 razy z kodeksu Suleda (1449–1450) i 2 razy z kodeksu Działyńskich (1460). Jan Mączyński w swoim słowniku łacińsko-polskim (1564) nie notuje już tych form, ale SPXVI ma w niewydanych jeszcze zbiorach niektóre z nich. W słowniku polsko-łacińsko-greckim Grzegorza Knapskiego (1621) także nieobecne. *Kobiety* jeszcze nie ma – jak wiemy – pojawia się ona dopiero w końcu XVI w. i ma pejoratywne znaczenie – SPXVI notuje wyraz 10 razy, po raz pierwszy z tekstu Marcina Bielskiego *Sjem niewieści* (1586); także 1 raz zdrobnienie *kobietka* z 1568 r. (Tokarski 1984: 75). Rozwojowi będą podlegać nazwy *niewiasta* i *białągłowa* (Tokarski 1984: 71–80).

Niewiasta to wyraz prasł. – **nevěsta* ‘dziewczyna wprowadzona do rodu jako żona któregoś z jego członków; panna młoda, narzeczona; młoda mężatka, synowa, bratowa’ (SEBor: 363). Oprócz polskiego wyraz zachował się jeszcze w innych językach słowiańskich, w czeskim, rosyjskim, serbskim i chorwackim. Bogata treść prasłowiańska jest w języku staropolskim kontynuowana; w SStp *niewiasta* zajmuje w sumie 3,5 szpalty; jako ‘kobieta (zwłaszcza zamężna)’ 2,5 szpalty, poczynając od początku XV w.; ‘żona syna, synowa’ od ca. 1420 jedną trzecią szpalty, ‘żona brata’ tylko 2 razy od 1460 r. SPXVI notuje 2185 przekazów *niewiasty* – 2168 razy ‘kobieta’, ‘synowa’ 6 razy, ‘służąca, gospodyni’ 4 razy; tak więc *niewiasta* zajmuje wówczas w polu „femina” centrum. W SStp jest od ca. 1455 r. 2 razy zdrobnienie *niewiastka* ‘synowa’ i 1 raz od ca. 1500 r. ‘femina’. SPXVI notuje *niewiastkę* w sumie 66 r.: ‘osoba dorosła płci żeńskiej, zwłaszcza młoda’ 43 razy, ‘synowa’ 21 razy, ‘siostra męża, szwagierka’ 1 raz. Piotr Satorius Stojński w swojej *Polonicae grammatices institutio* (1568) w przykładach deminutiwów wymienia szereg: *Niewiástá, Niewiásteczka, Niewieścisko, Niewieścíná* (k. F2v).

Najwcześniej w wyniku rywalizacji z innowacją w postaci *kobieta* wyjdzie z użycia *żona* ‘femina’; słownik Knapskiego (1621) notuje już tylko znaczenie ‘uxor’ (s. 1522). Następnie trzeci element ciągu – SPXVI notuje zestawienie *biała głowa* 982 razy, *białogłowa* 2 razy; z tego wynika, że zrost *białogłowa* z cytowanego ze *Słów prawnych* ciągu jest w XVI w. formą odosobnioną. Od 1568 r. wymieniony słownik zna siedem przekazów zdrobnienia *biała główka*. Knapski (s. 25: *białogłowa*) i następne słowniki notują *białogłową* bez żadnej kwalifikacji. (Podobnie 1652 UlWiej I nr 3369; 1680 ib. nr 3414; 1695 ib. nr 3473; 1698 ib. nr 3490; 1739 KsŁack I nr 705 s. 273 etc.). Stopniowo stanie się wyraz jednak elementem słownictwa biernego; SJPD notuje postać *białogłowa* z kwalifikatorami *dawny* i *żartobliwy*; tę ostatnią wartość ilustruje najwcześniej cytatem z Prusa. Tak więc *niewiasta* ma w SPXVI lepszą dokumentację i ówczesny status wyrazu neutralnego semantycznie długo zachowa (Tokarski 1984: 71–80). U Knapskiego (1621) czytamy: *Białogłową, biała płeć żeńska, bądź pánna, bądź niewiastă Femina* (s. 25). Z tego miejsca w szeregu wyprze *niewiastę* stopniowo *kobieta* (Tokarski 1984: ib.), nienotowana jeszcze u Knapskiego (1621), a w słowniku Michała Abrahama Troca (1779: 600) *kobieta* to *gemeines Weib* i *Weibsen*, ale też u niego już formy *kobietka*, *kobieteczka* *ein artiges Weib*, *une jolie femme*; *niewiasta* ostaną się tylko w stylu podniosłym, w tekstach religijnych, ale także nowszych, zachowujących jednak dyskretną patynę przeszłości; np. w Ewangelii według św. Jana 4 w scenie rozmowy Jezusa z Samarytanką w *Biblii Tysiąclecia* (BT 1966) 11 razy występuje *kobieta*, natomiast w tzw. *Nowym przekładzie* Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego (1975) jest w tych miejscach *niewiasta*, też 11 razy; BT zachowuje jednak *niewiastę* w znanym pozdrowieniu anielskim w Ewangelii według św. Łukasza 1,28: *błogosławionaś ty między niewiastami*.

Matka i *wdowa* to dwa wyraźne mikropola. W SStp *matka* z prasł. **matŕka* – (zdrobnienie od **mati*) od 1400 r. na 3 szpaltach; dem. *matuchna* na trzech czwartych szpalty od końca XIV w. *Wdowa* z prasł. **vŕdova* niezmiennie aż do dziś ‘wdowa’ – w SStp począwszy od końca XIV w. (PsFl 675) na jednej szpalcie. *Matka* zastąpiła starożytną *mac*, której przekazy wraz z formą *macierz* w SStp zajmują 4,5 szpalty, np.:

Jako Gertruda ne vszŕla poszagu v szwego oczu (*leg. oćca*) ani v ge maczersze (1393 RWlkp I nr 173); Iaco csocoli na ti dzeci zaloual pan lowczy, tego gest macz szbila prawim szŕdem. (1394 HubeZb 68).

Obok *wdowa* pojawia się w końcu pierwszej połowy XVI w. *została*, niewątpliwa kalka z łac. *relicta* ‘wdowa’:

Pavel Szewyecz, kmyecz ze Tczenycza ... okalal (! *pro* okazał) ... dwye ranye krvave w głowe y dwye ranye szyne ve grzbyeth, przess slyachethną Barbare Borkovą, została nyegdi slyachethnego Janussa Borka ... zadane. (1543 Zapisy nr 53).

Interesujące jest zdanie Groickiego w kwestii wiarygodności kobiet jako świadków. W *Porządku* odmawia im prawa do świadczenia:

Niewiasty też świadczyć nie mogą, Abowiem ony są odmienne w słowach, á świadcetwá rozne wydawáią y żadna ich spráwá Sądowná bes Opiekuná nie iest wáżna (k. xv).

Wyjątek stanowią sprawy o mężobójstwo i przestępstwa przeciw Rzeczypospolitej:

[...] ábowiem oycowá rádá bywa gruntowniejsza, wáżniejsza, z lepszym baczeniem y rozmysłem, státeczna, á mátczyná żadnym obyczáiem nie táka, ále częstokroć odmienna, róźna, nie stáła, krewka, lekka, táiemnice chowác nie vmiejáca (1605 GrObr k. K3r–K3v).

Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa

Należą one do dwóch pól. Pokrewieństwo i powinowactwo to istotne fakty w prawie rodzinnym i spadkowym. Wcześniej zdawano sobie sprawę z odrębności i prawnej ważności słownictwa na ten temat i gromadzono je razem. I tak w słowniku Franciszka Mymera (1528: 37v–38v) znajdujemy 45 terminów z tej dziedziny, poczynając od *przyjaciel*, *przyjaciółka*, poprzez *małżon*, *stryk*, *pasirbica*, *swak* itd., a kończąc na formie *małżonka*. Słownictwo tego kręgu tematycznego jest bardzo rozbudowane, ale też wiele jest stopni pokrewieństwa i powinowactwa. Ciekawe, że w *Słowach prawnych* Groickiego brak nazw stopni pokrewieństwa, są tylko ogólne: *Potomek*, *Dziedzic*, *Syn*, *Potomstwo*, *Dziedzictwo*; *Bliski*, *Krewny*, *Przyjaciel*, *Powinowaty*, *Przyrodzony*. Natomiast w *Porządku* Groicki wymienia ich całą kolekcję, mianowicie w rozdziałach *O drzewie krewności* (k. ff–ff3r) i *O Przyjaciółach po małżeństwie* (k. gg4r–gg4v). Przytoczymy tu fragment drugiego rozdziału:

Imioná Przyjaciół po Małżeństwie. Mąż z żoną są gruntem przyjaciółstwa po Małżeństwie. Swiekier iest żony mey Oyćiec. Ale dziś pospolicie Oycem zową wedle zwyczáiu, nie swiekrem; tákże swiekrá – mey żony mátká. Zięć – mey dziewczki Mąż. Cieść, Syná mego żoná. Dziewierz iest brat mężow. Jątrew – żoná mego Brátá. Zową też brátowá. Swiesć – siostrá Mężowá. Swak iest siostrzyn Mąż. Pásierb – Syn mey żony od pierwszego mężá álbo Syn mego Mężá od pierwszej żony. Pásierbicá – dziewczká mey żony od innego Mężá. Oyczym – Mąż wtory moiey Mátki. Oblubieniec – Nowożenia, Pan młody.

Widzimy, ile tutaj jest starych i rzadkich wyrazów – w trakcie rozwoju wiele ich wyjdzie z użycia – już Groicki przy *swiekr* i *jątrew* – jak widzieliśmy – sygnalizuje ten rozwój, mianowicie zanik starych określeń. SPXVI wymienia je, ponieważ GrPorz jest jednym ze źródeł kanonu. Podobnie w dziele Stanisława Sarnickiego *Statuta i metryka przywilejów koronnych* (1594: 598–599) znajdujemy rozdział *Drzewo krewności* i wykaz 28 nazw pokrewieństwa z objaśnieniami. Znajdujemy tutaj drzeworyt drzewa ilustrującego stopnie „krewności”. W wykazie Groickiego dziwić może *przyjaciel*, *przyjacielstwo*, ale w takim znaczeniu wyrazy te wówczas występowały; SPXVI notuje wyraz *przyjaciel* ‘krewny lub powinowaty’ 314 razy, *przyjacielstwo* ‘pokrewieństwo, powinowactwo’ 16 razy.

Wszystkie nazwy tego kręgu tematycznego zebrał z mnóstwa źródeł i opracował Mieczysław Szymczak (1966). Autor wymienia cztery stopnie pokrewieństwa pełnego (np. ojciec, matka, rodzice, syn, córka, dziecko; dziadek, babka, wnuk, wnuczka, pradiadek, prababka, prawnuk, prawnuczka, prapradziadek, praprababka, praprawnuk, praprawnuczka); trzy stopnie pokrewieństwa bocznego (np. brat, siostra, brat ojca, brat matki, syn brata ojca, syn brata matki); pokrewieństwo niepełne (macocha, ojczym, pasierb, pasierbica); rozbudowane są także stopnie powinowactwa rodzinnego – powinowactwo między małżonkami (żona, mąż), powinowactwo w linii prostej (ojciec męża, matka męża, rodzice męża, mąż córki, żona syna), w linii bocznej (brat męża, siostra męża, brat żony, siostra żony; żona brata, mąż siostry; żona brata ojca, żona brata matki, mąż siostry lub matki lub siostry ojca). Wszystkie te stopnie pokrewieństwa i powinowactwa są świadectwem niezwyklej precyzji, wymuszonej jednak przez realne warunki życia i znajdującej następnie wyraz w niezwykle obfitym słownictwie.

Ciekawe, że w *Słowach prawnych* brak *sieroty* – osoby ważnej prawnie i sędowniczo. Sprawie obrony prawnej sierot i wdów Groicki poświęcił osobną, wspomnianą już książkę, wydaną po jego śmierci przez synów Gabriela i Jana w 1605 r. SStp notuje *sierotę* na jednej szpalcie, poczynając od końca XIV w., choć wyraz jest starożytny.

Można zauważyć, że we współczesnym języku polskim zaczynają dominować konstrukcje opisowe: *mąż mojej córki* zamiast *zięć*, *ojciec mojej żony* zamiast *teść* itd. Ta upraszczająca tendencja już dawno doprowadziła do zaniku wielu starych wyrazów.

Nazwy sporów i spraw sądowych

Występują one w ciągu: *Actia*, *Process*, *Controuersia*, *Spór*, *Prza*, *Swary*, *Kłopoty*, *żałoba z odpowiedzią*, *Postępek sprawy*. Wymieniony ciąg zawiera kolekcję wyrazów o różnej genezie, historii i wartości leksykologicznej. Świadectwem tej wartości jest frekwencja, struktura semantyczna (monosemia – polisemia), uczestnictwo w mikropolach synonimicznych. Najstarszymi wyrazami są dwa pierwsze – *spór* i *prza*. W SStp *spór* notowany jest dopiero od 1417 r. (*spora*) i zajmuje prawie jedną szpalte; *prza* od 1394 r. prawie dwie szpalty. W *Porządku* Groickiego *spór* występuje 6 razy, *prza* 4 razy; w słowniku Mączyńskiego (1564) *prza* 6 razy, w *Statutach* Sarnickiego (1594) 10 razy; w SPXVI 67 razy *Spór* w dziele Sarnickiego występuje 46 razy. Godny zauważenia jest brak w tym szeregu starożytnych i staropolskich wyrazów *rozprza* (od 1388 r. 2 razy) i *sąprza* (1387 r. – 1 raz). Wymienione cztery wyrazy oparte są na prasł. czas. **perti* ‘przeć’. W *Porządku* Groickiego, także w słowniku Mączyńskiego i w *Statutach* Sarnickiego wyrazy *rozprza* i *sąprza* są już nieobecne. W omawianej kolekcji brak jest także równie starożytnej i w XVI w. powszechnej *rzeczy* – ale w tym wypadku nie świadczy to o braku wyrazu w ówczesnej terminologii prawniczej – po prostu wymieniane w *Słowach prawnych* szeregi nie zawsze są kompletne. W SStp *rzecz* w znaczeniu ‘sprawa, przedmiot próśby, skargi, sporu sądowego’ cytowana

jest 95 razy i cytaty, ilustrujące dziewięć znaczeń, zajmują cztery szpalty; podobnie w *Porządku* Groickiego *rzecz* występuje 255 razy w różnych znaczeniach. W rozdziale *O Prokuratoroch* stara *rzecz* 'causa' występuje 11 razy, *sprawa* 9 razy, np.:

Wszakże też tu ma być bączność ... ná pilnego Rzeczniká, zwłaszcza gdy mu poruczysz iáką wielką, trudną á zawiákaną sprawę, w ktorey ábyć dobrze posłużył, musí twoie listy czytać, ciebie o twej rzeczy długo każącego á czasem theż báiącego słuchać (k. fr).

W *Porządku* Groickiego w polu wyrazowym 'causa' częsta jest też *żałoba* – 61 razy, ale najczęstsza już nowa *sprawa* – 168 razy.

Awans rodzimej *sprawy* (w SS^tp od 1439 r. 'usprawiedliwienie się, oczyszczenie z zarzutów' 10 razy) jest zjawiskiem fenomenalnym. W *Zapisach* z 1543 r. *sprawa* występuje 17 razy, w *Porządku* (1559) Groickiego już 168 razy, a w wielkim tomie S. Sarnickiego *Statuta i metryka przywilejów koronnych* (1594) aż 566 razy. Ta statystyka jest przekonująca mimo nieproporcjonalnej wielkości tekstów, z których *Statuta* Sarnickiego są największe. Ale w konceptualizacji faktów *sprawa* nie była zupełną innowacją. Zwyciężyła ona tylko w rywalizacji ze starą, wieloznaczną *rzeczą*. Przytoczone dane liczbowe z różnych źródeł unaoczniają tempo tego awansu. Tak jak stara *rzecz*, *sprawa* uogólniała fakty i zjawiska, była dla nich hiperonimem, wspólnym mianownikiem, a jednocześnie w tym uogólnieniu i kumulacji precyzowała akt nominacji (nie wszystko co jednoznaczne, jest precyzyjne). W sytuacji wzmagającej się tendencji do precyzji dawne nazwy nie miały szans na istnienie. Od połowy XVI w. *sprawa* dominuje w języku urzędowym.

Swary, kłopoty to przede wszystkim wyrazy języka ogólnego, a nie terminy prawnicze, chociaż okazjonalnie mogą być użyte w tej funkcji, jak na przykład w przekazie z *Porządku*: *A to dla tego, áby uporni ludzie powsiągáli sye od niepotrzebnych swarow y kłopotow* (k. dd2v).

Żałoba z odpowiedzią i *postępek sprawy* – każde z tych dwóch określeń to właśnie 'sprawa sądowa'. *Żałoba* to wyraz stary – w SS^tp przekazy wyrazu ze znaczeniem 'oskarżenie wniesione do sądu, sprawa sądowa' z mnóstwem związków frazeologicznych zajmują aż 5,5 szpalty; w XVI w. *żałoba* zaczyna być skutecznie wypierana przez *skargę* – wyraz nowy, w SS^tp *skarga* od *Kodeksu Suleda* (1449–1450) zajmuje pół szpalty; w *Porządku* stara *żałoba* występuje jeszcze 61 razy, *skarga* tylko 3 razy. W zbiorze praw Sarnickiego (1594) natomiast *żałoba* 28 razy, *skarga* już 50 razy. Przypadek *sprawy* i *skargi* świadczy o intensywności procesów, dokonujących się w XVI w. w słownictwie polskim. *Odpowiedź* to reakcja pozwanego na *żałobę*, *skargę*; SS^tp notuje *odpowiedź* w tym znaczeniu 15 razy, poczynając od 1438 r., często w szeregu właśnie z *żałobą*. SS^tp notuje 1 raz z ortyli (1456) formę *odpowiedźca* 'strona pozwana w procesie, odpowiadająca na zarzuty, zawarte w pozwie'.

Postępek sprawy to 'działanie prawne, postępowanie sądowe', a więc 'proces'; w tym znaczeniu SPXVI notuje wyraz 98 razy. Oprócz tego *postępek* (nienotowany w SS^tp) to w SPXVI 'przepis prawny, sposób postępowania prawnego, prawo' (97 razy); wyraz o niezwykle rozbudowanej polisemii – SPXVI notuje 13 znaczeń wyrazu (w sumie

971 przekazów). Wyraz częsty w pismach prawniczych Groickiego – w *Porządku* 104 razy, *proces* nie pojawia się ani razu. Trzecia część *Porządku* nosi tytuł: *O postępku sądowym á naprzód O Pozwie* (k. pr). W zbiorze Sarnickiego (1594) *postępek* występuje 119 razy, *proces* 72 razy. Ten ostatni wyraz znajdujemy po raz pierwszy w słowniku Franciszka Mymera (12v) z 1528 r.; w SPXVI *proces* notowany jest w sumie 99 razy już w czterech znaczeniach, w tym trzech prawniczo-sądowych, w *Zapisach* z 1543 r. zaledwie 1 raz – znowu przyczynek do intensywności procesów leksykalnych w XVI w.

Knapski w swoim słowniku (1621) notuje: *Procés v. Postępek* (s. 855); *Postępek prawny Via iuris eius modi est* (s. 821). Podobnie Troc (1779): *postępek prawny Weg des Rechts, gerichtliches Verfahren* (s. 1612). W omawianym znaczeniu *postępek* znajdujemy jeszcze w księgach sądowych wiejskich XVII i XVIII w., np. *postępek prawny* (1620 KsUszwi nr 5 s. 66); *postępek* (prawny) (1647 KsIwk nr 398 s. 163); *postępek sądowy* (1726 KsŁąckie I nr 667 s. 249); *O postępku prawnym w sądzie sołtysim* (1760 KsRef II s. 664).

W przejranych rozdziałach XVIII-wiecznych źródeł oficjalnych, takich jak *Zbiór praw sądowych* Andrzeja Zamoyskiego (1778), *Opis obyczajów* Jędrzeja Kitowicza (1779–1788), *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego* Teodora Ostrowskiego (1784) jedynie w ZamZbiór spotkałem zupełnie marginesowe użycie nazwy *postępek* w tytule artykułu XXII cz. III: *O postępku, dowodach i odwodach w sprawach kryminalnych* (s. 102) i w nagłówkach następujących stron: 103–112. U Kitowicza w rozdziale *O palestrze* (s. 180–286) powszechna jest *sprawa* (np. na s. 260 aż 5 razy), w czym należy widzieć syntezę pojęć omawianego rodzaju; tylko 4 razy *proces* (s. 228 (2 razy), 262, 268).

Osobna uwaga należy się wymienionym na początku ciągu, zapisanym antyką, wyrazom *actia*, *process*, *controuersia*. Z grafii wynikałoby, że są to wyrazy nieprzyswojone, ale już przekaz w postaci *actia* z łac. *actio* świadczy o zapożyczeniu, podobnie *controuersia* z łac. *controversio*. I rzeczywiście SPXVI notuje wysoką frekwencję tych wyrazów: *akcja* 72 razy, *proces* 99 razy (od 1528 r., w tym 'sprawa' 45 razy, 'przepis prawny, ustawa' 39 razy, 'dokument prawny' 14 razy, 'postęp, rozwój' 1 raz), *kontrowersja* 68 razy. W cytowanym ciągu Groicki nie wymienia jeszcze jednego częstego synonimu – *kauza*; brak go w *Porządku*, w *Statutach* Sarnickiego wyraz zaświadczony jest 63 razy, a w SPXVI w sumie 110 razy.

Uderzające, że z tych czterech pożyczek, dobrze już w polszczyźnie zadomowionych, jak widać z cytowanej w SPXVI frekwencji, w *Porządku* Groickiego występuje tylko 3 razy *akcja*.

Nazwy spadków

Szereg *ojczyzna*, *macierzyna*, *dziadowizna*, *babizna*, *strykowizna* to piękna kolekcja nazw spadków. Wszystkie są dobrze motywowane przez podstawowe rzeczowniki *ojciec*, *macierz*, *dziad*, *baba*, *stryk* (od 1427 < *stryjek* 1427) i dobrze zaświadczone już w staropolszczyźnie: *ojczyzna* (od 1393 r. 2,5 szpalty), *macierzyna* (od 1406 r. 1,5 szpalty),

dziadowizna (od 1427 r. pół szpalty), *babizna* (od 1425 r. 7 razy; też *babina* z 1472 r. tylko 1 raz), *strykowizna* (od 1426 r. 4 razy; też *stryjowizna* 1489 1 raz, *stryjewizna* od 1417 8 razy). SStp notuje jeszcze formy *babczyzna* od 1498 (2 razy), *bratowizna* 1465 (1 raz), *wujowizna* od 1428 2 razy – wszystkie spotykane w źródłach, szczególnie w księgach sądowych wiejskich z następnych wieków.

Hiperonimy pola Groicki wymienia w osobnym szeregu: *Spadek*, *Bliskość*, *Puścizna*. Wszystkie trzy są zaświadczone w SStp: *spadek* 14 razy od 1484 r., *bliskość* 3 razy od 1411 r. (też *bliskoć* 1 raz z 1440 r.), *puścizna* 6 razy od 1418 r. (też *puścina* prawie dwie szpalty od 1340 r.). W XVI w. wyrazy są kontynuowane; *bliskość* w *Porządku* 10 razy, np.: *aby mężczyzna z białą głową ... bliskość w stojącey y ruchomey mądrości równo bráli* (k. gg2v); w zbiorze Sarnickiego (1594) *bliskość* 12 razy; *spadek* w *Porządku* 32 razy, np.: *Porządek spadków wedle prawá po vmárłym, ktory Testamentu nye uczynił* (k. 003v.); u Sarnickiego *spadek* 19 razy; *puścizna*, *puścina* w *Porządku* Groickiego ani razu, u Sarnickiego *puścizna* 1 raz, w słowniku Mączyńskiego obydwu form brak. W LKrak II 242 znajdujemy *puściznę* w znaczeniu ‘ziemia pusta, nie zagospodarowana, porzucona’.

Natomiast słownik Knapskiego (1621) przekazuje interesujące dane: *Puścizną po kimkolwiek niekréwnem ani powinowátem (spádek po kréwnem)* (s. 941). To samo powtarza Troc (1779): *maiętność po krewnym spadkiem, a po kimkolwiek niekrewnym ani powinowatym puścizną się nazywa* (s. 1876). Tymczasem w księgach sądowych wiejskich tego podziału nie ma, *puścizna* znaczy ‘spadek’ zarówno po krewnym, jak i nie, np.:

Uskarżał sie (przed) prawem zupełnym Tkacz z Bielanki na Szymka Korbiaka o puścizne po wychowawcy swoi Czapiance (1617 KsKlimk nr 129); Stanąwszy przed prawem zupełnym Iwan Czap z Kunkowy uskarżał się na Szymka Korbiaka o puścizne po siostrze swoi (1617 KsKlimk nr 130; sim. 1619 ib. nr 152; 1624 ib. nr 225); Stanisław Tokarz dopomina się puścizny po śp. córce swojej, którą niegdyś był wydał za Majchra Kozickiego (1761 KsJaz nr 247 s. 181; sim. 1769 ib. nr 266 s. 189, etc., etc.).

Formę *bliskość* znajdujemy jeszcze w wielu źródłach XVI–XVIII w., np. 1535 UlWiej I nr 2684, 1551 ib. I nr 848, 852, 1558 ib. nr 873, 1634 ib. I nr 471, 1651 ib. nr 3356, 1654 ib. nr 515, 1693 KsJaz, s. 48; 1744 KsŁąckie II nr 846, s. 26, etc., etc.

Zainteresowanie budzi szczególnie *ojczyzna* – ‘spadek po ojcu’. W SStp zaświadczenia wyrazu (od 1393 r.) z tym pierwotnym znaczeniem zajmują 2,5 szpalty, natomiast znaczenie ‘kraj rodzinny, miejsce rodzinne, patria’ (od połowy XV w.), derywowane semantycznie od pierwotnego zajmuje pół szpalty. Ale już w XVI w. stosunki się odwracają; SPXVI znaczenie ‘spadek po ojcu’ dokumentuje przekazami w ilości 138 zaświadczeń, znaczenie derywowane już aż 817 razy. Także sam Groicki, co prawda w *Obronie sierot i wdów* (1605), a więc pół wieku później od *Rejestru*, we wstępie pisze o *ojczyźnie milej*, o *milej ojczyźnie*, dla której chciałby coś zrobić. To znowu w *Porządku* (1559) pisze w tym znaczeniu o *patryjej swej*: *káždy Pátryey swey y bliźniemu swoiemu wedle dáru Bożego powinien być pożyteczny* (k. A3v) – *patryja* właśnie na fali latynizmów wchodzi w użycie; znany jest w tej sprawie tekst z *Dworzanina Górnickiego*, który możemy

przytoczyć: *lepiej vczyini, kto mowiac o Polsce rzecze: Pátria moja, niżli oiczyzná moiá* (GórDw F6). Ale *ojczyznę* w znaczeniu ‘ojcowizna’ znajdujemy nie raz w źródłach XVII w., np.: *Wojciech Torawa ... zeznał, iż sie mu dosyć stało z ojczyzny własny, którą miał po ojcu swym* (1603 KsŁąckie I nr 381 s. 126; 1603 ib. nr 386 s. 128; 1605 GrObr 126; 1619 KsŁąckie I nr 440, nr 442 s. 145 (2 razy); 1627 ib. nr 471 s. 157; 1729 ib. nr 676 s. 255 (2 razy); etc., etc.).

W XVI w. przelotnie pojawia się w tym znaczeniu także *ojcowizność* (1531 Tuch 56v), *patrymonium* (1588 ActReg 22). Knapski (1621) na pierwszym miejscu notuje już *ojczyznę* ‘gdzie się kto rodzi, patria’, na drugim miejscu *ojczyznę* ‘majątność ojczystą’ (s. 679). W XVIII w. zjawia się *ojcowizna* ‘spadek po ojcu’ i ten fakt przyniesie ostateczne zwycięstwo wtórnemu znaczeniu *ojczyzny*; rywalizacja dwóch znaczeń przejdzie do historii – kolejny przykład dążenia do precyzji, jaki widzieliśmy już w wypadku *dłużnika*, który znaczył zarówno ‘debitor’, jak i ‘creditor’, zanim nie został rozdwojony w postaci *dłużnika* i *wierzyciela*, co jest zasługą właśnie Groickiego (Zajda w druku). M.A. Troc (1779) na pierwszym miejscu notuje *ojczyznę Vaterland*, na drugim miejscu *das Vaeterliche, vaeterliches Gut* (s. 1345). Wtórne znaczenie *ojczyzny* jest w źródłach XVIII w. pospolite, np.:

Niezliczone są a wielkie interessa Ojczyzny, którym potrzeba by radzić, niezliczone niebezpieczeństwa, którym potrzeba by zabieżyć (1760–1763 KonSk 106; sim. ib. 105, 107, 108, 109 (2 razy), 112, 113, 116 etc.; 1790 StaszPrz 12, 13, 14, 49, 75 (2 razy), 76, 80 etc.).

Macierzyzna w SStp zajmuje półtorej szpalty (od 1406 r.). Wyraz skrywa w sobie formę wyrazową – *macierz*, pierwotny zwyczajny acc. sg. rzecz. *mac*. SStp i SPXVI cytują *macierz* wśród form fleksyjnych rzecz. *mac*. Ciekawe, że tutaj derywat – nazwę spadku – utworzono od jednej z form fleksyjnych. Wariantem *macierzyzny* jest *macierzyna*, 3 razy zaświadczona od 1405 r. Wszystkie wymienione nazwy spadków zawierają rozbudowany sufix *-izna*.

Nazwy więzienia

Groicki kończy zbiór *Słów prawnych* nazwami więzienia. Przytoczymy tu cały ciąg tworzący pole: *Posłuszeństwo, Kábat, Zá kratá, Więzienie, Grzymká, Izdebká, Szátławá, Sztok, Ciemnicá, Kazń, Kłódá, Sádzawká, Byliná*.

Trudno zaiste byłoby znaleźć drugą równie bogatą kolekcję nazw. Jest ona bogata, ponieważ obok kontynuacji starych wyrazów zawiera człony zróżnicowane socjologicznie, ale także zapewne regionalnie, a więc formy oficjalne i nieoficjalne (Zajda 2001: 91–106). Nazwy oficjalne, spotykane w dokumentach, to *ciemnica*, *kaźń*, *wieża*, *więzienie*, np: *In uinculis esse*, *W ciemnicy być álbo w kłodzie*, *w pęcie*, *w łańcuchu*, *w yętwie* (!), *w żelezie* (1564 Mączyński 497a/21). Wymienione przez Mączyńskiego *go jęctwo* (< *jać*) to przede wszystkim niewola, ale przekazy, cytowane przez SStp

od 1395 r. i zajmujące tam 2,5 szpalty dostarczają wiele materiału świadczącego już o rozwoju semantycznym w 'więzienie'. SPXVI cytuje wyraz w 33 przekazach, ani razu z *Porządku* Groickiego – *jęctwo* w tym okresie wychodzi z użycia; Knapski i Troc wyrazu już nie notują. Podobnie *kłoda*, *pęto*, *łańcuch*, *żelazo* to narzędzia uwięzienia, które na drodze przyległości sensów mogły się rozwinąć w znaczenie 'carcer' – *kłoda* dostarcza przykładu takiego rozwoju, np.: *przetoż sie nan rozgniewał Alexender [...], á nadto do kłody go ze psi wrzucić kazał* (1535 BielŻyw 106).

Świadectwem takiego rozwoju *kłody* jest *kłodny* 'dozorca więzienny': *A Páweł S. cały dom strożá swego álbo kłodnego, v ktorego był w więzieniu [...] pokrzcił* (1577 KarnNap B).

W cytowanym w *Słowach* ciągu brakuje tylko *wieży*, pospolitej w xvi w.: *Carcer*, *Ciemnicá*, *Więzienie*, *wieżá* (1564 Mączyński 38a/43); *Vincula*, *Ciemnicá*, *kłoda*, *wieżá*, *yęctwo* (1564 Mączyński 497a/19; ib. 107d/23, etc.; 1566 RejPost 74v; 1594 Sarn 606 etc.); żywej jeszcze w xviii w. (1778 ZamZbiór I 19, 20, 23, 33; 1779–1788 KitOpis 222 (2 razy), 244, 265, 266, 269, 270; 1787 Ostr I 381–383 (7 razy), etc.).

W *Porządku* Groickiego nie ma *wieży*, nie ma też *ciemnicy* – jest *więzienie* 23 razy, *kaźń* 2 razy. W cytowanym ciągu Groicki wymienia właśnie *więzienie* (< *więzić* 1399), w SStp jeszcze 'stan pozbawienia wolności, niewola' (3 razy od 1455); w xvi w. *więzienie* ulega stanowczej konkretyzacji i, zwiększając frekwencję stopniowo ale zdecydowanie, będzie wypierać pozostałe nazwy oficjalne – w *Statutach* Sarnickiego (1594) *więzienie* już 41 razy *Ciemnica* (prasz. **tmbnica*, w SStp na jednej szpalcie od poł. xiv w.) nie sprostą rywalizacji z *więzieniem* i zaczęła wychodzić z centrum pola, ustępując właśnie miejsca innowacji; SPXVI cytuje *ciemnicę* 214 razy przede wszystkim z tekstów religijnych; wyraz dotąd ostał się tu i ówdzie w tekstach pieśni tego kręgu tematycznego. *Kaźń* w znaczeniu 'więzienie', a więc derywat semantyczny od *kaźń* 'kara' SPXVI notuje 10 razy, w tym 2 razy – jak wspomniano – z *Porządku* Groickiego, np.: *Wsádzony do kaźni, opátrzony dobrze, gdyby sye wylamał [...] znák iest pewny ku zdániu ná męki* (k. hh4).

Pozostałe nazwy to warstwa nieoficjalna, są to wyrazy środowiskowe. Groicki jako urzędnik sądu wyższego prawa niemieckiego musiał znać wiele faktów z języka przestępców. Znamienne, że poza *kabatem*, znanym jeszcze z okresu do 1605 r. z trzech przekazów (w tym dwa z pism Groickiego) nigdzie pozostałe elementy tej kolekcji nie są zanotowane. *Posłuszeństwo*, notowane przez SPXVI tylko z tego przekazu, *izdebka*, *sadzawka* to niewątpliwie wyrazy żartobliwe. Żartobliwość jako aspekt nominacji w odniesieniu do omawianego desygnatu jest pospolity także w innych językach, np. łac. *promptuarium* 'spizarnia, komora, spichlerz' > *więzienie* (Sondel 1997: 796), niem. *Kaefig* 'klatka' (EWdS: 240).

Szatławę Aleksander Brückner uważa za pożyczkę z czeskiego (SEBr: 680). Oprócz wymienionego przekazu wyraz znany jest jeszcze z dwóch innych z Groickiego, np.:

Ten komu Szatławę y Więżnie ku opátrzeniu á ku zámykániu poruczono, gdyby ktorego vpuscił álbo vmyslnie z więzienia wybáwił, iáko ma być karan (1559 GrPost k. M).

Sztok pochodzi z *śrgniem*. *stoc* – oznaczał tam wydrążony kłoc, unieruchamiający więźnia – podobnie jak łac. *vincula* i stpl. *kłoda* znaczył też ‘więzienie’ (Lexer 1983: 212; Paul 1961: 598). *Grzymka* i *bylina*, cytowane przez Lindego z tego samego miejsca i źródła, wyglądają na derywaty semantyczne, ale trudno powiedzieć od jakiego znaczenia podstawowego.

Niewątpliwie wymienione przez Groickiego nazwy nie wyczerpują wszystkich określeń tego desygnatu, wzbudzającego zawsze wielość skojarzeń i ocen, różnie następnie w decyzjach nominacyjnych werbalizowanych. Z dzisiejszego języka możemy przytoczyć określenia *paka*, *kratki*, *cień*, *pudło* – derywaty semantyczne. Knapski w swoim słowniku (1621) pod hasłem *ciemnica* pisze: *więzienie drzewiane, które rozmáićie zowią po miásteckách* (s. 80) i odsyła wyraz do *więzienie* – świadectwo tego, że *ciemnica* wychodziła już z użycia. Normatywny charakter słownika nie pozwolił Knapskiemu wymienić wszystkich nazw, które niewątpliwie znał i tylko ogólnie zasygnalizował. W *ActaMalVis* z lat 1629–1665 częste jest właśnie *więzienie*.

Skoro mowa o Knapskim, to możemy zauważyć u niego ciekawy przekaz, mianowicie: *Panna, pęto na, ręce i szyię* (s. 692) z odsyłaczem do *kłody*. Znowu aspekt żartobliwości. Knapski notuje jeszcze: *Gąsior więzienie ... v. Kuná, Kłodá* (s. 188); *Dybá vide Pręgierz* (s. 159, 853).

Kończąc, można powiedzieć, że *refleksje leksykologiczne* to właściwe określenie powyższych rozważań. W zakresie wyznaczonym przez ciągi wyrazowe *Słów prawnych w rzeczy sobie podobnych* widzieliśmy tu stan w pismach Groickiego; częste były spojrzenia wstecz – do stanu staropolskiego, nawet prastłowiańskiego; oczywiste było też uwzględnienie tła leksykalnego xvi w. i zajrzenie do innych źródeł, a także spojrzenie w przyszłość, by zauważyć rozwój w następnych wiekach. Późność tekstów ciągłych (dopiero od końca xiv w., nie licząc wcześniejszych *Kazań świętokrzyskich*) uniemożliwiła wcześniejszą egzemplifikację analizowanych wyrazów. Nieraz była okazja wykroczyć poza granice *Słów* i przedstawić wyrazy inne, nieuwzględnione przez Groickiego, a spokrewnione etymologicznie i semantycznie, biorące udział w życiu pól. Interesujące były nieoficjalne, środowiskowe nazwy więzienia. Zastosowana frekwencja ilustrowała i uwiarygodniała obraz życia omawianych wyrazów. Ich historia to wynik kontynuacji, innowacji i rywalizacji. W sumie powstał więc tu jakby kolejny fragment tematu, który można by nazwać: *Słownictwo polskie poprzez wieki*.

Literatura

- EWDS: F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin 1975.
 LEXER M., 1983, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, Stuttgart.
 PAUL H., *Deutsches Wörterbuch*, 8. Auflage, bearbeitet von Alfred Schirmer, Halle/Saale 1961.
 SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
 SEBR: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.

- SONDEL J., 1997, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków.
- SZYMCZAK M., 1966, *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*, Warszawa.
- TOKARSKI R., 1984, *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*, Warszawa.
- ZAJDA A., 1989, *Altpolnische Bezeichnungen für gerichtliche Beschlüsse und Dokumente*, „Zeitschrift für slavische Philologie” XLIX, 2, s. 270–300.
- ZAJDA A., 1990, *Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.)*, Kraków.
- ZAJDA A., 2001, *Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego i frazeologii*, Kraków.
- ZAJDA A., w druku, *Słowa prawne w rzeczy sobie podobne Bartłomieja Groickiego* [w:] B. Dunaj, M. Rak (red.), *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy*, Kraków.

Rozwiązanie skrótów nazw źródeł

- ACTAMALVIS: *Acta maleficorum Visniciae. Księga złoczyńców sądu kryminalnego w Wiśniczu (1629–1665)*, oprac. i wyd. W. Uruszczak przy współpracy I. Dwornickiej, Kraków 2003.
- ACTREG: *Acta Anni 1588 Primi Regiminis Sigismundi III*, rkps Ossolineum.
- BIELŻYW: M. Bielski, *Żywoty filozofów to jest mędrców nauk przyrodzonych*, Kraków 1535.
- COMCRAC: *In comitiis generalibus Cracoviensibus... Constitutiones factae*, 1543 (rkps szwedzki z Uppsali).
- GÓRNDW: Ł. Górnicki, *Dworzanin*, Kraków 1566.
- GRART: B. Groicki, *Artykuły prawa majdeburskiego*, Kraków 1558.
- GROBR: B. Groicki, *Obrona sierot i wdów*, Kraków 1605.
- GRPORZ: B. Groicki, *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie polskiej*, Kraków 1559.
- GRPOST: B. Groicki, *Ten postępek wybran jest z praw cesarskich...*, Kraków 1559.
- GRTYT: B. Groicki, *Tytuły prawa majdeburskiego*, Kraków 1567.
- HUBEZB: R. Hube, *Zbiór rot przysięg sądowych poznańskich, kościańskich, kaliskich, sieradzkich, piotrkowskich i dobrzyszyckich z końca wieku XIV i pierwszych lat wieku XV*, Warszawa 1888.
- KARNAP: S. Karnkowski, *Napominania potrzebne i zbawienne*, Kraków 1577.
- KITOPIS: J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, oprac. R. Pollak, Wrocław 1950, BN I, nr 88.
- KNAPSKI: G. Knapski, *Thesaurus polono-latino-graecus*, Kraków 1621.
- KONSK: S. Konarski, *O skutecznym rad sposobie* [w:] S. Konarski, *Pisma*, t. I, oprac. J. Nowak-Dłużewski, wstępem opatrzył Z. Libera, Warszawa 1955.
- KROMROZM: M. Kromer, *O kościele Bożym albo Krystusowym. Mnicha z dworzaninem rozmowa trzecia*, Kraków 1553.
- KSIWK: *Księga sądowa wsi Iwkowej 1581–1809*, oprac. i wyd. S. Płaza, Wrocław 1969.
- KSJAZ: *Księgi sądowe wiejskie klucza jazowskiego 1663–1808*, oprac. i wyd. S. Grodziski, Wrocław 1967.
- KSKLIMK: *Księga sądowa kresu klimkowskiego 1600–1762*, oprac. i wyd. L. Łysiak, Wrocław 1965.
- KSŁACKIE: *Księgi sądowe wiejskie klucza łączkiego*, t. I–II, oprac. i wyd. A. Vetulani, Wrocław 1962–1963.

- KsREF: *Księgi referendaria koronnej*, t. I: 1768–1780, t. II: 1781–1794, wyd. A. Keckowa i W. Pałucki, Warszawa 1955–1957.
- KsUSZWI: *Księga sądowa Uszwi dla wsi Zawady 1619–1788*, oprac. i wyd. A. Vetulani, Wrocław 1957.
- KURODR: W. Kuraszkiewicz, *Szkice o języku Mikołaja Reja*, [w:] M.R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, *Odrodzenie w Polsce. Historia języka*, t. III, cz. 1, Warszawa 1960, s. 113–360.
- LIBLEG: *Libri legationum*, rkps, Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu.
- LKRAK: *Lustracja województwa krakowskiego 1564*, cz. I–II, wyd. J. Małecki, Warszawa 1962–1964.
- MĄCZYŃSKI: J. Mączyński, *Lexicon latino-polonicum*, Królewiec 1564.
- MYMER: F. Mymer, *Dictionarium trium linguarum*, Kraków 1528.
- OSTR: T. Ostrowski, *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, t. I–II, Warszawa 1784–1787.
- PSFL: *Psalterz floriański łacińsko-polsko-niemiecki*, wyd. R. Ganszyniec, W. Taszycki, S. Kubica, red. L. Bernacki, Lwów 1939.
- REJPOST: M. Rej, *Świętych słów a spraw Pańskich... Kronika albo Postylla*, wyd. 3, Kraków 1556.
- REJROZPR: M. Rej, *Krótką rozprawa między trzema osobami*, Kraków 1543.
- RWLKP: *Wiekopolskie rotty sądowe XIV–XV wieku*. I–V. I: *Rotty poznańskie*, II: *Rotty pyzdrowskie*, III: *Rotty kościańskie*, IV: *Rotty kaliskie*, V: *A. Rotty gnieźnieńskie*, B. *Rotty konińskie*, Zebr. i oprac. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz, Poznań – Wrocław 1959–1981.
- SARN: S. Sarnicki, *Statuta i metryka przywilejów koronnych*, Kraków 1594.
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SL: S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, wyd. 2., Lwów 1854–1860.
- SŁŚRP: M. Plezia (red.), *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. I–VIII, Wrocław 1953nn.
- SPXVI: *Słownik polszczyzny XVI w.*, t. I–XXXIII; t. I–IV red. komitet redakcyjny, t. V–XXXIII M.R. Mayenowa, F. Pełowski, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966–2009.
- SSTP: S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. I–XI, Kraków 1953–2002.
- SWIL: A. Zdanowicz i in. (red.), *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861.
- SW: J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- STASZPRZ: S. Staszic, *Przestrogi dla Polski*, oprac. S. Czarnowski, Kraków 1926, BN I nr 98.
- TROC: M.A. Troc, *Nowy dykcyjonarz to jest mownik polsko-niemiecko-francuski*, Lipsk 1779.
- TUCH: *Słownik Jana Cervusa z Tucholi*, oprac. M. Karplukówna, Wrocław 1973.
- ULWIEJ: *Księgi sądowe wiejskie*, t. I–II, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921.
- ZAMZBIÓR: A. Zamoyski, *Zbiór praw sądowych na mocy konstytucji roku 1776 przez... ułożony*, Warszawa 1778.
- ZAPISY 1543: *Zapisy polskojęzyczne w księgach sądów szlacheckich województwa krakowskiego*, wyd. W. Urban, A. Zajda, Kraków 2004.

Reflections on Bartłomiej Groicki's *Słowa prawne w rzeczy sobie podobne*, continued

Summary

The article presents lexicological reflections on the vocabulary of the writings of Bartłomiej Groicki (1519–1605). The starting point is the state observed in *Słowa prawne w rzeczy sobie podobne*, which was a kind of glossary attached to the same author's *Rejestr do Porządku i do Artykułów prawa majdeburskiego* (1567).

A wide perspective is given on the historical development of the following semantic fields: 1. Names of women; 2. Names of the degrees of kinship and affinity; 3. Names of disputes and litigations; 4. Names of inheritances; 5. Names of prison. The author's considerations and conclusions are illustrated with rich material excerpted from historical sources.

DIALEKTOLOGIA

Emil Popławski
Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków

ANTYCHRYST W POLSKIEJ LEKSYCE I FRAZEMATYCE DIALEKTALNEJ¹

W tekstach biblijnych wyraz *Antychryst* (*antychryst*) występuje jako nazwa osobowa oraz jako apelatyw. Antychryst to według wierzeń chrześcijańskich przeciwnik, wróg Chrystusa, mający przed końcem świata wystąpić przeciw chrześcijaństwu.

Ten nowotestamentowy wyraz dość dobrze zaadaptował się w polskiej leksyce i frazematyce dialektalnej. Świadczy o tym kilka licznie poświadczonych jego znaczeń, cztery derywaty, dla których podstawą słowotwórczą stał się ten zapelatywizowany antroponim² oraz kilkanaście jednostek frazematycznych zawierających ten wyraz jako apelatyw lub onim w swojej strukturze³.

- 1 Niniejszy artykuł stanowi przyczynek do większej pracy dotyczącej adaptacji biblijnych antroponimów w rodzimej leksyce (drogą apelatywizacji i derywacji słowotwórczej) i frazematyce dialektalnej. Część przedstawionego tu materiału wykorzystała w swojej pracy o polskim ludowym słownictwie mitologicznym Renata Dźwigoł (2004: 97–98).
- 2 Warto w tym miejscu dodać uwagę badaczki słownictwa odantroponimicznego w gwarach polskich: „Jeżeli wyraz odantroponimiczny staje się wyrazem motywującym dla innych jednostek, uprawnia to do stwierdzenia, że wyraz na dobre wszedł do zasobu leksykalnego języka” (Kucharzyk 2010: 155).
- 3 Materiał pochodzi głównie z SGP (i jego kartoteki suplementowej). Wzbogaciłem go o kilka nowszych pozycji niebędących źródłami niniejszego słownika. Należy zaznaczyć, że w zbiorze słownictwa gwarowego, z którego korzystam, nie wszystkie dialekty reprezentowane są w równym stopniu. Jest to jednakże najliczniejszy w historii polszczyzny zasób dialektalnej leksyki (i jednocześnie jeden z najliczniejszych zasobów rodzimego słownictwa).

Za SGP przejąłem również sposób i zasady lokalizowania materiału językowego (tak w sensie geograficznym, jak i w odniesieniu do źródeł drukowanych). Zgodnie więc z przyjętymi rozwiązaniami odnoszę się do podziału administracyjnego kraju według stanu z 1 VII 1952 r., a podstawową jednostką podziału obszaru braną pod uwagę przy określaniu lokalizacji jest powiat. Rozwiązanie

Zwraca również uwagę adaptacja fonetyczna *Antychrysta* na gruncie gwarowym⁴. Wyraz ten jest wymawiany (i został zapisany) na kilkadziesiąt różnych sposobów. Do najczęstszych należą archaiczne w języku literackim, a przechowane w dialektach formy z *-k-* typu *antykryst*. Poza tym dość dużą frekwencję mają realizacje z prejotacją (w których nastąpiły również inne zjawiska fonetyczne), np.: *jancychryst*, *jancykryst*, *jańcykryst*, *jajcykryst*, *jajncykryst*, *jącykryst*⁵. W dalszej kolejności wymienić należy warianty z protezą nagłosową *ch-*: *chancykrys*, *chantychryst* oraz z *l-*: *lancokryst*, *lancykryst*, *liancikryst* (por. Grabka 2002: 24, 36). Rzadkie postaci z redukcją, skróceniem i innymi artikulacyjnymi zmianami omawianego antroponimu to *ancochryst*, *acykryst*, a nawet *cekres*. Wszystkie realizacje fonetyczne zostały zestawione w poniższej tabeli⁶.

<i>antychrys</i>	<i>ancychryst</i>	<i>ancikrist</i>	<i>ancochryst</i>	<i>acykryst</i>
<i>antychryst</i>	<i>ancygryst</i>	<i>ancikrys</i>		
<i>antykrys</i>	<i>ancyjkryjs</i>	<i>ancikryst</i>		
<i>antykryst</i>	<i>ancykrys</i>			
	<i>ancykryst,</i>			
	<i>ancəkrəst</i>			
<i>jancychrys</i>	<i>jańcykryst</i>	<i>jajcykryst</i>	<i>jącykryst</i>	
<i>jancychryst</i>		<i>jajncykryst</i>		
<i>jancykrist</i>				
<i>jancykrys</i>				
<i>jancykryst</i>				
<i>lancokryst</i>	<i>liancikryst</i>			
<i>lancykryst</i>				
<i>chancykrys</i>				
<i>chantychryst</i>				
<i>cekres</i>				

skrótów źródeł i lokalizacji zamieszczam po tekście głównym artykułu. Jeśli w danym znaczeniu dysponuję zaświadczeniami z kilku wsi jednego powiatu, wówczas przywołuję materiał zgodnie z kolejnością alfabetyczną nazw tych wsi.

- 4 W tekście polskich tłumaczeń Biblii mamy następujące postaci omawianego antroponimu: *Antychryst*, *Ant(h)ykryst*, *Antychrist*, *Antichrist*, *Antykrist(h)*, *Antichristus* (Zarębski 2005: 25).
- 5 Formę tę notuje SGŚ I 58 z następującymi określeniami geograficznymi: Pszcz, Ryb, Śmicz prud, Opol, Głog. Nie pojawiają się one jednak przy żadnym ze znaczeń. Zdarza się, że niektóre lokalizacje podane przy innych fonetycznych realizacjach nie figurują w dziale znaczeń.
- 6 Zakres tego artykułu nie obejmuje analizy fonetycznej omawianych jednostek. Trudno jednak przemilczeć tę problematykę przy tylu różnorodnych gwarowych realizacjach wyrazu *antychryst*. Ograniczam się tutaj do kilku ogólnych spostrzeżeń. Wszystkie wymienione formy fonetyczne zostały przedstawione wraz z lokalizacjami geograficznymi i źródłowymi w SGP I 138 oraz w SGŚ I 58.

Antroponim zapelatywizowany

1. ‘diabeł, zły duch’:

*Ancykryst*⁷ Nawsie [Cieszyn Cz] [Kell II 127]; *Jancykryst* Poręba [Cieszyn Cz] [Kell II 127]; *Ancykryst* Brenna ciesz [SGŚ I 58]; *Lancykryst* Kobiór pszcz [SGŚ I 59]; *Antykryst. Lancykryst* Orzesze, Woszczyce pszcz [SGŚ I 59]; *Uż jancykryst loce w lufcie* Roszków rac [SGŚ I 59]; *Jancykrysty baną* (będą) *po szosejach* (‘szosach’) *łołtać* Dzierżysławice prud [PlutaDzierż 10]; *Jancychryst* Paczyna gliw [SGŚ I 59]; *Antychryst* Strzybnica tar-gór [SGŚ I 59]; *Jancykryst* Góra Świętej Anny strzel-opol [OIW 74]; *Antychryst* Nakło opol [SGŚ I 59]; *Chantychryst* Raszowa opol [SGŚ I 59]; *Ancykryst* Lasowice Wielkie oles [SGŚ I 59]; *Ancikryst* Rogoźnik n-tar; *Toż to isny jancykryst, nie cowiek* Samocice dąb-tar; *Na Łysy Górze je ancychryst* Buruta Siennica Różana kras; *Jancychrys. Jancykrys* Książnice Wielkie piń; *Ancykrystem* Łączna-Zaszosie kiel [RŁTN XX 202]; *Antykryst* Wzdół kiel [RŁTN XX 203]; *Ancykrys. Jancykrys* Dąbrowa Poduchowna ilż; *Ancykryst* Kajetanów ilż [RŁTN XX 202]; *Ancykryst* Libiszów, Trzebina opocz [RŁTN XX 202]; *Ancykryst* Kluki miń-maz; *Sybilie pisały, że ancychrysty bydum lotały górum i dołym. Ancykryst* Złotniki kal; *A to buł tyn acykryst, diaboł* Nowawieś Zbąska n-tom; *To niby jaki ancychryst, bo już inaczy nie może chto mówić!* Podróżna złotow [B I 6]; *To je prawdzawi ancakrast* Kasz [S I 5];

2. ‘bezbożnik, heretyk’:

Antykryst. Lancykryst Orzesze, Woszczyce pszcz [SGŚ I 58]; *Trzeba z niego wygónić antychrysta* Jastrzębie Zdrój ryb [SGŚ I 58]; *Ancykryst nie chodzi do kościoła* Wielopole ryb [SGŚ I 58]; *Jancychryst* Paczyna gliw [SGŚ I 58]; *Antychryst* Nakło opol [SGŚ I 58]; *Ciebie to ino antychryst podpowiadał* Bogacica oles [SGŚ I 58]; ~ ‘o mieszkańcach wsi, którzy porzucili wiarę katolicką’; *Jańcykrysty* Krapkowice opol [KoszPog 49];

3. ‘przenośne określenie ekspresywne, często o charakterze przezwiskowym, w odniesieniu do złego, niewłaściwie postępującego człowieka lub złego, narowistego zwierzęcia’:

Ty ancykryście! Brenna ciesz [SGŚ I 59]; *Ancykryst* Jaworzynka ciesz; *Ancykryst* Jaworzynka ciesz [SGŚ I 59]; *Jancykryst. Lancykryst* Ochaby ciesz [SGŚ I 59]; *Z tego synka* (‘chłopaka’) *to prowadziwy ancykryst* (‘niespokojny, hałaśliwy’). *Ty ancykryście!* Ciesz [SCiesz 40]; *Ty lancykryście jedyn!* Zabrzeg biel [SGŚ I 59]; *Lancykryst* Kobiór pszcz [SGŚ I 59]; *Antykryst. Lancykryst* Orzesze, Woszczyce pszcz [SGŚ I 59]; *Jańcykryst* Markłowice ryb [SGŚ I 59]; *Ty jancykryście, tóż się nie poprawisz? Weż i zanknij tego jancykrysta do chływa* (o kozie) Rogów ryb; *Antychryst* Rybnik [SGŚ I 59]; *Z tego*

7 Cytaty gwarowe podaję w pisowni ogólnopolskiej (tak samo wcześniej przedstawiłem fonetyczne realizacje *antychrysta*). Wprowadziłem dodatkowo znaki na oznaczenie samogłosek pochylonych – *á, é* oraz kaszubskiej samogłoski *szwa* – *a*. Fonetyka przywoływanych cytatów jest zatem przedstawiona w takim stopniu, na jaki pozwalają przyjęte założenia.

synka ('chłopaka') *je rychtych* ('naprawdę, właśnie') *jancykryst* Nędza rac [SGŚ I 59]; *Ale z ciebie bezkurcyjo* ('eufemistycznie *bestia* – przewisko') *i antychryst* Raci-bórz [SGŚ I 59]; *Jancykryst* Dziergowice, Gierałtowice, Kobylice, Ortowice koziel [SGŚ I 59]; *Wejż mi tygo jancykrysta, bo go już wyciepną* ('wyrzucę') Januszkowice koziel [SGŚ I 59]; *Jańcykryst* Kozłowa Góra tar-gór [SGŚ I 59]; *Ty jancykryście!* Strzybnica tar-gór; *Antychryst* Strzybnica tar-gór [SGŚ I 59]; *Ty jajncykryście* Stare Siołkowice opol [ZNUJ 18 s. 15]; *Jańcykryst* Kujakowice klucz [SGŚ I 59]; *Zgrzyndną* była jak *jancykryst*, *to mi tu nie połóz, to mi tu nie weź, to mi tu nie rus, no, to jako z takim jancykrystym miały wysiedzieć* Jabłonka n-tar [Orawa] [KąśŚl 678]; *Antychryst. Lancokryst. Lancykryst* Lipowa żyw; *Ancykrys. Jancykrys* ok. Mszany Dolnej lim [KobŚl 1]; *Jancykrys* Sowliny lim; *Ancykrys. Jancykrys* Sękowa gor; *Jancykrys to jak diából skáce jak mu się co nie widzi* Bieśnik brzes-mp [PiechWiz 178]; *Ty ancykryście* Rzeczyca Długa tarnob [MPTL XXVI 289]; *Jancykryst. Ty jancykryście* Przędzel niż; *Jancychrys. Jancykrys* Książnice Wielkie piń; *Bo to my z tym antychrystym domy sobie radę!* (o niedobrym sąsiedzie) Domaniewek łącz [PJPAN 33 s. 16]; *To antychrysty znowu się powlekli do gospody* Huszcza biał-podl; *Tera to same antychrysty, starszych nie szanują* Łomazy biał-podl; – *Haneczka, ratuj!/-* *Ancykryście!* (do zaczepiającego chłopca) Budy biel-podl; *To był ancykryst tyn dziod. Ancyhryst* Złotniki kal; *Nie zadawoj się z tam ancykrystam* Ciechocin lip; *Wtim jaczisz antichrist na nas trąbi* Kętrzyno wej; *Hitler beł ancokrastą, co żawach ładzi w ogniste piece kładł* Kasz [S I 5]; *Ty ni bońć taki ancyhryst, ty wszendzia wliezisz i zła narobisz* Łopatowszczyzna [Wilno Lit] [PJPAN 61 s. 112].

W pierwszym ze wskazanych znaczeń nastąpiło przejście omawianego wyrazu w znaczeniu, w jakim pojawił się on już w Biblii. W gwarowych cytatach ujawnia się ludowa wyobraźnia dotycząca działania diabła: *Jancykrysty baną* (będą) *po szosejach* ('szosach') *łołtać* (Dzierżysławice prud [PlutaDzierż 10]); *Na Łysy Górze je ancyhryst* Buruta (Siennica Różana kras); *Sybilie pisały, że ancyhrysty bydum lotały góróm i dołym* (Złotniki kal)⁸.

Drugie znaczenie odnosi się do człowieka, a ściślej mówiąc – do jego negatywnego zachowania w aspekcie religijnym. W obrębie omawianego znaczenia wydzielić można podznaczenie odnoszące się do mieszkańców wsi, którzy porzucili wiarę katolicką. Źródło podaje szczegółowy opis tej negatywnie wartościowanej konwersji: „w czasach Marcina Lutra przeszli po większej części na wiarę ewangelicką, później jednak w czasie kontreformacji przyjęli katolicyzm z powrotem” (KoszPog 49). Chodzi tu więc nie tyle o odrzucenie wiary w Boga, ile o zmianę wyznania (w ramach religii chrześcijańskiej).

Trzecie znaczenie stanowi kontynuację poprzedniego. Dotyczy ono bowiem człowieka ze względu na różne inne negatywne zachowania, postawy czy cechy:

8 Kontekst użycia: *Uż jancykryst loce w łufcie* (Roszków rac [SGŚ I 59]) rodzi wątpliwości, czy nie jest to frazeologizm nazywający jakąś sytuację. Trudno jednak cokolwiek orzec wobec braku objaśnień w cytowanym źródle.

Zgrzyndną była jak jancykryst, to mi tu nie połóz, to mi tu nie weź, to mi tu nie rus, no, to jako z takim jancykrystym miały wysiedzieć (Jabłonka n-tar [Orawa] [KąśŚl 678]); *Jancykrys to jak diából skáce jak mu się co nie widzi* (Bieśnik brzes-mp [PiechWiz 178]); *Bo to my z tym antychrystym domy sobie radę!* (o niedobrym sąsiedzie) (Domaniewek łącz [PJPAN 33 s. 16]); *To antychrysty znowu się powlekli do gospody* (Huszcza biał-podl); *Tera to same antychrysty, starszych nie szanują* (Łomazy biał-podl); – *Haneczka, ratuj!* – *Ancykryście!* (do zaczepiającego chłopca) (Budy biel-podl); *To był ancykryst tyn dziod* (Złotniki kal); *Nie zadawoj się z tam ancykrystam* (Ciechocin lip); *Wtim jaczysz antichrist na nas trąbi* (Kętrzyno wej); *Ty ni bońć taki ancyhryst, ty wszendzia wliezisz i zła narobisz* (Łopatowszczyzna [Wilno Lit] [PJPAN 61 s. 112]).

Zebrany materiał wskazuje, że omawianym wyrazem są również nazywane zwierzęta: *Weź i zanknij tego jancykrysta do chlywa* (o kozie) (Rogów ryb).

Wśród poświadczeń tego znaczenia znajdują się użycia przezwiskowe, np.:

Z tego synka ('chłopaka') *to prowadziwy ancykryst* ('niespokojny, hałaśliwy') (Ciesz [SCiesz 40]); *Ale z ciebie bezkurcyjo* ('eufemistycznie *bestia* – przezwisko') *i antychryst* (Racibórz [SGŚ I 59]); *Wejź mi tygo jancykrysta, bo go już wyciepnę* ('wyrzucę') (Januszko-wice koziel [SGŚ I 59]) oraz wyzwiska, np.: *Ty lancykryście jeden!* (Zabrzeg biel [SGŚ I 59]); *Ty jancykryście, tóż się nie poprawisz?* (Rogów ryb); *Ty jajancykryście* (Stare Siołkowice opol [ZNUJ 18 s. 15]); *Ty ancykryście* (Rzeczyca Długa tarnob [MPTL XXVI 289]); *Ty jancykryście* (Przędzel niż); *Ancykryście!* (Budy biel-podl).

Interesującym przykładem użycia wyrazu *antychryst* w omawianym znaczeniu jest cytat: *Hitler bół ancakrąstą, co żawach ładzi w ognisté piece kładł* (Kasz [S I 5]). *Podręczna encyklopedia biblijna* (PEB) podaje: „W dziejach egzegezy, zwłaszcza popularnej, przejawiała się raz po raz dążność upatrywania antychrysta w pojawiających się współcześnie postaciach historycznych”. Krystyna Długosz-Kurczabowa (1990: 21) dodaje: „Niekiedy mianem tym określano Napoleona [...], częściej Hitlera, niekiedy Stalina”. W przywołanym cytacie gwarowym mamy potwierdzenie tej obserwacji.

Zebrane użycia dialektalne ujawniają takie oto złe ludzkie postawy, zachowania i cechy mieszczące się w obrębie omawianego znaczenia *antychrysta*: czyjaś zrzędlliwość trudna do zniesienia dla innych (Jabłonka n-tar [Orawa] [KąśŚl 678]); kiedy ktoś nerwowo reaguje, gdy coś nie dzieje się po jego myśli (Bieśnik brzes-mp [PiechWiz 178]); uciążliwość ze strony sąsiada (Domaniewek łącz [PJPAN 33 s. 16]); spędzanie czasu w gospodzie (Huszcza biał-podl); brak szacunku wobec starszych (Łomazy biał-podl); niegrzeczność dziecka (Budy biel-podl); wtrącanie się w nie swoje sprawy i przeszkadzanie, mącenie (Łopatowszczyzna [Wilno Lit] [PJPAN 61 s. 112]). Skala tych złych ludzkich postaw, zachowań i cech, jakie obejmuje opisywane znaczenie *antychrysta*, jest więc bardzo szeroka – od niegrzecznego dziecka do zbrodniarza – Hitlera. Cytat z Rogowa (pow. ryb.) ilustruje zapewne problemy związane z opanowaniem nieposłusznego zwierzęcia hodowlanego.

Derywaty słowotwórcze

antychrysta ‘diabeł, zły duch’: *Jak przyszedł (do piekła), ten najstarszy antychrysta kazał mu oddać ten rewers Kryniczki kras*⁹ [Wiśła V 47].

antykrystować realizacje: *ancykrystować, jancykrystować* ‘kłać, nazywając kogoś w złości antychrystem’: *Ancykrystować. Jancykrystowałak* Lim.

antychrystica realizacja: *ancykrystica* ‘przezawisko zły kobiety’ *Ancykrystica* Lim.

przeantychryst realizacje: *przeancykryst, przejancykryst* ‘określenie ekspresywne wyrażające silne emocje negatywne lub pozytywne w odniesieniu do złego, niewłaściwie postępującego człowieka lub do człowieka, którego wyczyny wykraczają ponad przeciętność’:

Przejancykryst skoce do cudu (‘cudnie, wspaniale’) N-tar [HodŚl 208]; *Zgrzyndną była jak jancykryst, to mi tu nie połów, to mi tu nie węz, to mi tu nie rus, no, to jako z takim jancykrystym miały wysiedzieć [...] e, to był przeancykryst babski! O syćkim kce wiedzieć, có tam którą baba susła na tyn, to ona już: co tyz tam gádacie, co tyz tam gádacie! No, nie przeancykryst babski?! Jabłonka n-tar [Orawa] [KąśŚl 678]; *Prze-ancykryst* Piekielnik n-tar [Orawa] [KąśŚl 678].*

W zebranych materiale gwarowym pojawiły się trzy derywaty rzeczownikowe¹⁰ i jeden czasownikowy, których podstawę słowotwórczą stanowi zapelatywizowany biblijny antroponim *Antychryst*.

Pierwszy z wymienionych wyrazów motywowanych – *antychrysta* – został utworzony za pomocą formantu paradygmatycznego. Nastąpiło tu przeniesienie rzeczownika *antychryst* w obrębie typu deklinacyjnego męskoosobowego z klasy leksemów z końcówką M. lp. -ø (podklasa leksemów twar-dotematowych) do klasy z końcówką M. lp. -a (podklasa leksemów twar-dotematowych). Znaczenie derywatu nie uległo zmianie.

Formacja *antychrystica* została utworzona przez dodanie formantu -ica, z alternacją *st* : *śc*.

Ciekawym wyrazem w tej grupie ze względu na budowę i semantykę jest prefiksalny derywat *przeantychryst*. Jest on nośnikiem zarówno treści negatywnych, jak i pozytywnych. W języku literackim za pomocą przedrostka *prze-*, „sygnalizującego, że intensywność cechy przekracza normę” (GWJP 1998: 506), tworzy się przymiotniki, których

9 W SGP I 140 pomyłkowo zlokalizowano tekst, z którego pochodzi przywołany cytat – jako Rzeczyca puław. Lokalizacja ta odnosi się do wcześniejszego tekstu zamieszczonego w tym czasopiśmie, który kończy się na s. 47.

10 Wystąpił też czwarty derywat rzeczownikowy *antychrystnica*, realizowany fonetycznie jako *jancykrystnica*. Trudno podać znaczenie tego wyrazu wobec nieczytelności informacji w rękopiśmiennym źródle. Zapis ten pochodzi z Żarnowca kroś. Formacja ta motywowana jest wyrazem *antychrystnik*, nie *antychryst*. Brak jednak takiego rzeczownika w materiale; nie wystąpił również wyraz bez prefiksu: *chrystnik* (*krystnik*). W SGP derywat *antychrystnica* został zinterpretowany jako: ‘forma ż od antychryst’.

znaczenie jest zintensyfikowane w stosunku do znaczenia podstawy słowotwórczej, np.: *przebogaty* ‘bardzo bogaty’, *przemili* ‘bardzo miły’, *przesławny* ‘bardzo sławny’. W gwarach ten sam formant posłużył do ekspresywnej intensyfikacji znaczenia rzeczownika¹¹. Stanisław Urbańczyk (1981: 41) w ogólnych uwagach dotyczących słowotwórstwa dialektalnego napisał, że różni się ono od słowotwórstwa języka literackiego odmiennym sposobem wykorzystania tych samych środków.

Podstawą słowotwórczą omawianej formacji jest zapelatywizowany nowotestamentowy antroponim *Antychryst*, funkcjonujący w znaczeniach (wyżej opisanych) niosących treści negatywne. W wyniku prostego zabiegu słowotwórczego polegającego na dodaniu prefiksu *prze-* została zintensyfikowana treść negatywna:

Zgrzydną była jak jancykryst, to mi tu nie połóz, to mi tu nie weź, to mi tu nie rus, no, to jako z takim jancykrystym miały wysiedzieć [...] e, to był przeancykryst babski! O syćkim kce wiedzieć, có tam którą baba susła na tyn, to ona już: co tyz tam gádacie, co tyz tam gádacie! No, nie przeancykryst babski?! (Jabłonka n-tar [Orawa] [KąśŚl 678]);

ale też nowo utworzony wyraz zaczął funkcjonować w znaczeniu o treści silnie pozytywnej: *Przejancykryst skoce do cudu* (‘cudnie, wspaniale’) (N-tar [HodŚl 208]).

Zapelatywizowany antroponim *Antychryst* stał się również podstawą słowotwórczą dla czasownika *antychrystować*.

Frazemy

I. Wyrażenia:

antychryst z piekła (rodem) ‘o diable, złym duchu’: *Jancykryst z piekła* Dzierżysławice prud [PlutaDzierż 10]; *Antychryst z piekła rodym* Piekary Śląskie tar-gór [SGŚ I 59]; *Ancykryst z piekła* Ciechocin lip.

antychrysta twojego przekleństwo: *Stará wyleciała chej padá: Jancykrysta twójego, jesce mi bes dzieci zganiál, mało jik más?* Jurgów n-tar [Spisz] [ZNUJ 278 s. 60].

I. do antychrysta ‘bardzo dużo’: *Błota było do ancykrysta wszyndzi* Koszarzyska [Cieszyn Cz] [KadGaw 209].

II. do antychrysta¹² ‘przekleństwo wyrażające gwałtowne, negatywne uczucia i emocje mówiącego’: *Do jancykrysta, bo wás tu syćkiyk wyzabijom!* Piekelnik n-tar [Orawa] [KąśŚl 120]; *Do jancykrysta* Jabłonka, Zubrzyca Górna n-tar [Orawa] [KąśŚl 120].

11 W nieoficjalnych wypowiedziach w mowie żywej możemy usłyszeć tego typu formacje, np. *przejaja*. Nie zarejestrowały ich jednak jeszcze ważniejsze słowniki języka polskiego.

12 W tym wyrażeniu przyimkowym komponent *antychryst* (*jancykryst*) wykazuje wariantywność. Bywa wymieniany na wyraz *antyjasz* (*ancyjás*), który jest zapożyczeniem z gwar słowackich: *anciáš* 1. ‘zosobnienie zła, čert, diabol (v klatbach a nadávkach)'; 2. ‘zlý človek; samopašné dieťa, lapaj’ (SSN I 65). Wariantywność tę pokazuje KąśŚl 120.

kawał antychrysta ‘ktoś bardzo zły’: *Nie żyń się z nim, bo to kawał ancyrkrysta. Z niego to kawał ancyrkrysta* Adamowo mław.

ogniwy antychryst ‘o pierwszym pociągu w Cieszyńskim’: *Ogniwy jancykryst jedzie* Poręba [Cieszyn Cz] [Kell II 127].

wózek Antychrysta¹³ ‘Wielki Wóz’: *Wózek Antychrysta* Żyw [BHKM IV 55].

II. Porównania

robić coś **jak (jaki, prawdziwy) antychryst** / **jak antychryst** robić coś: *Góni jako ancyrkryst* Ciesz [SCiesz 40]; *Niepotrzebnie lón tak bluźni, jak prawdziwy jańcykryst* Chróścice opol [KoszPog 19]; *Idzie jak jancykrys* (o bystrym koniu) Jasionka rzesz; *Leciół jak ancyrkrys* Samocice dąb-tar; *Wpod jak jaki ancyrkryst* (‘chuligan’) Kramsk koniń; *Tam* (w gospodzie) *z religiim sobie drwił, / jak ancyrkryst w grzechach żył* [pśn] ok. Wągrowca [Pozn V 75]; *Bliuzgasz na księdza jak ancyrkryst* Łopatowszczyzna [Wilno Lit] [PJPAN 61 s. 112].

robić coś **kie antychryst zatracony**: *Prawučko tak krzycoł na nos kie jancykryst zatracony* N-tar [ZborSł 134].

ktoś jest jakiś **jak antychryst**: *Zgrzyndná była jak jancykryst, to mi tu nie połóz, to mi tu nie weź, to mi tu nie rus, no, to jako z takiym jancykrystym miały wysiedzieć* Jabłonka n-tar [Orawa] [KąśSł 678].

zły jak antychryst z piekła: *Zły jak ancyrkrys z piekła* Niepołomice boch [MPTL X 1 s. 216].

Adaptację nowotestamentowego antroponimu *Antychryst* na gruncie dialektalnej frazematyki możemy obserwować w dwóch wyodrębniających się strukturalnie grupach związków wyrazowych – wyrażeniach i porównaniach. Wśród zebranych jednostek tylko w jednej – *wózek Antychrysta* – mamy użycie interesującego nas leksemu w funkcji prymarnej, onomastycznej, w pozostałych jest on już zapletywowizowany.

Większość zebranych tu frazemów wykazuje podobieństwo w zakresie semantyki ze znaczeniami tego wyrazu jako apelatywu. Dwa wyrażenia – *ogniwy antychryst* i *wózek Antychrysta* odnoszą się do innych kręgów tematycznych. Pierwsza z wymienionych jednostek wiąże się z początkami kolejnictwa na Zaolziu. W ludowej wyobraźni pociąg kojarzył się ze złem i z ogniem, a tym samym piekłem i diabłem. Skojarzenie to zachowało się w gwarowym wyrażeniu *ogniwy antychryst*¹⁴.

13 W tym wyrażeniu komponent *Antychryst* też wykazuje wariantywność. Bywa wymieniany na inny antroponim nazywający diabła, złego ducha – *Lucyper*. Informację tę podaje to samo źródło, z tego samego terenu – powiatu żywieckiego. Warto dodać, że sam wyraz *wózek* funkcjonuje w gwarach Wielkopolski w znaczeniu ‘Wielki Wóz’ (uogólnioną informację na ten temat podaje MSGP 323).

14 Z podobnym językowym postrzeganiem przez lud tego nowego środka transportu spotykamy się w innej relacji gwarowej pochodzącej z terenu bardzo odległego od Zaolzia – z Podlasia:

Wózek Antychrysta to jednostka mieszcząca się w grupie dialektalnej terminologii astronomicznej¹⁵. Jest nazwą siedmiu najjaśniejszych gwiazd gwiazdozbioru Wielkiej Niedźwiedzicy, czyli Wielkiego Wozu.

Wyrażenie z fakultatywnym komponentem *antychryst z piekła (rodem)* stanowi rozszerzoną, kilkuwyrazową, a przez to ekspresywnie silniejszą nominację diabła, złego ducha. Semantycznie odpowiada ona pierwszemu z opisywanych wcześniej znaczeń zapelatywizowanego antroponimu *Antychryst*. Krótszy wariant tej formuły stał się tworzywem jednego z prezentowanych tu porównań: *Zły jak ancyrkrys z piekła* (Niepołomice boch [MPTL X 1 s. 216]). Dodać można, że jednostki *antychryst z piekła (rodem)* nie odnotowano w dialekcie małopolskim, z którego pochodzi przywołane porównanie. W świetle więc posiadanych materiałów funkcjonuje ona w nim w konstrukcji porównawczej, nie – samodzielnie.

Dwa spośród zebranych tu wyrażen – I. *do antychrysta* i *kawał antychrysta* – są realizacjami schematów strukturalno-semantycznych, w których pierwszy komponent nie podlega zmianom (w przypadku drugiej jednostki możliwa jest inwersja)¹⁶. W gwarach i w języku literackim można znaleźć inne ich przykłady: *do biedy* (Huszcza biał-podl), *do czechmana* (Istebna ciesz [PEŚ III 47]), *do diabła* (Zawada [Cieszyn Cz] [Kell II 149]), a w języku literackim: *do cholery* (SWJP 178), *do licha* (SWJP 185) – wszystkie jednostki w znaczeniu ‘bardzo dużo’; *kawał babiska* ‘duża kobieta’ (Opęchowo ostroł), *kawał obździdrąga* ‘nicpoń, nierób’ (Samocice dąb-tar), *kawał rarożnika* ‘człowiek kapryśny, rozpieszczony’ (pog. Wej i Lęb [S IV 297]), *psubrata kawał* ‘łajdak, niegodziwiec’ (Janki Młode ostroł), a w języku literackim: *kawał chłopa* ‘duży mężczyzna’ (SJPD III 628), *kawał drania* ‘wielki drań’ (SJPD III 628), *kawał próżniaka* ‘wielki próżniak’ (SF I 321). W opisywanych tu wyrażeniach – w odróżnieniu od innych przywołanych – drugim komponentem każdego z nich stał się zapelatywizowany antroponim biblijny. Część tych wymiennych komponentów jest synonimiczna wobec *antychrysta* we wskazanych wcześniej trzech znaczeniach.

Cudeńka [...] nam [...] gadali [...] o tej masynie, co to jo później pociongim nazywali. Leci to [...] po żelaznych latach taki wielżny ('wielki') żelazny piec i ciongnie za sobo kilkadziesiąt ogromnych wozow. [...] tak że aż ziemia stęka od cienzaru! Ale piec nic – leci bystro, jakby nic nie ciongnoł i tylko kopci z takiego dymnika i poświstuje od casu do casu, jakby chciał pokazać, że nie ciężko. Nic tylo cary – mowili ludzi. [...] Miemcy [...] narod premyślny, nałapali giabłów i powsadzali jech do takich żelaznych wozow. Jak chco potem, że ten giabół ciongnoł wozy, to palo jemu pod ogonem ogień i giabół z bolu leci jak salony i ciongnie te wozy. Jak chco, że przystanoł, to tylo ogień prygaso i ten juz staje (Dobrzyńewo Duże białos [JP XXXVIII 221]).

Świadczy więc ona o tym, że obrazy z ludowej wyobraźni dotyczące pierwszego pociągu zachowane w wyrażeniu *ogniwy antychryst* nie ograniczały się do Zaolzia, ale miały szerszy zasięg.

15 Władysław Kupiszewski (1974: 112) stwierdził, że na tę terminologię duży wpływ wywarła Biblia.

16 Struktura obu tych jednostek ulega też rozbudowywaniu, zarówno w gwarach, jak i w języku literackim, np.: *do diabła i trochę* ‘dużo’ (Ciesz [Cinc 18]), *do sto diabłów* ‘bardzo dużo, mnóstwo’ (Ciesz [MPTL XV 2 s. 199]), a w języku literackim: *do cholery i trochę* ‘mnóstwo, bardzo wiele’ (SWJP 178), *do licha i trochę* ‘bardzo dużo, mnóstwo’ (SWJP 185); *kawał szatana bez ikrów* ‘o człowieku niegodziwym’ (Kasz [S II 150]) (w języku literackim nie znalazłem rozbudowanej jednostki z komponentem *kawał*).

Inne dwa wyrażenia – *antychrysta twojego* i *II. do antychrysta* – to przekleństwa: *Stará wyleciała chej padá: Jancykrysta twójego, jesce mi bes dzieci zganiál, mało jik más?* (Jurgów n-tar [Spisz] [ZNUJ 278 s. 60]); *Do jancykrysta, bo wás tu syćkiyk wyzabijom!* (Piekielnik n-tar [Orawa] KąśŚł 120). Odnotowano je tylko na terenie polskiej części Spiszu (w jednym punkcie) i Orawy (w trzech punktach).

W drugiej wyodrębnionej grupie frazemów zebrano porównania. Piętnują one negatywne, negatywnie wartościowane zachowania, postawy, cechy ludzi i zwierząt, np.: *Góni jako ancykryst* (Ciesz [SCiesz 40]); *Wpod jak jaki ancykryst* ('chuligan') (Kramsk koniń); *Bliuzgasz na księdza jak ancykryst* (Łopatowszczyzna [Wilno Lit] [PJPAN 61 s. 112]); *Zły jak ancykryst z piekła* (Niepołomice boch [MPTL X 1 s. 216]). Komponent *antychryst* funkcjonuje więc w tych porównaniach we wcześniej opisanych znaczeniach odnoszących się do ludzi i zwierząt (znaczenie 2. i 3.). Jednostka *Idzie jak jancykryst* (o bystrym koniu) niesie – w przeciwieństwie do innych – treść pozytywną. W tym przypadku wyraz *antychryst* w pozycji *tertium comparationis* wskazuje na intensywność cechy wartościowanej pozytywnie. Z podobnym zjawiskiem współistnienia dwóch przeciwnych wartościowań mieliśmy do czynienia przy omawianiu derywatu *przeantychryst*. Przytoczone cytaty ujawniają, że porównania te odnoszą się zarówno do religii, jak i innych obszarów życia ludzi oraz do zwierząt. Podobne obserwacje przedstawiono przy opisie apelatywizacji.

Wymienione porównania opierają się na dwóch schematach – robić coś jak antychryst oraz ktoś (coś) jest jakiś (jakieś) jak antychryst. W obrębie pierwszej struktury wystąpiła inwersja: *Tam (w gospodzie) z religiim sobie drwił, / jak ancykryst w grzechach żył*. W tym przypadku została ona wymuszona stylistyką pieśni. Jednokrotnie w funkcji wyrazu porównującego pojawił się dialektały podhalański odpowiednik przyminka *jak* – *kie*: *Prawuńko tak krzycoł na nos kie jancykryst zatracony*¹⁷. Niejednolite jest również *tertium comparationis* opisywanych porównań. Najczęściej ma ono postać *antychryst* (różnie fonetycznie w gwarach realizowaną). Bywa jednak rozbudowywane o dodatkowe określenia: zaimek *jaki*, przymiotnik *prawdziwy* czy umieszczone w postpozycji – przymiotnik *zatracony* bądź wyrażenie przyminkowe *z piekła*. Te dodatkowe określenia *antychrysta* wzmacniają ekspresję *tertium comparationis*. Być może w poczuciu niektórych użytkowników gwary sam wyraz *antychryst* już nie wystarczał, by wyrazić pewne, na ogół negatywne, treści. Stąd te dodatkowe określenia pojawiające się w porównaniach. A może to forma tej jednostki skłaniała do poszerzania struktury o kolejne komponenty?

Analiza adaptacji *Antychrysta* w leksyce (drogą apelatywizacji, a w dalszej kolejności – derywacji słowotwórczej) oraz we frazematyce stanowi przyczynek do ujawnienia wpływu antroponimii biblijnej na dialektały słownictwo i frazeologię.

17 ZborŚł, z którego pochodzi to porównanie, odnotowuje wyraz *kie* również w funkcji przyminka o znaczeniu 'jak'.

Rozwiązanie skrótów geograficznych (związanych z lokalizacją materiału językowego)

bial-podl – powiat bialski; **białos** – powiat białostocki; **biel** – powiat bielski; **biel-podl** – powiat bielski; **boch** – powiat bocheński; **brzes-mp** – powiat brzeski; **ciesz** – powiat cieszyński; **Ciesz** – Cieszyńskie; **Cieszyn Cz** – Cieszyn Czeski; **dąb-tar** – powiat dąbrowski; **gliw** – powiat gliwicki; **Głog** – Głogowskie; **gor** – powiat gorlicki; **iłż** – powiat iłżecki; **kal** – powiat kaliski; **Kasz** – Kaszuby; **kiel** – powiat kielecki; **klucz** – powiat kluczborski; **koniń** – powiat koniński; **koziel** – powiat kozielski; **kras** – powiat krasnostawski; **kroś** – powiat krośnieński; **Lęb** – Lęborskie; **lim** – powiat limanowski; **Lim** – Limanowskie; **lip** – powiat lipnowski; **Lit** – Litwa; **łęcz** – powiat łęczycki; **miń-maz** – powiat miński; **mław** – powiat mławski; **niż** – powiat niżański; **n-tar** – powiat nowotarski; **N-tar** – Nowotarskie; **n-tar [Spisz]** – polski Spisz; **n-tar [Orawa]** – polska Orawa; **n-tom** – powiat nowotomyski; **oles** – powiat oleski; **opocz** – powiat opoczyński; **opol** – powiat opolski; **Opol** – Opolskie; **ostroł** – powiat ostrołęcki; **piń** – powiat pińczowski; **prud** – powiat prudnicki; **pszcz** – powiat pszczyński; **Pszcz** – Pszczyńskie; **puław** – powiat puławski; **rac** – powiat raciborski; **ryb** – powiat rybnicki; **Ryb** – Rybnickie; **strzel-opol** – powiat strzelecki; **tarnob** – powiat tarnobrzewski; **tar-gór** – powiat tarnogórski; **wej** – powiat wejherowski; **Wej** – Wejherowskie; **złotow** – powiat złotowski; **żyw** – powiat żywiecki; **Żyw** – Żywieckie.

Inne skróty

ok. – okolice; **pog.** – pogranicze; **pśn** – z pieśni; **s.** – stronica; **z.** – zeszyt

Źródła materiału (drukowane)

- B I: W. Brzeziński, *Słownictwo krajniackie. Słownik gwary wsi Podróżna w Złotowskiem*, t. 1 (A–G), Wrocław 1982.
- BHKM IV: M. Gładyszowa, *Wiedza ludowa o gwiazdach*, Wrocław 1960.
- CINC: A. Cinciała, *Przysłowia, przypowieści i ciekawsze zwroty językowe ludu polskiego na Śląsku, w księstwie Cieszyńskiem*, Cieszyn 1885.
- HODSŁ: S.A. Hodorowicz, *Słownik gwary górali Skalnego Podhala*, Nowy Targ 2004.
- JP XXXVIII: J. Antoniuk, *Tekst z pogranicza białoruskiego*, „Język Polski” 1958, z. 3, s. 220–223.
- KADGAW: K.D. Kadłubiec, *Gawędziarz cieszyński Józef Jeżowicz*, Ostrava 1973.
- KĄŚSŁ: J. Kąś, *Słownik gwary orawskiej*, Kraków 2003.
- KELL II: A. Kellner, *Východolašská nářečí*, t. II, Brno 1949.
- KOBSŁ: J. Kobylińska, *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, Kraków 2001.
- KOSZPOG: Sz. Koszyk (oprac.), *Pogwarki opolskie*, Katowice 1959.
- MPTL X 1: A. Zaręba, *Słownictwo Niepołomic*, „Prace i Materiały Etnograficzne” t. X, 1952–1953, z. 1, s. 126–248.

- MPTL XV 2: J. Ondrusz, *Przysłowia i przymówiska ludowe ze Śląska Cieszyńskiego*, Wrocław 1960.
- MPTL XXVI: W. Gaj-Piotrowski, *Kultura społeczna ludu z okolic Rozwadowa*, Wrocław 1967.
- OLW: R. Olesch, *Der Wortschatz der polnischen Mundart von Sankt Annaberg*, Berlin 1958.
- PEŚ III: M. Gładysz, *Zdobnictwo metalowe na Śląsku*, Kraków 1938.
- PIECHWIZ: A. Piechnik, *Wizerunek kobiety i mężczyzny w językowym obrazie świata ludności wiejskiej (na przykładzie gminy Zakliczyn nad Dunajcem)*, Kraków 2009.
- PJPAN 33: M. Szymczak, *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łączyckim, cz. I (A–E)*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962.
- PJPAN 61: A.A. Zdaniukiewicz, *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972.
- PLUTA DZIERŻ: F. Pluta, *Słownictwo Dzierżysławic w powiecie prudnickim*, Wrocław 1973.
- POZN V: O. Kolberg, *Poznańskie, cz. V*, Kraków 1880.
- RŁTN XX: K. Dejna, *Słownictwo ludowe z terenów województwa kieleckiego i łódzkiego (A–B)*, „Rozprawy Komisji Językowej” t. XX, 1974, s. 189–277.
- S I, II, IV: B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej, t. I (A–G’), t. II (H–L), t. IV (P–Ř)*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967–1970.
- SCIESZ: J. Wronicz (red.), *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, Ustroń 2010.
- SGP I, VI z. 1 (16): *Słownik gwar polskich, t. I (A–BAĞA), t. VI, z. 1 (16) (DOJRZEWANIE–DOM)*, oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN, pod kier. M. Karasia (t. I), J. Okoniowej (t. VI), Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, Kraków, 1982, 2001.
- SGŚ I: B. Wyderka (red. nauk.), *Słownik gwar śląskich, t. I (A–BECZKA)*, Opole 2000.
- WISŁA V: K. Skrzyńska, *Podanie o Madeju*, „Wiśła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny” t. V, 1891, s. 47.
- ZBORSE: J. Zborowski, *Słownik gwary Zakopanego i okolic*, oprac. i uzupełn. z materiałów Autora przez Zespół IJP PAN pod kier. J. Okoniowej, Zakopane – Kraków 2009.
- ZNUJ 18: A. Zaręba, *Słownik Starych Siołkowic w powiecie opolskim*, Kraków 1960.
- ZNUJ 278: J. Bubak, *Spiskie teksty gwarowe z obszaru Polski*, Kraków 1972.

Literatura

- DŁUGOSZ-KURCZABOWA K., 1990, *Apelatywizacja biblijnych nazw własnych w języku polskim*, Wrocław.
- DŻWIGOŁ R., 2004, *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*, Kraków.
- GRABKA B., 2002, *Nagłos wokaliczny w gwarach polskich*, Kraków.
- GWJP 1998: R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa.
- KUCHARZYK R., 2010, *Słownictwo odantroponimiczne w gwarach polskich*, Kraków.
- KUPISZEWSKI W., 1974, *Polskie słownictwo z zakresu astronomii i miar czasu. Stan obecny, historia i związki słowiańskie*, Warszawa.
- MSGP: J. Wronicz (red.), *Mały słownik gwar polskich*, Kraków 2009.
- PEB: E. Dąbrowski (red.), *Podręczna encyklopedia biblijna*, Poznań 1959.
- SF: S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1967–1968.

SSN: I. Ripka (red.), *Slovník slovenských nářečí*, t. 1, Bratislava 1994.

URBAŃCZYK S., 1981, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa.

ZARĘBSKI R., 2005, *Słownik nazw osobowych w polskich przekładach Nowego Testamentu*, Łódź.

***Antychryst* ‘Antichrist’ in Polish dialectal vocabulary and phraseology** **Summary**

The paper presents the functioning in Polish dialects of the Biblical lexeme *Antychryst* (*antychryst*) ‘Antichrist (antichrist)’ which appears in the texts of the New Testament both as a proper name and an appellative. The adaptation of the word is examined in semantic, word-formational derivation and phrasematic context.

It turns out that this borrowing from the Bible has been adapted quite well in Polish dialectal vocabulary and phraseology, as proved by a few, but numerous attested meanings of this proper name which have come about through the process of further appellativization, by four derivatives for which this appellativized anthroponym has become the derivational base, as well as by more than ten phrasematic units (expressions and comparisons) which include the word as an appellative or as a proper noun in their structure.

The current paper is another contribution – one whose starting point is a New Testament proper name – to a more exhaustive description of the Biblical heritage in Polish dialects and of the phenomena involved in its adaptation and functioning on different levels of the linguistic description of dialectal varieties of Polish.

Maciej Rak
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

PRÁWDA W GWARZE PODHALAŃSKIEJ

Práwda to słowo abstrakcyjne i dlatego trudniej niż w wypadku słownictwa konkretnego określić jego znaczenie. Nad istotą prawdy zastanawiano się od dawna, tak zwłaszcza filozofowie (począwszy od Arystotelesa i św. Tomasza), a ostatnio również językoznawcy¹ – Anna Wierzbicka (1969), Krzysztof Korzyk (1993) i Jadwiga Puzynina (1997). Do skrzydlatych słów weszło nawet pytanie Poncjusza Piłata *Czymże jest prawda?*² (*Quid est veritas?*) z Ewangelii wg św. Jana (18, 38).

Celem niniejszego artykułu jest charakterystyka znaczenia leksemu *práwda* w gwarze podhalańskiej. Materiał gwarowy nastręcza badaczowi słownictwa abstrakcyjnego kilku problemów. Po pierwsze, potoczne przekonanie o ubóstwie tego typu leksyki w językach „prymitywnych” i gwarach reprezentujących kultury ludowe może podważać potrzebę prowadzenia badań w tym kierunku³. Skutkuje to więcej niż pobieżnym opisem słownictwa abstrakcyjnego w słownikach gwarowych⁴. Po drugie, rozchwianie gwary i jej interferowanie na wszystkich płaszczyznach z polszczyzną ogólną sprawiają, że dialektologom trudno dziś wydobyć to, co charakterystyczne dla gwary w semantyce. Po trzecie, gwarowe słownictwo abstrakcyjne w dużej mierze jest wspólnoodmianowe,

1 Wymieniam tylko polskie prace, bibliografię prac obcojęzycznych zob. Puzynina 1997.

2 Podhalańskim odpowiednikiem tego pytania jest *Rzetelna cłecá prawda – kaz ona?* Jest to pytanie, które zakłada, że nie ma na nie odpowiedzi.

3 Ten typ myślenia został napiętnowany przez Kazimierza Moszyńskiego (1956), który dowiódł bogactwa języków tzw. prymitywnych (i gwar).

4 W słownikach gwary podhalańskiej *práwda* albo nie jest uwzględniana (Dembowski 1894), albo jest definiowana synonimicznie przez odniesienie do polszczyzny ogólnej (Hodorowicz 2004: 198; Zborowski 2009: 303). Podobna sytuacja dotyczy słowników gwar północnosłowackich (Ripka 1981; Grígel 2003; Buffa 2004), które na skutek tego właśnie mankamentu w niezadowalającym stopniu dostarczyły materiału porównawczego.

co sprzyja zmianom znaczeniowym. Słownictwo dyferencyjne (zwłaszcza nazywające desygnaty typowe dla kultury ludowej) w kontaktach z polszczyzną ogólną najczęściej zanika, z kolei słownictwo współnoodmianowe, interferując, może porzucać znaczenia typowe dla regionalnych odmian polszczyzny.

Analizowany w niniejszym artykule materiał został wyekscerpowany z tekstów zebranych w czasie badań terenowych prowadzonych na Podhalu w latach 2004–2011 oraz z drukowanych opracowań gwarowych. Mam tu zwłaszcza na myśli słowniki (Dembowski 1894; Hodorowicz 2004; Zborowski 2009) oraz zbiór frazemów (Hodorowicz 2006). Zdaję sobie sprawę, że podhalańskie teksty folklorystyczne (ustabilizowane pod względem semantycznym i formalnym oraz powtarzające się w obiegu społecznym) zawierają wyrazy nierzadko obce potocznej gwarze. Dlatego też do tej części literatury podhalańskiej odwołuję się jedynie jako do kontekstu pomocniczego.

Zgromadzony w artykule materiał gwarowy skłania do etnolingwistycznej charakterystyki badanego leksemu. Za tego typu opracowaniem przemawia również specyfika słownictwa abstrakcyjnego, które najczęściej dotyczy kultury duchowej. Wzorem etnolingwistycznego opisu jednego wyrazu może być tzw. definicja kognitywna zaproponowana przez Jerzego Bartmińskiego (1988) i zastosowana między innymi w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* (Bartmiński 1996–1999). Definicja ta służy nie tyle odpowiedzi na pytanie *co znaczy X*, lecz *jak ludzie rozumieją X*. Zastosowanie definicji kognitywnej umożliwia wydzielenie „sądów o przedmiocie”, które mają postać zdania bądź jego tekstowego ekwiwalentu i odzwierciedlają wiedzę potoczną użytkowników języka.

W wypadku *prawdy* konieczna jest modyfikacja definicji kognitywnej, a właściwie jej uproszczenie o egzemplifikujące teksty folklorystyczne, do których w szerokim zakresie odwoływał się Bartmiński i jego współpracownicy. Należy dodać, że teksty te rzadko poświadczają leksem *prawda* i niemal zawsze w funkcji fatycznej jako wtrącenie, por.:

*Kochałak jednego, prawda, nie piyknego,
Samo mi serdusko gadało do niego,*

albo też w konstrukcjach sfrageologizowanych jako modulant, por.:

*Towarzystwo moja, cemu ty nie śpiywás,
Cý cie głowa boli, cý sie na mnie gniywás?
Ani mie ne boli, ani já sie gniywám,
Powiyim ci po prawdzie, ze nie rada śpiywám.*

Tego typu użycia są też najczęstsze w tekstach reprezentujących styl potoczny, np.:

*No i trza było pryndziutko wcas rano wstawać. To my wstawali przecie lem świt był.
Ledwo słonko wschodziły to juz kose na ramie i osełke, i wio, kosić, prawda, w pole [...].
No i takie siano dopiyro całom zime dawało sie krowom, kóniom, owcom, prawda. Kazdy to tego pilnował (Zakopane, powiat tatrzański).*

Brak głębszego osadzenia *prawdy* w folklorze słownym i stylu potocznym (co przejawia się redukcją semantyki tego leksemu do funkcji modulującej) wynika prawdopodobnie

z tego, że o *prawdzie* jako o wartości nie rozprawia się na co dzień, tym bardziej w tekstach o charakterze popularnym. *Prawda* jest natomiast stosunkowo częstym komponentem frazeologizmów i przysłów, które, jak wiadomo, mając pouczający charakter, wyrażają mądrość ludową.

Charakterystyka *prawdy* na materiale podhalańskim

Schemat zaproponowanej tu analizy jest wzorowany na definicji kognitywnej. Oprócz formułowania zdań definiujących, składających się na znaczenie leksemu *prawda*, rozważę też jego etymologię i relacje semantyczne, w jakie wchodzi.

1. Formy

Od rzeczownika *prawda* (używanego samodzielnie i w konstrukcjach: *po prawdzie*, *z prawdy*, *na mój prawdu*, *na mój (dusi) sto prawda*) zostało utworzonych kilka derywatów: *prawdzicka* (też w wyrażeniu *na prawdzicku*), *prawdziwek*, *prawdziwie*, *prawdziwy*, *prawdziski*. Różna jest oczywiście funkcja składniowa tych form. Ujawnia się tu podział na rzeczowniki *prawda*, *prawdzicka* i *prawdziwek* oraz konstrukcje z przyimkiem i pozostałe derywaty.

Pierwsza grupa wskazuje na znaczenie aksjologiczne (w przypadku *prawdziwka* jest to odwołanie metaforyczne) i odwołuje się do niego. Należy jednak mieć na uwadze to, że *prawda* używana w funkcji fatycznej nie jest nazwą wartości. Słowo to ma też w gwarach południowej Małopolski znaczenie techniczne ‘krążek w maślnicy’ (MSGP: 216) – w gwarach Podtatrza ta część maślnicy jest dodatkowo nazywana między innymi leksemem *dusa*⁵. Podobnie w konstrukcjach przyimkowych i wymienionych wyżej derywatach znaczenie aksjologiczne zostało odsunięte na dalszy plan. Zmiany semantyki dokonują się więc od formy podstawowej wskazującej na wartość do derywatów, które od tego znaczenia odchodzą.

Wśród wymienionych rzeczowników pojawiły się *prawdzicka* i *prawdziwek*. Pierwszy z nich pod względem słowotwórczym jest zdrobnieniem od *prawda*, jego zakres geograficzny jest ograniczony do gwar Podtatrza. Jedną z cech tekstów folklorystycznych jest używanie formacji deminutywno-hipokorystycznych (por. Bartmiński 1973: 137–170), ale jest to też właściwość leksykalna, z którą kojarzy się gwarę podhalańską. W tym wypadku trafniej jest mówić o funkcji hipokorystycznej niż

5 Nie jest przypadkiem, że tak odległe w swoim podstawowym (abstrakcyjnym) znaczeniu leksemy są synonimami w użyciu technicznym (konkretnym). W tym drugim ujęciu zostały bowiem wykorzystane najistotniejsze komponenty znaczenia *prawdy* i *dusy*, czyli to, że wymienione wyrazy nazywają coś bardzo ważnego – jedną z wartości podstawowych, i niematerialny oraz nieśmiertelny pierwiastek w człowieku. Jednym z najważniejszych elementów konstrukcyjnych maślnicy, a przy tym zajmującym w niej centralne miejsce, jest właśnie drewniany krążek metaforycznie nazywany *prawdą* lub *dusą*.

o deminutywnej, *práwdzicka* to nadal *práwda*, tyle że z nacechowaniem emocjonalnym. Drugi rzeczownik, tym razem odprzymiotnikowy – *práwdziwek*, jest – jak wiadomo – zamienną nazwą borowika funkcjonującą również w polszczyźnie ogólnej. W gwarach jest to jednak najczęściej nazwa jedyna. W różnych częściach Polski w znaczeniu ‘grzyb – borowik’ jest używana nazwa *prawák* lub *prawy grzyb* (MSGP: 216–217). Te przykłady przekonują, że *práwda* ma związek z przymiotnikiem *prawy*.

Frazematyczne konstrukcje 1) *na mój prawdu*, 2) *na mój sto prawda*, 3) *na mój dusiu sto prawda*, 4) *weru na mój sto prawdu* pełnią funkcję sprawczą, czy dokładniej mówiąc – magiczną⁶, są bowiem używane podczas zaklinania się (Zborowski 2009: 202), *na mój prawdu* dodatkowo jest wykrzyknieniem wyrażającym zdziwienie (Hodorowicz 2004: 116). Podobne pod względem funkcji i budowy konstrukcje: *na mój weru*, *na mój dusiu* dowodzą, że *práwda* była stawiana w szeregu z *wiarą* (*wera*) i *duszą*. W tych konstrukcjach jest wykorzystywane nie tyle znaczenie wartościujące *práwdy*, ile waga, jaką się jej przypisuje, tu bowiem *práwda* została zestawiona z fundamentami ludowej religijności⁷. Nie sposób nie poruszyć kwestii obecnych w wymienionych przykładach słowackich wpływów fleksyjnych (końcówka *-u* występująca w miejscu polskiej końcówki B. lp. r. ż. *-ę*) i leksykalnych⁸ (*wera* – słow. gw. *vera*; *prawdu* – bez pochyleń samogłoski *a*, które w gwarach Podtatrza w omawianym wyrazie jest regularne). Wiążą się one prawdopodobnie z funkcją tych wielowyrzowych leksemów. Jako formuły służące zaklinaniu powinny mieć jakiś element tajemniczy, nie do końca zrozumiały. Temu – jak sądzę – służą słowackie zapożyczenia i to stoi za ich żywotnością w powyższych przykładach.

2. Etymologia

Szczegółowo etymologię *prawdy* omówiła J. Puzynina (1997: 303–309). Badaczka ta po zestawieniu słowników etymologicznych poszczególnych języków słowiańskich wskazała, że *prawda* jest leksemem charakterystycznym dla języków zachodnio-słowiańskich. Języki wschodnio- i południowosłowiańskie znają przede wszystkim słowo *ucmyna*, choć w użyciu jest w nich też *npawda* z podniosłym nacechowaniem stylistycznym lub w żargonie prawniczym, także w znaczeniu ‘sąd Boży’. Wyjątkiem jest język słoweński, dominuje w nim bowiem *resnica* bliska staro-cerkiewno-słowiańskiej *řesnoscie*. *Prawda* ma związek z przymiotnikiem *pravъ*, który w językach staroruskim i starocerkiewnosłowiańskim oznaczał ‘prosty’. Z tej formy według Puzyniny w drodze metaforyzacji wykształciło się znaczenie *veritas* ‘prawda’ i *dexter*

6 Podział funkcji języka za: Grzegorzczkova 1991.

7 Warto w tym miejscu odnieść się do pracy Anny Engelking (2000), która, charakteryzując znaczenia słowa *klątwa*, wskazała, że ten, kto zaklina się, zwykle powołuje się na coś bardzo dla niego ważnego.

8 Interesująca jest tu też konstrukcja składniowa *na mój* zamiast *na moją*, która nie jest słowacyzmem, por. słow. *na moju*, ale też jest poświadczana w gwarach słowackich, np. w gwarze szaryskiej – *na moj veru* (Buffa 2004: 299).

‘prawy, w znaczeniu kierunkowym’. Na powinowactwo *prawdy* i przymiotnika *prawy* wskazują też podane wcześniej gwarowe nazwy borowika.

W gwarze podhalańskiej leksem *prawda* jest używany albo samodzielnie, albo częściej z obudową przymiotnikową. W jednej z takich konstrukcji znajdujemy rdzeń znany z wyrazu *istina* – *istá prawda*. W MSGP (2009: 87) przymiotnik *isty* (w polszczyźnie potocznej także *istny*, np. *istny ojciec*, *istny diabeł* itp.) jest definiowany jako ‘pewny’, a przysłówek *isto* – ‘pewnie, prawdopodobnie’. Zasięg tego wyrazu w gwarach polskich obejmuje południową i środkową Małopolskę oraz południowy Śląsk (MSGP: 87). Przymiotnik ten występuje też w języku słowackim, zarówno w jego odmianie literackiej, jak i w gwarach – *istý*. Podhalańskiemu wyrażeniu *istá prawda* odpowiada w gwarze szaryskiej – *isna pravda* ‘istý, nepochybný’ (Buffa 2004: 110).

3. Relacje semantyczne

W gwarze podhalańskiej nie można wskazać hiperonimu leksemu *prawda*, w polszczyźnie ogólnej również nie jest to możliwe. Jako nazwa wartości *prawda* zawiera sem konotacyjny DOBRY, który jest komponentem obecnym w szeregu innych nazw wartości i słów wartościujących. Hiperonimem jest tu więc znaczenie ‘dobry’, wyspecyfikowane do ujęcia moralnego. O rozmyciu znaczeń nazw wartości w gwarze podhalańskiej przekonuje przysłowie – *Prawdziwego cłeká štuka štretnonć* (*Prawdziwego człowieka trudno spotkać*), w którym przymiotnik *prawdziwy* kumuluje wiele pozytywnych znaczeń obecnych w takich wyrazach, jak np.: *uściwy*, *hónorny*, *scyry*.

Uwzględniając ten hiperonim, na określenie *prawdy* można użyć następującej definicji: ‘*prawda* jest powiązana z dobrem, składa się na dobro’. Z kolei kluczowy dla wartościowania przymiotnik *dobry* można za Puzyniną (1991: 132) zdefiniować jako: *X jest dobre* znaczy *X jest takie, jakie (ludzie w ogóle, pewna ich grupa i) nadawca chce (chcą), żeby X było*. Z tego zestawienia wynika też, że *prawda* jest ponadindywidualna, ponadjednostkowa.

Sem konotacyjny DOBRY ujawnia się w szeregu nazw wartości, które można uznać za kohiponimy, np. *prawda*, *uściwość*, *hónorność*. Poza ich niewątpliwą podrzędnością wobec DOBRA, relacje semantyczne między nimi są bardziej skomplikowane. Słowa te oprócz wspomnianego semu konotacyjnego niosą też pozytywne wartościowanie. Ta kohiponimia podpowiada, że do opisu nazw wartości (albo przynajmniej do ich pogrupowania) może posłużyć koncepcja pola wyrazowego.

W określonych kontekstach *prawda* może być zastąpiona przez leksem *racja* (dotyczy to zwłaszcza konstrukcji *X má práwde* – *X má racje*). Formy pochodzące od *prawdy* też mają bliskoznaczne odpowiedniki, np. *naprawdę* – *wiera//wera*, *prawdziwie* – *skutecznie*, *prawdziwy* – *skuteczny*. Wymienione synonimiczne wyrazy wykazują zbieżności z językiem słowackim, por. *vera*, *skutočné*, *skutočný*. Dwa ostatnie są derywatami od rzeczownika *skutočnosť*, który łączy komponenty semantyczne ‘prawda’ i ‘rzeczywistość, stan faktyczny’. W języku staropolskim drugi z wymienionych semów też

składał się na znaczenie *prawdy* (por. SEBor 2005: 480). Należy uściślić, że w gwarach Podtatrza wyrazy *skuteczny* i *skutecznie* są zbieżne z językiem słowackim nie tylko pod względem formy, ale też wieloznaczności, por. *skuteczny* ‘rzeczywisty, prawdziwy, skuteczny’ (Hodorowicz 2004: 232), *skutecznie* 1. ‘tym słowem mówiący wyraża silne przekonanie o prawdziwości tego, o czym mówi; rzeczywiście, faktycznie, naprawdę’; 2. ‘z pewnością, na pewno’ (SGO: 792).

Przedstawione zależności między *prawdą* i derywatami składają się na kolejne zdanie definiujące: ‘*prawda* polega na zgodności z rzeczywistością’. Łatwo zauważyć, że to sformułowanie jest powtórzeniem korespondencyjnej teorii prawdy. Z kolei używane wymiennie zdania *X má práwde* – *X má racje* wskazują, że omawiany leksem można ująć w bardziej precyzyjny sposób: ‘*prawda* jest tym, co inni są w stanie potwierdzić’. Inaczej rzecz ujmując, *prawda* jest weryfikowalna (z tym aspektem *prawdy* łączy się pojęcie sądu – *mysľm, ze...*). Z kolei *wiera//wera* to słowo poświadczane dziś przede wszystkim w tekstach folklorystycznych, używane w funkcji modulanta, por. fragment pieśni z Polskiego Spiszu:

*A z góry sie mrocy,
bedzie láło w nocy,
bedzie láło całom noc.
Kieś nie prziseľ wcora,
mój miyľy z wicora,
Wera já cie nie fcyľm dziś.*

Antonimy hasła *prawda* są bezpośrednio wskazywane w związkach frazeologicznych – 1) *Cýgaľstwo przeminie, práwda nie zaginie* (Hodorowicz 2006: 40), 2) *Fáľs i práwda nie som se radzi* (Hodorowicz 2006: 52) – a także w cytatach zanotowanych w słowniku: *Teráz ino fáľesnosť na świecie, nič práwdy ani scyľości* (Zborowski 2009: 303). Oprócz *cýgaľstwa* i *fáľsu* antonimem jest *fáľesnosť*, używana przede wszystkim przez najstarsze pokolenie górali. Jak się okazuje, poza niuansami znaczeniowymi wyrazy te różnią się też uwarunkowaniami socjolingwistycznymi. We współczesnej gwarze podhalańskiej są używane przede wszystkim tożsame z polszczyzną ogólną *cýgaľstwo* i *fáľs*, z kolei najstarsze pokolenie zna *fáľesnosť*, staropolski wyraz utrzymujący się do dziś w języku słowackim – *falošnosť*.

4. Konstrukcje syntaktyczne

Najczęstszą konstrukcją syntaktyczną z leksemem *prawda* jest *X gádá práwde* w znaczeniu ‘nie kłamie’⁹. W polszczyźnie ogólnej na obligatoryjność czasownika nazywa-

9 Nieprzypadkowo duża część gwarowych apelatywów to określenia osób mówiących nieprawdę. Z leksyki gwar Podtatrza jedynie przymiotnik *prawowity* (zbudowany na rdzeniu *praw-*, który – jak już to zostało powiedziane – jest też obecny w leksemie *prawda*) jest pozytywnym określeniem osoby prawdomównej (por. SGO: 671). Możemy jako nieproporcjonalną przeciwwagę podać aż kilkadziesiąt apelatywów określających kłamcę. Liczebność tych jednostek wskazuje, jak istotna i jak bardzo

jącego mówienie wskazuje wyraz *prawdomówność*. Inną często używaną konstrukcją jest *X má práwde* ‘ma rację’. Polszczyzna ogólna nie zna jej, gdyż jest to zapożyczenie z języka słowackiego – *mat’ pravdu*. Powyższe zestawienie pozwala sformułować kolejne zdanie definiujące: ‘*prawda* to racja, słuszność w sporze’.

Pozostałe konstrukcje: *jest prawda* – *ni ma prawdy* pojawiają się w przysłowiach i frazeologizmach – *Prawda przy mocniejszym* (tu z elipsą). Jak ujawniają relacje składniowe, hasło *prawda* najczęściej występuje w liczbie pojedynczej. W liczbie mnogiej jest używane jako termin filozoficzny na przykład przez Józefa Tischnera:

*Górska teoria poznania mówi, że som trzy prawdy: świyntá prawda, tyz prawda i gówno prawda*¹⁰.

Prawdziwą filozofia myśli z dołu do góry. I w tym baby som słabse. Cý słysał świat, coby jako baba pedziała: „Wiem, że nic nie wiem”? Przecie by jom życie sponiewierało. Babskość na tym polegá, coby wiedzieć i wiedzieć, że sie wiy. Na przykład – cýje dziecko. Abo, co možno se wyobrazić, zeby jaká Maryna z Hrubego pedziała: „Myślę, więc jestem?” A co? A jak śpi, to jej ni ma? Ale inkse prawdy juz som babie blizse (Tischner, Czubernatowa 2001: 114).

5. Frazemy

Bardzo często *prawda* występuje jako komponent gwarowych frazemów. Osobnego omówienia wymagają dwie grupy – dwuwyrzowe konstrukcje z określającym przymiotnikiem oraz związki frazeologiczne i przysłowia. Pierwsza grupa ujawnia łączliwość semantyczną *prawdy*, a druga utrwała językowy obraz tego słowa.

Prawda często występuje w konstrukcjach z przymiotnikiem: *cýstá prawda*, *dóymyntná prawda*, *dowodná prawda*, *istá prawda*, *práwdziská prawda*, *scyrá prawda*, *skutecná prawda*, *slychná prawda*, *świyntá prawda*. Przymiotniki te wskazują na konkretne cechy przypisywane *prawdzie*. Niektóre z przykładów to jawne tautologizmy (oparte na tym samym rdzeniu) – *práwdziská prawda*, inne wykorzystują synonimiczne jednostki: 1) *istina*, *isty* – *istá prawda*, 2) *skuteczność*, *skuteczny* – *skutecná prawda*. Tego typu tautologie obecne zwłaszcza w gwarach (por. Pluta 1974) mają na celu podkreślenie intensywności. Dzięki duplikacji *práwdziská prawda*, *skutecná prawda* i *istá prawda* to coś więcej niż *prawda*, trudniej je podważyć.

ceniona w kulturze ludowej jest *prawdomówność*. Stopniowanie krytyki przesuwają się w tych apelatywach od lekkiego dystansu i ironii, przez niechęć i drwinę, oburzenie i pogardę do potępienia. Jako egzemplifikację można podać następujące przykłady: *drandula* ‘zmyślający żartobliwie’; *cýgán*, *bejdák*, *blejcárz*, *bujac*, *krynt*, *fáleśnik* – ‘człowiek fałszywy, niegodny zaufania’; *lejbus* ‘mówiący bez ładu i składu, mieszający ewidentną prawdę i ewidentną nieprawdę’; *tryjont* ‘mieszający fakty w trakcie mówienia’; *zwijas* ‘perfidny kłamca’. Niektóre z tych określeń mają czasownikowe odpowiedniki: *cýganić*, *bejdać*, *blejceć*, *bujać*, *wykroncać*, *zwijać*. Zależności motywacyjne między wymienionymi apelatywami i czasownikami pośrednio potwierdzają, że w podstawowym użyciu *prawda* łączy się z czasownikiem nazywającym mówienie.

¹⁰ Wbrew obiegowej opinii J. Tischner nie jest autorem tego frazemu. *Święta prawda, też prawda i gówno prawda* pochodzi z mądrości ludowej.

Z kolei *śwyntá práwda* angażuje do poparcia *prawdy* czynnik religijny¹¹. Odwołania do religijności znajdziemy też w przysłowiu *Sýćko śwynte, co z práwdy wzynte*. Inne dwuwyrazowe konstrukcje wskazują na czystość, jasność *prawdy* – *cýstá práwda*, *scyrá práwda* oraz na jej doświadczalny charakter: *dowodná práwda* (prawda poparta dowodem), *słychná práwda* (prawda usłyszana). Jednostka *dojymyntná práwda* precyzuje, dzięki znaczeniu przymiotnika *dojménty* 1. ‘zupełny, całkowity’, 2. ‘dokładny’ (Zborowski 2009: 60), że *prawda* może być stopniowalna. Łączy się to z koncesywnym użyciem omawianego wyrazu, na co zwracała uwagę Wierzbicka (1969: 20).

Z frazeologizmów i przysłów podhalańskich wyłania się obraz *prawdy* jako wartości nieprzemijającej – *Cýgaństwo przeminie, práwda nie zaginie*; duchowej, wzbogacającej duszę – *Cłeka dusa bogaci, zaś duse bogaci práwda*; gwarantującej powodzenie tej osobie, która się kieruje *prawdą* – *Práwdom nádalyj cłek zajedzie*, a także warunkującej zgodę – *Ka ni ma práwdy, ni ma i spólnoty*.

Z *prawdą* jest też związana skromność i pokora – *Práwda práwde prawi, choć tego nie sławi*. We frazeologizmach wyraźnie zostały wskazane antonimy wyrazu *prawda*, por. podane już wcześniej: 1) *Cýgaństwo przeminie, práwda nie zaginie*, 2) *Fáls i práwda nie som se radzi*. Z tych jednostek wyłania się częśćka ludowego systemu wartości, opartego na podstawowej dychotomii: dobry – zły. Warto zauważyć, że *prawda* właściwie nie jest definiowana we frazematach, jednak jej przeciwieństwa są łatwo wskazywane.

Práwda we frazeologii gwarowej jest ujęta nie tylko jako wartość, lecz również w znaczeniu racji, słuszności w sporze – *Práwda wte przýstoji, kie pośrodku stoi*. Jak się okazuje, *prawda* czasem jest względna i zależna od czynników spoza sfery filozoficzno-moralnej – *Práwda przý mocniejsým*. Ujęcie *prawdy* w aspekcie ludzkim, ze wszystkimi wadami człowieka, ujawnia się w kilku innych jednostkach – 1) *We śpasak práwde lzyj rzeknonć*, 2) *Práwdy powiedzynie, łatwe obrazynie*; 3) *Práwda w ocý kole*.

O tym, że *prawda* może kontekstowo ujawniać różne komponenty semantyczne, przekonuje następujący fragment:

W jednyj wsi była – prosem piyknie – taká baba straśnie mondrá. Syćkom práwde wiedziała, toz to ludziom wróżyła, co wtorego cłeka ceká abo kie umre, haj (Stopka 1897: 90).

Práwda jest tu użyta w znaczeniu ‘wiedza’.

Podane wyżej zdania definiujące: 1) ‘*prawda* jest powiązana z dobrem, składa się na dobro’, 2) ‘*prawda* polega na zgodności z rzeczywistością’, 3) ‘*prawda* to racja, słuszność w sporze’ pozwalają wyróżnić w leksemie *prawda* dwa podstawowe ujęcia – ontyczne i poznawcze. W pierwszym (zdania definiujące 1 i 2), *prawda* jako wartość jest bliska łacińskiej *veritas*, cechuje ją uniwersalność i niepodważalność. W drugim ujęciu (zdanie definiujące 3) *prawda* jest dyskursywna, podważalna. Warto też zauważyć, że w gwarze podhalańskiej ujawnia się opisywany już w starożytności związek *prawdy*, piękna i dobra, przy czym chodzi tu oczywiście o znaczenie *veritas*.

¹¹ Warto przypomnieć, że jednym ze znaczeń *prawdy* w językach wschodniosłowiańskich jest ‘sąd Boży’.

Literatura

- BARTMIŃSKI J., 1973, *O języku folkloru*, Wrocław.
- BARTMIŃSKI J., 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, [w:] idem (red.), *Konotacja*, Lublin, s. 169–183.
- BARTMIŃSKI J. (red.), 1996–1999, *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1–2, Lublin.
- BUFFA F., 2004, *Slovník šarišských nářečí*, Prešov.
- DEMBOWSKI B., 1894, *Słownik gwary podhalskiej*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” v, s. 339–444, [przedr. w:] J. Okoniowa (red.), 2006, *Studia dialektologiczne* III, Kraków, s. 233–342.
- ENGELKING A., 2000, *Kłątwa. Rzecz o ludowej magii słowa*, Wrocław.
- GRIGEL M., 2003, *Goralské nárečie. Slovník A–Z*, Námestovo.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1991, *Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy*, [w:] J. Bartmiński, R. Grzegorczykowa (red.), *Język a kultura*, t. 4: *Funkcje języka i wypowiedzi*, Wrocław, s. 11–28.
- HODOROWICZ S.A., 2004, *Słownik gwary górali Skalnego Podhala*, Nowy Targ.
- HODOROWICZ S.A., 2006, *Podholańskie porzekadła i pogwarki maści wselijakiej ku cłeka zadumie i wesołości dane*, Nowy Targ.
- KORZYK K., 1993, *Prawda w konwencjonalnych metaforach języka polskiego. Preliminaria*, [w:] J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska (red.), *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne* 1, Lublin, s. 41–64.
- MOSZYŃSKI K., 1956, *Słownictwo ludów tzw. prymitywnych*, „Biuletyn PTJ” xv, s. 93–112.
- MSGP: J. Wronicz (red.), *Mały słownik gwar polskich*, Kraków 2009.
- PLUTA F., 1974, *Zwroty tautologiczne w języku polskim na tle słowiańskim*, „Prace Filologiczne” xxv, s. 437–440.
- PUZYNINA J., 1991, *Jak pracować nad językiem wartości*, [w:] J. Puzynina, J. Bartmiński (red.), *Język a Kultura*, t. 2: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, Wrocław, s. 129–137.
- PUZYNINA J., 1997, *Prawda*, [w:] eadem, *Słowo – wartość – kultura*, Lublin, s. 301–317.
- RIPKA I., 1981, *Vecný slovník dolnotrenčanských nářečí*, Bratislava.
- SEBOR: Borys W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SGO: Kaś J., *Słownik gwary orawskiej*, Kraków 2003.
- STOPKA A., 1897, *Sabała. Portret, życiorys, bajki, powiastki, piosnki, melodie*, Kraków.
- TISCHNER J., CZUBERNATOWA W., 2001, *Wieści ze słuchanicy*, Kraków.
- WIERZBICKA A., 1969, „Prawda” i „wiedza” – próba analizy semantycznej [w:] eadem, *Dociekania semantyczne*, Wrocław, s. 13–32.
- ZBOROWSKI J., 2009, *Słownik gwary Zakopanego i okolic*, Kraków – Zakopane.

***Práwda* ‘truth’ in the Podhale dialect**

Summary

The goal of the current paper is to characterize the meaning of the lexeme *práwda* ‘truth’ in the Podhale dialect. I used the (modified) cognitive definition for this purpose. The analysis revealed the existence of two principal interpretations of the word: the ontic (*práwda* as a value, Latin *veritas*), and the cognitive one (*práwda* as the right in a dispute). As is characteristic of borderland dialects, the Podhale lexeme *práwda* features Slovak linguistic influence.

JĘZYK POLSKI JAKO OBCY

Wacław Cockiewicz
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

SPORNE PROBLEMY MORFOLOGII CZASOWNIKA W OPISACH GRAMATYCZNYCH I W NAUCZANIU JĘZYKA POLSKIEGO JAKO OBCEGO

Na temat roli gramatyki w nauczaniu języka obcego, sposobów i zakresu zastosowania odnośnej wiedzy można się spierać i opinie na ten temat są rozmaite. Jedno wszakże nie ulega wątpliwości: jeśli ma to pomagać w procesie dydaktycznym, to wersja opisu przyjęta jako podstawa powinna spełniać przynajmniej dwa warunki: 1° być uzgodnioną, to znaczy możliwie wolną od kontrowersji, a koniecznie od niekonsekwencji i 2° odzwierciedlać aktualny stan odnośnej wiedzy. Kto powinien się o to zatroszczyć? Glottodydaktycy właśnie, autorzy podręczników do nauczania języka jako obcego i jego nauczyciele – lektorzy. W przypadku języka polskiego jest co uzgadniać, bo wersje przedstawiane przez rozmaite, niekiedy zupełnie nowe, podręczniki znacznie się nieraz od siebie różnią, a stan wiedzy, jaki przedstawiają, też bywa mocno anachroniczny. Gorzej, kiedy do tego dochodzi elementarny brak konsekwencji, bo może to być źródłem niepokoju i przeszkadzać w opanowaniu języka, zamiast pomagać. Na dwa takie kontrowersyjne zagadnienia polskiej gramatyki, które w podręcznikach gramatyki, a także w materiałach glottodydaktycznych przedstawiane są w sposób dramatycznie nieraz niekonsekwentny, chcę tu zwrócić uwagę.

Zdawałoby się, zwyczajna kategoria morfologiczna, jedna z wielu, a dostarcza materiału do badań i wciąż nie do końca rozstrzygniętych sporów dla pokoleń sławistów i lingwistów poszczególnych języków słowiańskich na świecie. Mowa o słowiańskim aspekcie czasownika, który od czasów swego „odkrycia” przez Sigurda Agrella zrobił karierę wręcz niebywałą, rozwijając się w odrębną dziedzinę językoznawstwa slawistycznego – aspektologię.

Jednak również inne spośród wyjątkowo licznych kategorii morfologicznych polskiego czasownika stanowią źródło kontrowersji i różnic w modelowych opisach systemu gramatycznego i w podejściu dydaktycznym, w tym także glottodydaktycznym.

Pierwszą wątpliwość, którą chcę tu rozpatrzyć, wywołuje już na wstępie pytanie o liczbę kategorii morfologicznych czasownika¹. Wątpliwości nie budzą w zasadzie² tylko cztery spośród nich: czas, aspekt, tryb i osoba. Roman Laskowski w pierwszym wydaniu GWJP (1984) dodaje do tego jeszcze kategorię finitywności, której „istotą jest [...] opozycja funkcjonalna między **formami finitywnymi** [...] a **formami niefinitywnymi**” (GWJP 1984: 121–163). Tradycyjne gramatyki wyróżniają wprawdzie bezokolicznik i imiesłowy, nazywając je nieosobowymi formami czasownika, ale osobnej kategorii (przeciwstawiającej je formom nieosobowym) nie wyodrębniają. W II wydaniu GWJP (1999: 202) stosowny podrozdział nosi tytuł *Formy nieokreślone czasownika*, co może oznaczać rezygnację z traktowania tych form jako członu osobnej kategorii morfologicznej. W tej kwestii autor pozostawia tu czytelnika w stanie niejakiej niepewności. Trzy następne: liczba, rodzaj i przypadek to kategorie zasadniczo imienne. Trudno jednak zignorować – zwłaszcza w glottodydaktyce – fakt, że przynajmniej dwie pierwsze spośród nich dotyczą również czasownika, który odmienia się zarówno przez liczbę, jak i przez rodzaj³. Zwłaszcza ta druga właściwość polskiego (resp. słowiańskiego) czasownika jawi się *native speakerom* innych (niesłowiańskich) języków jako szczególna osobliwość, żeby nie powiedzieć: dziwaczność. Konfuzja, w jaką wprawia to niekiedy uczących się polskiego cudzoziemców, implikuje naturalne w takiej sytuacji pytanie: dlaczego. Udzielenie odpowiedzi na nie wymaga zaś

1 W niniejszej dyskusji pole obserwacji ograniczone jest tylko do podręczników gramatyki. Uwzględnienie opracowań dotyczących fleksji skomplikowałoby omawianą kwestię jeszcze bardziej. Dobitnie pokazuje to przykład propozycji Mirosława Bańki (Bańko 2002), która z jednej strony wprowadza porządkujące – acz wcale nie ułatwiające zrozumienia problemu – rozróżnienie między „kategoriami fleksyjnymi czasownika” (ibid.: 88) a „kategoriami gramatycznymi polszczyzny (werbalnymi)” (ibid.: 159 i n.), z drugiej jednak wprowadza szereg nowych terminów, które odpowiedź na pytanie nie tylko o liczbę kategorii morfologicznych czasownika, ale nawet kwestię liczby jego kategorii fleksyjnych jeszcze bardziej zaciemniają. Jak na przykład może obcokrajowiec, który się dopiero uczy polskiego, dowiedzieć się z tego źródła, ile kategorii fleksyjnych ma polski czasownik, gdy przeczyta: „Musimy wyróżnić co najmniej **sześć** kategorii czasownikowych: **tryb** [...], **czas** [...], **osobę** [...], ponadto zaś **liczbę**, **rodzaj**, **przypadek** i **deprecjatywność**...” (ibid.: 88). Można się raczej obawiać, że skutek może być wręcz odwrotny: zwątpi, czy umie liczyć do sześciu.

2 Owo „w zasadzie” odnosi się do *Podstawowych wiadomości z gramatyki języka polskiego* Zenona Klemensiewicza, gdzie autor obok postaci (jak nazywa aspekt) wymienia jeszcze sposób czynności i stanu (gdzie indziej zwany rodzajem czynności lub za Agrelem *Aktionsart*), a więc szóstą kategorię. Można ją tu pominąć, jako że odnośne klasy mają charakter słowotwórczy bądź zgoła leksykalny.

3 Dowolność, jaka panuje pod tym względem we współczesnych polskich podręcznikach gramatyki, jest uderzająca, np. Roman Laskowski (GWJP 1984) rodzaj i liczbę (podobnie jak i przypadek) traktuje jako kategorie imienne, Tomasz Karpowicz (1999) i Henryk Wróbel (2001) zaliczają liczbę i rodzaj do kategorii fleksyjnych czasownika (por. Wróbel 2001: rozdz. 5.1.), a jeszcze inaczej Janusz Strutyński (2001), który obie te kategorie wymienia wśród kategorii fleksyjnych czasownika (ibid.: 157), ale w opisie (§149–155) liczbę – nie wiadomo, dlaczego – pomija.

od lektora/nauczyciela stosownej wiedzy historycznojęzykowej. Tu od razu wypada podkreślić: od lektora, nie od podręcznika, ponieważ nadmiar informacji gramatycznych – sięgających głęboko w system języka, a w tym wypadku także w diachronię – aplikowanych temu, kto o nie nie pyta, zaprzętałby niepotrzebnie uwagę i obciążałby pamięć uczącego się, zakłócając w ten sposób proces glottodydaktyczny. Zasadę unikania w nauczaniu języka obcego nadmiaru teoretycznej wiedzy o jego systemie gramatycznym, która wynika bezpośrednio z badań i doświadczeń glottodydaktyki, sformułował niegdyś Władysław Miodunka (1983: 87–104) w postaci postulatu „płaskiej gramatyki”⁴. Sprowadza się on do uwzględniania w opisie jedynie tych opozycji, które są wyraziste, to jest bezpośrednio (materialnie) postrzegane przez uczących się i rezygnacji z nadmiernej szczegółowości i formalnej elegancji modeli na korzyść ich zgodności z intuicją poznawczą.

Z punktu widzenia tego postulatu jedynym słusznym rozwiązaniem wydaje się włączenie w zakres kategorii morfologicznych czasownika, oprócz pierwszych czterech (bezspornych): czasu, aspektu, trybu i osoby, także liczby i rodzaju, bo czasownik w formie osobowej przez nie się odmienia, aczkolwiek przez rodzaj tylko w części subparadygmatów trybu i czasu. Przypadka natomiast nie ma tu potrzeby uwzględniać, bo wprawdzie odmieniają się przezeń imiesłowy przymiotnikowe, ale te nie tylko postrzegane są przez obcokrajowców – a także rodzimych użytkowników języka – jako przymiotniki, lecz również tak są traktowane w opisach gramatycznych konsekwentnie zorientowanych na kryterium morfologiczne (zob. Saloni 1974).

Dla porządku należy tu wymienić również jeszcze dwie kategorie: taxis (Jakobson 1971: 141–142), zwaną inaczej czasem względnym (Mel’čuk 1994: 57) i walencję (z włączeniem jej poziomu semantycznego)⁵. Oprócz GWJP, gdzie obok kategorii czasu bezwzględnego omawiany jest także czas względny, w żadnym innym z polskich opracowań gramatycznych kategorie taxis i walencji (jej częścią jest przechodniość) nie są jednak uwzględnione, co można by uznać za ograniczone spełnienie postulatu płaskiego modelu gramatyki. Trzeba jednakże dodać, że decyzja taka jest całkowicie uzasadniona pasywnym i relacyjno-selekcyjnym charakterem tych kategorii.

Najwięcej jednak kwestii spornych i nierozwiązanych do końca dylematów niesie ze sobą wspomniany na początku aspekt, a także jego korelacja z kategorią czasu gramatycznego. Tu chciałbym się skupić na tej ostatniej kwestii.

W tradycyjnych, nie tylko zresztą szkolnych, gramatykach system temporalny wzorowany na łacińskim obejmuje trzy regularne z pozoru czasy gramatyczne: przeszły, teraźniejszy i przyszły. Rzecz w tym, że w przeciwieństwie do łaciny, gdzie

4 Nawiązuje do niego Jan Fellerer (2011).

5 Pojęcie walencji obejmuje oprócz poziomów strukturalnego, wyznaczającego liczbę obligatoryjnie konotowanych pozycji, i kategoriałnego, określającego formę morfologiczną aktantów, także poziom selekcyjno-semantyczny (por. Buttler 1976: 20). Niektórzy badacze wydzielają te dwa pierwsze poziomy, odnosząc do nich termin walencja morfologiczna (Helbig 1971: *Wstęp*). Tylko w takim oczywiście sensie można uznać walencję czasownika za jego kategorię morfologiczną.

subparadygmaty temporalne wyrażają dwie krzyżujące się ze sobą opozycje: czasu i aspektu (czasy imperfektywne : czasy perfektywne), w odniesieniu do żadnego ze współczesnych języków słowiańskich podział taki nie odpowiada rzeczywistości, gdyż opozycja aspektu już w okresie prasłowiańskim przesunięta została z poziomu fleksyjnego (z systemu koniugacyjnego) na poziom leksykalno-morfologiczny (system słowotwórczy). Inaczej mówiąc, to nie czasy – jak w łacinie czy grece – są niedokonane lub dokonane, lecz czasowniki. Wyraża się to nie tylko w odrębnych formach podstawowych (infinitywnych), ale – co o wiele ważniejsze i bardziej praktycznie kłopotliwe – w tym, że systemy koniugacyjne odpowiedników aspektowych różnią się liczbą subparadygmatów czasowych: czasowniki niedokonane mają rzeczywiście owe trzy – opisywane w gramatykach – regularne czasy, podczas gdy dokonane mają ich tylko dwa. Właściwość ta (różnica) stanowi jedną z głównych cech, na których opiera się formalne definiowanie kategorii aspektu, obok łączliwości z czasownikami fazowymi (akceptowanej przez imperfektywa, przez perfektywa zaś nie), ograniczeń w tworzeniu form imiesłowów (różnych w zależności od aspektu) oraz ograniczenia (do perfektywów) użycia słowa posiłkowego *zostać* przy tworzeniu form strony biernej.

O ile wyrazistość tych pozostałych cech formalnych może zostać uznana za niewielką, to w przypadku ilościowej różnicy: trzy czasy – dwa czasy, pomimo że również nie ma tu materialnego (segmentalnego) wykładnika, różnica ta nie może nie zostać zauważona już przy najprostszym ćwiczeniu systematyzującym i utrwalającym materiał gramatyczny, jakim jest koniugowanie czasowników. Nie można jej też zbagatelizować i przemilczeć, bo konsekwencją będzie fałszywe uogólnienie prowadzące bezpośrednio do dewiacji typu *będę napiszę // napisać, będę przyjechała // przyjechać...* etc., obserwowanych na etapie nauki języka polskiego u osób obcojęzycznych z krajów niesłowiańskich. Złudne jest również przekonanie, że rodzimym użytkownikom języka polskiego, a także obcokrajowcom z krajów słowiańskich, kwestii tych wyjaśniać nie trzeba, bo oni błędów tego typu nie robią. Owszem, nie robią ich, kiedy mówią lub piszą w rodzimym języku, ale wystarczy – na przykład podczas nauki innego języka słowiańskiego – proste ćwiczenie typu „zamień w podanym tekście czas przeszły na teraźniejszy”, aby ich wprowadzić w stan dotkliwej konfuzji, jeśli tylko w tekście znajdują się czasowniki dokonane. Szukanie analogii we własnym języku nic w takim wypadku nie pomoże, bo uświadomi tylko brak stosownej wiedzy. Rezultatem jest zazwyczaj zastępowanie tych dokonanych czasowników ich niedokonanymi odpowiednikami albo stwierdzenie, często z niemałym zdziwieniem, że one czasu teraźniejszego nie mają, gdyż, co oczywiste, formy typu *podpiszę, przeprosisz, wygramy* interpretowane są jako czas przyszły. Nawet jeśli ktoś przy tym zauważy, że mają one te same końcówki, co identyfikowane jako czas teraźniejszy odpowiednie formy czasowników niedokonanych, to spowoduje to zazwyczaj tylko większą jeszcze dezorientację. Ów brak elementarnej bądź co bądź kompetencji teoretycznej u rodzimych użytkowników języka (często także tych, co go uczą) nie powinien jednak dziwić,

jeśli się uwzględni, w jaki sposób odnośna wiedza podawana jest w podręcznikach polskiej gramatyki, i to nie tylko tej szkolnej, ale owszem, także w opracowaniach przeznaczonych dla studentów polonistyki.

W gramatykach przedwojennych problem ten został całkowicie przemilczany. Mowa jest tam, w wyraźnym nawiązaniu do tradycji gramatyki łacińskiej, o „czasie przyszłym niedokonanym”, ale nie ma mowy ani – jak by gwoli logicznej konsekwencji należało oczekiwać – o czasie przyszłym dokonanym, ani wśród przykładów czasu teraźniejszego nie ma czasowników dokonanych. Nie ma tam także wyjaśnienia tej ważnej kwestii i dość zauważalnej niekonsekwencji (GJP PAU 1923: 97, 284; Szober 1963: 245 i n., 270). Nie bez zdziwienia wypada skonstatować, że ten stan utrzymuje się także w powojennym podręczniku Witolda Doroszewskiego (1963: 237–266 i n.). W książce tej znalazło się również znamienne zdanie, które do dziś kształtuje wyobrażenie Polaków na temat liczby występujących w ich języku czasowników niepodlegających regularnej opozycji aspektu: „Z bardzo nielicznymi wyjątkami każdy czasownik polski jest albo niedokonany, albo dokonany” (Doroszewski 1963: 239)⁶.

W nowszych i najnowszych opracowaniach polskiej gramatyki – z wyjątkiem GWJP we wszystkich jej wydaniach – sytuacja jest niewiele lepsza. Michał Jaworski w *Podręcznej gramatyce języka polskiego* pisze wprawdzie:

Czasowniki dokonane w formie czasu teraźniejszego mają znaczenie czasu przyszłego, mianowicie oznaczają zakończenie danej czynności w przyszłości, np. *Do jutra przeczytam tę książkę* (Jaworski 1986: 130),

ale wśród przykładów odmiany w czasie teraźniejszym nie ma ani jednego czasownika dokonanego, zaś jako o czasie przyszłym mowa jest tylko o „formach czasu przyszłego czasowników niedokonanych”. Mamy tu więc do czynienia z tą samą niekonsekwencją, która występuje w cytowanych tu starych gramatykach. W rezultacie nie wiadomo też, czy autor uważa formy typu *przeczytam* za czas teraźniejszy czy za przyszły, czy może jeszcze jakoś inaczej je kwalifikuje. Nieco lepiej przedstawia się sytuacja w podręczniku Tomasza Karpowicza (1999). Autor deklaruje na stronie 91, że „W polszczyźnie używamy trzech czasów: przeszłego, teraźniejszego i przyszłego. Na następnej stronie mowa jest o czasie przyszłym złożonym”, ale o przyszłym prostym nic. Pojęcie to pojawia się dwie strony dalej (s. 94–95) w osobliwym wyjaśnieniu:

Czasowniki dokonane nie mają czasu teraźniejszego. [...] Czasownik dokonany *zrobić* odmieniamy więc w czasie przeszłym i w czasie **przyszłym prostym** [podkr. – W. C.]. Natomiast czasowniki niedokonane mają formy trzech czasów: przeszłego, teraźniejszego, przyszłego (Karpowicz 1999: 94–95).

Potem (ibid.: 95–96) następują przykłady poszczególnych paradygmatów. Widać z nich wyraźnie dwie rzeczy. Po pierwsze, że czas przyszły złożony i czas przyszły prosty to –

6 Kiedy się policzy, to okazuje się, że owe „nieliczne wyjątki” to prawie 5% wszystkich polskich czasowników (zob. Cockiewicz 2007: 9–25).

jeśli chodzi o formę – dwa całkiem różne czasy. Różnicę tę zauważy z łatwością nie tylko polski *native speaker* czy uczący się języka obcokrajowiec, ale nawet ten, kto po polsku nie rozumie ani słowa. Wystarczy, że potrafi odróżnić jeden wyraz od dwóch wyrazów. Po drugie, nawet z czysto mechanicznego porównania wynika, że formy czasu teraźniejszego czasowników niedokonanych i formy tego czasu, który autor nazywa przyszłym prostym, są identyczne. Są to bez wątpienia te same paradygmaty końcówek osobowych. W każdym razie zaś z przytoczonego wyjaśnienia i towarzyszących mu przykładów wynika jednoznacznie, że czasy są nie trzy, jak na początku deklarował autor, lecz cztery – zgodnie z jego terminologią: przeszły, teraźniejszy, przyszły niedokonany i przyszły dokonany. Podobny przegląd paradygmatów koniugacyjnych (z rozdzieleniem na aspekt niedokonany i aspekt dokonany) przedstawiła w *Zarysie gramatyki polskiej* Alicja Nagórko (1996: 113). Tu też widać jak na dłoni, że „czas przyszły (prosty)” i „czas przyszły (analityczny)” to dwa różne czasy i że ten „prosty” to (jako forma) teraźniejszy.

W *Gramatyce języka polskiego* Henryka Wróbla pojawia się jeszcze inne oryginalne rozwiązanie. Czas teraźniejszy i „przyszły dokonany” potraktowane są łącznie i przeciwstawiane czasowi „przyszłemu niedokonanemu”: „Formy czasu teraźniejszego i przyszłego dokonanego tworzymy, dodając do tematu [...] końcówki osobowe...” (Wróbel 2001: 148, por. też tabele na s. 13 i n.). Potem (od s. 153) następuje egzemplifikacja paradygmatów koniugacyjnych, w której czas teraźniejszy i „przyszły dokonany” ujęte są w jednej i tej samej tabeli. Tu, podobnie jak u Karpowicza, nie wiadomo, ile czasów gramatycznych autor zakłada: trzy, jak deklaruje na stronie 138, czy cztery, jak wynika pośrednio z powyższego sformułowania, a bezpośrednio z zestawień na stronie 153 i n., gdzie, oprócz czasów teraźniejszego i przeszłego, mowa jest o jeszcze dwóch: przyszłym niedokonanym i przyszłym dokonanym. O precyzję określeń nie warto się w tym miejscu spierać i przypominać, że to nie czasy lecz czasowniki są w językach słowiańskich niedokonane i dokonane.

Nieco tylko lepiej przedstawia się podobna do poprzedniej wersja opisu paradygmatów czasowych zaprezentowana przez Zygmunta Saloniego w skądinąd ogromnie wartościowej (zwłaszcza materiałowo) monografii *Czasownik polski* (2001). Różnica polega na tym, że „czasowi przyszłemu prostemu” odpowiada „czas przyszły złożony”, co pozwala zachować logiczną proporcję i uniknąć nieadekwatnego dla języków słowiańskich określenia „czas dokonany”/„niedokonany”. Pozostaje jednak paradoks: dwa formalnie różne czasy nazywają się tak samo (przyszłe), a dwa formalnie takie same nazywają się różnie (teraźniejszy i przyszły prosty), ale są omawiane razem – w tym samym rozdziale.

Kto by jednak swoją wiedzę na temat form i funkcji kategorii *tempus* w języku polskim chciał oprzeć na *Gramatyce polskiej* Janusza Strutyńskiego (2001), ten zostanie wystawiony na wyjątkowo ciężką próbę. Znajdzie tam (s. 175, §161: *Formy czasu przyszłego*) najpierw objaśnienie „budowy form czasu przyszłego czasowników niedokonanych” wraz z egzemplifikacją, a zaraz potem (już bez egzemplifikacji) taką oto informację:

Czasowniki dokonane nie tworzą złożonych form cz. przysz. Funkcje cz. przysz. tych czas. pełnią ich **formy cz. ter.**, np. *napiś, odpovjeś* [...]. **Są to formy proste czasu przyszłego.** [Skróty pochodzą z oryginału, podkreśl. – W. C.]

Kto wie, o co chodzi, łatwo się być może domyśli, co autor chciał przez to powiedzieć. Kto jednak nie wie, a jeszcze w dodatku uczy się dopiero języka polskiego i chce się dowiedzieć, łatwo może zwątpić w swoją dopiero co zdobytą kompetencję językową, kiedy przeczyta, że „**formy cz. ter. [...]. Są to formy proste czasu przyszłego**”. Stwierdzenie takie może być poprawnie zinterpretowane chyba tylko jako metafora, a więc z modulantem (w poezji zazwyczaj pomijanym) *niby, jak gdyby, swego rodzaju*. Trudno bowiem podejrzewać, żeby ktoś w dobrej wierze chciał wytłumaczyć obcokrajowcowi, że w języku polskim formy czasu teraźniejszego to formy... czasu przyszłego. Na szczęście trudno też przypuszczać, żeby ten zechciał w to uwierzyć. Jednak wrażenie chaosu, jakie tego rodzaju rewelacje w nim obudzą, skłoni go niewątpliwie do szukania wyjaśnień. Niełatwo je znajdzie u przygodnie napotkanego Polaka, gdyż ten – jak wyżej wykazano – choć błędów nie robi, nie dysponuje na ten temat wiedzą wyraźną⁷. Zwróci się więc zapewne do swojego nauczyciela języka polskiego, lektora. Dlatego tak ważne jest, aby ten był na odnośne pytania dobrze przygotowany i był w stanie zaspokoić potrzebę wyjaśnień swego podopiecznego. Podstawą do tego jest ustalenie optymalnej, wolnej od sprzeczności, zgodnej ze stanem faktycznym, a jednocześnie możliwie prostej, tzn. niestawiającej w imię elegancji opisu zbyt wysokich wymagań intuicji poznawczej, wersji opisu tego ważnego fragmentu systemu morfologicznego polskiego czasownika.

Rozwiązanie, które proponuje R. Laskowski (GWJP 1984: 127–129), spełnia znakomicie dwa pierwsze warunki: nie zawiera żadnych tego rodzaju niekonsekwencji jak cytowane tu przeze mnie ujęcia i bardzo precyzyjnie opisuje odnośny wycinek systemu języka. Zakłada ono istnienie w języku polskim nie trzech, lecz czterech czasów gramatycznych: przeszłego, teraźniejszego, nieprzeszłego i przyszłego, przy czym „**w obrębie aspektu dokonanego kategoria czasu obejmuje tylko dwa człony: formy czasu przeszłego typu *napisał* i formy czasu nieprzeszłego typu *napisze***” (ibid.: 108). System relacji, w jakie wchodzi ze sobą te cztery czasy, autor ilustruje schematem:

$$(B \leftarrow A) \rightarrow C,$$

w którym A symbolizuje człon nacechowany, B i C człony nienacechowane. Relacje między poszczególnymi czasami przedstawiają skomplikowany system zależności hierarchicznych. Ich zrozumienie utrudnia hermetyczny język dyskursu naukowego, w jakim utrzymane są odnośne wyjaśnienia, niewolny miejscami od pewnej nonszalancji. Przykład: po przytoczonym wyżej passusie, kiedy zgodnie z zasadami tekstowej koherencji czytelnik oczekuje informacji, jak jest „w obrębie aspektu”

7 Danuta Buttler, powołując się na Eugenio Coseriu i Leona Zawadowskiego, rozróżnia wiedzę o języku „jasną tzn. intuicyjną, nie uświadamianą, ale wystarczającą do [...] praktyki językowej” i wyraźną, która jest „świadoma, ujęta w precyzyjnie i rozumowo uzasadnione formuły słowne” (zob. KJP: 15).

niedokonanego, ale nie otrzymuje jej, a zamiast tego następne zdanie zaczyna się od: „W obrębie czasu teraźniejszego...” (ibid.). W następnym wydaniu (GWJP 1999) zdanie to opuszczono, być może zauważywszy sygnalizowaną niestosowność, ale tekst nie zyskał przez to na spójności, bo oczekiwanej informacji nadal w nim brak. Jednak i bez tego rodzaju dodatkowych utrudnień, złożoność zaproponowanej wersji opisu powoduje, że jest ona w dydaktyce – zwłaszcza w glottodydaktyce – mało przydatna. Trudna do pogodzenia z intuicją poznawczą jest między innymi teza, że czas przyszły jest członem nacechowanym opozycji temporalnych „jako oznaczający akcje późniejsze od momentu mówienia”, natomiast czas nieprzeszły jest ich „członem nienacechowanym [...] w obrębie aspektu dokonanego” (ibid.: 128, w wyd. III: 177). Zdrowy rozsądek podpowiada tu bowiem pytanie: czyżby czas nieprzeszły (charakteryzowany przez autora parę linijek wcześniej jako oznaczający „zdarzenie przyszłe = oczekiwane, antycypowane”) nie oznaczał akcji późniejszych od momentu mówienia? Ponadto w zaproponowanej nazwie *czas nieprzeszły* ignorowany jest zarówno fakt, że z punktu widzenia formy jest on teraźniejszy, co na przykład obcokrajowiec podczas nauki łatwo zauważy, jak i to, że funkcjonalnie jest on przyszły, co zauważy każdy – gorzej natomiast z usystematyzowaniem tej obserwacji. Wynika z tego jasno, że pomimo swojej perfekcyjnej konsekwencji i elegancji formalnej, wariant zaproponowany przez „gramatykę akademicką PAN”, jak ten elitarny podręcznik bywa półoficjalnie nazywany, czyli przez „żółtą gramatykę”, jak bywa nazywany całkiem nieoficjalnie, nie spełnia ostatniego z wymienionych tu warunków optymalnego opisu gramatycznego: prostoty i zgodności z intuicją poznawczą.

Poszukiwanie inspiracji dla rozsądnego kompromisu prowadzi niechybnie do światłomie dotychczas tu niewymienionego, a skromnego rozmiarami, dzieła Zenona Klemensiewicza (2001), które od czasu swego pierwszego wydania w 1952 roku miało aż piętnaście wznowień w masowych nakładach.

Tylko dwie oszczędne w słowach wypowiedzi klasyka polskiej gramatyki (używam tego określenia w odniesieniu zarówno do autora, jak i dzieła) wystarczają, aby ująć istotę rzeczy optymalnie – zgodnie z faktami językowymi, precyzyjnie i prosto:

Znaczenie czasu przyszedłego ma też zawsze forma czasu teraźniejszego utworzona od czasownika postaci dokonanej [...] np. *Pójdę. Siądę. Napiszę. Porozmawiamy* (Klemensiewicz 2001: 94).

Z punktu widzenia samego podręcznika można tylko żałować, że w rozdziale o budowie form czasu teraźniejszego nie ma żadnych – ilustrujących powyższe wyjaśnienie – czasowników dokonanych. Wymagałoby to umieszczenia podrozdziału *Znaczenie* przed podrozdziałem *Budowa* – co by chyba nie wywołało żadnych perturbacji.

I druga wypowiedź:

Jeśli chcemy wyrazić jakąś czynność (stan), którą sobie wyobrażamy jako skończoną w przyszłości, używamy formy czasu teraźniejszego czasownika w postaci dokonanej, np. *opowiem, narysuję, zobaczę, napiszę, usiądziemy* itp. (ibid.: 99).

Rozstrzygnięcie jest zatem jasne, dokładnie oddające stan faktyczny i całkowicie jednoznaczne: **forma czasu teraźniejszego w funkcji czasu przyszłego**. Nie ma więc potrzeby, aby rewolucjonizując starą gramatyczną tradycję, wprowadzać dodatkowy, czwarty czas dla jednego tylko aspektu, skoro wystarczy powiedzieć, że czasowniki dokonane są z punktu widzenia kategorii czasu defektywne, bo spośród trzech (możliwych) czasów tworzą tylko dwa: przeszły i teraźniejszy o znaczeniu przyszłego.

Ponieważ jednak formy czasu teraźniejszego czasowników dokonanych postrzegane są powszechnie (i przez słowiańskich *native speakerów*, i przez uczących się języka cudzoziemców) jako czas przyszły, gdyż perspektywa kognitywna opiera się na semantyce, korzystne byłoby chyba małe uzupełnienie do – zapomnianej jak gdyby – propozycji wielkiego Klemensiewicza, polegające na uwzględnieniu w nazwie opisanego przez niego tak precyzyjnie hybrydalnego charakteru formy czasu teraźniejszego czasowników dokonanych i nazwanie jej czasem teraźniejszo-przyszłym. Może nawet lepsza byłaby pisownia bez łącznika: **czas teraźniejszo przyszły**, gdzie forma *teraźniejszo* interpretowana jako przysłówek adadjektywny zaznaczałaby formalny charakter tej kategorii, a przymiotnik *przyszły* wskazywałby na jego (ważniejszą z punktu widzenia użycia i rozumienia języka) funkcję znaczeniową: **czas przyszły teraźniejszo**.

Jest w morfologii polskiego (*resp.* słowiańskiego) czasownika więcej takich kontrowersyjnych miejsc. Wiązą się przeważnie pośrednio lub bezpośrednio z aspektem, ale dotyczą także innych kategorii, na przykład strony. Warto o nich dyskutować w gronie badaczy i nauczycieli języka polskiego, którzy przekazują jego znajomość i wiedzę o nim za granicą, ale przede wszystkim warto i trzeba uzgodnić standardową wersję opisu gramatycznego języka, która byłaby stosowana konsekwentnie w podręcznikach i materiałach glottodydaktycznych, a także w praktyce, w wyjaśnieniach udzielanych przez lektorów ich uczniom i studentom. Nie po to, żeby się ci uczyli tej gramatyki, lecz po to, żeby im wątpliwości z nią związane nie przeszkadzały w opanowaniu języka.

Literatura

- BAŃKO M., 2002, *Wykłady z polskiej składni*. Warszawa.
- BUTTLER D., 1976, *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- COCKIEWICZ W., 2007, *Na peryferiach aspektu*, „LingVaria” nr II, 2 (4), s. 9–25.
- DOROSZEWSKI W., 1963, *Podstawy gramatyki polskiej*, wyd. II, Warszawa.
- GJP PAU: T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, 1923, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków.
- GWJP: R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego t. II: Morfologia*, Warszawa 1984; wyd. III popr. Warszawa 1999.
- FELLERER J., 2011, *Kilka uwag o ‘płaskiej’ koncepcji gramatyki języka polskiego*, [w:] W.T. Miodunka, A. Seretny (red.), *Nauczanie systemu językowego polszczyzny. W poszukiwaniu nowych rozwiązań. Dydaktyka języka polskiego u progu XXI wieku*, Kraków, s. 91–101.
- HELBIG G., 1971, *Beiträge zur Valenztheorie*, Halle.

- JAKOBSON R., 1971, *Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb*, 1957, [w:] *idem, Selected Writings*, Vol. 2, The Hague – Paris, s. 386–392.
- JAWORSKI M., 1986, *Podręczna gramatyka języka polskiego*, Warszawa.
- KARPOWICZ T., 1999, *Gramatyka języka polskiego. Zarys*, Warszawa.
- KJP: D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz, 1976, *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności gramatycznej*, Warszawa.
- KLEMENSIEWICZ Z., 2001, *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*, wyd. xv, Warszawa.
- MELČUK I., 1994, *Cours de morphologie générale*, Vol. 2, Montreal.
- MIODUNKA W., 1983, *Założenia gramatycznych podstaw i słownika podstawowego języka polskiego dla cudzoziemców*, „Przegląd Humanistyczny” 12, s. 87–104.
- NAGÓRKO A., 1996, *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa.
- SALONI Z., 1974, *Klasyfikacja gramatyczna leksemów polskich*, „Język Polski” 54, s. 3–13 i 93–101.
- SALONI Z., 2001, *Czasownik polski. Odmiana, słownik. 12000 wyrazów*, Warszawa.
- STRUTYŃSKI J., 2001, *Gramatyka polska*, Kraków.
- SZOBER S., 1963, *Gramatyka języka polskiego*, wyd. VI, Warszawa.
- WRÓBEL H., 2001, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków.

Disputable issues of verb morphology in grammatical descriptions and in teaching Polish as a foreign language Summary

Opinions on the scope and methods of transferring grammatical knowledge in teaching a foreign language, are diverse. One issue, however, should be standing beyond doubt. A version of description has to meet two conditions if it is to be accepted as a basis: 1. it has to be agreed upon, that is as free from controversy as it is possible, and necessarily, free from inconsistency, and 2. it has to reflect the state of the art in the respective field. The current paper argues that the glottodidactic, school and university practice of teaching grammar does not satisfy these conditions. This pertains in particular to verb morphology, and especially to the issues concerning the category of aspect. There is no universal agreement on the number of morphological categories of the verb, but a greater confusion and disorientation still is caused by the lack of uniformity in the treatment of temporal subparadigms and, following directly from this, a very inconsistent usage of different names for Polish tenses. The newest handbooks on Polish grammar, too, display a true chaos in this regard. An overview of these diverse versions is the central point of the considerations presented in this paper, together with a proposition of a uniform solution which is both in compliance with the economy of description and friendly (i.e. simple) for foreigners learning Polish.

Bronisława Ligara
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

RELACJE MIĘDZY JĘZYKIEM OGÓLNYM A JĘZYKIEM SPECJALISTYCZNYM W PERSPEKTYWIE JĘZYKOZNAWSTWA POLONISTYCZNEGO, STOSOWANEGO I GLOTTODYDAKTYKI

1. Nazwa; 2. Podejścia do definicji języka specjalistycznego; 3. Rozwinięcie kryteriów definicyjnych; 4. Usytuowanie języków specjalistycznych oraz miejsce języka naukowego w obrazie zróżnicowania polszczyzny

Rosnące zapotrzebowanie ze strony obcokrajowców na nauczanie specjalistycznych odmian polszczyzny odzwierciedla zwiększającą się rolę języków powołanych do obsługiwanego wyspecjalizowanych segmentów rzeczywistości we współczesnym rozwoju cywilizacyjnym¹. Celem niniejszego artykułu jest zdanie sprawy z tego, czym jest język specjalistyczny (dalej: JS), jakie są kryteria jego wyodrębniania jako osobnej odmiany i jaki jest jego status w obrazie zróżnicowania polszczyzny. Artykuł przedstawia, jak te aspekty osobnego zjawiska językowego, jakim są JS, ujmują językoznawstwo polonistyczne, stosowane oraz glottodydaktyka². W obu ostatnich dziedzinach JS zajmują bowiem miejsce szczególne: dla językoznawstwa stosowanego stanowią jedno z głównych zagadnień badawczych, a dla glottodydaktyki – osobny problem dydaktyczny.

1 Franciszek Grucza nazywa wprost języki specjalistyczne „swoistymi indykatorami cywilizacyjnego rozwoju” (Grucza 2002: 19–26).

2 Za: Wilczyńska, Michońska-Stadnik 2010: 29–50 uznają glottodydaktykę za odrębną dziedzinę badawczą, a nie za dział lingwistyki stosowanej, wyspecjalizowany w nauczaniu języków obcych (zob. Szulc 1984: 104–105).

1. Nazwa

Już na samym wstępie daje się zauważyć, iż językoznawstwo polonistyczne z jednej strony, oraz polskie językoznawstwo stosowane, a także glottodydaktyka (języka polskiego oraz innych języków obcych nauczanych w Polsce) z drugiej, nie posługują się tym samym terminem na określenie języka, o którym tutaj mówimy³. Jest on w językoznawstwie polonistycznym nazywany „językiem” bądź „odmianą/wariantem (języka)”, bądź „gwarą” czy wreszcie „stylem”, z określnikami gatunkowymi: *zawodowy*, *fachowy*, *specjalny*, *wyspecjalizowany*, precyzującymi rodzaj nadrzędny. Brak wśród nich określnika *specjalistyczny*. Istnieją więc na przykład terminy: *język zawodowy* (Klemensiewicz 1961: 126–128; Furdal 1977: 166–168; EJP: 125), *język specjalny* (Milewski 1947: 9–12; STJ 1970: 527; EJO: 273), oraz *odmiana fachowa* (Urbańczyk 1956: 21, 27), *zawodowa odmiana języka* (Klemensiewicz 1961: 125–126; EJP: 458), *odmiana wyspecjalizowana* (Urbańczyk 1956: 21, 23, 27), *odmiana specjalna (styl naukowy)* (Miodunka 1996: 43), dalej *gwara zawodowa* (Klemensiewicz 1961: 126–128⁴; EJP: 125⁵) czy *styl wyspecjalizowany* (Bartmiński 1993: 116–117). Jeszcze inne używane terminy mają postać syntagmy z członem nadrzędnym *-lekt*: *socjolekt* (Wilkoń 2000: 87–88; Grabias 2003: 111–112), *profesjolekt* (Wilkoń 2000: 92–93, 99–100; Grabias 2003: 111, 128).

Uderza więc wielość nazw w językoznawstwie polonistycznym na oznaczenie języka, który jest przedmiotem niniejszych uwag. Nadto nie wszystkie nazwy wyznaczają ten sam zakres interesującego nas zjawiska językowego. I tak *język specjalny* oraz *socjolekt* wyznaczają szerszy jego zakres niż pozostałe określenia: oba terminy obejmują języki grup społecznych, ale wyróżnianych na różnych podstawach. Np. EJO łączy używanie danego *języka specjalnego* ze środowiskiem / warstwą / grupą społeczną

[... wyodrębniającymi się] z ogółu społeczeństwa albo pod względem wieku (język młodzieżowy, uczniowski), albo pod względem wykonywanego zawodu (język lekarzy, prawników itp.), albo pod względem rodzaju działalności (język złodziei). (EJO: 273, wyróżnienie – B.L.)⁶.

Definicja ta stawia na tej samej płaszczyźnie z jednej strony język na przykład młodzieżowy oraz złodziejski, a z drugiej – język osób wykonujących dany zawód, abstrahując tym samym całkowicie od faktu, że te dwa typy języków różnią się zasadniczo prągramatycznym celem ich powstania, a następnie używania. Wynika

3 Na ten stan rzeczy, stanowiący przeszkodę w wypracowaniu wspólnego podejścia językoznawstwa polonistycznego i lingwistyki stosowanej, z pozycji tej ostatniej zwraca uwagę S. Grucza (2008b: 50–51).

4 *Gwarę zawodową* łączy Zenon Klemensiewicz z podłożem gwarowym i przeciwstawia *odmianie zawodowej* opartej na języku ogólnym.

5 Inaczej niż Z. Klemensiewicz definiuje *gwarę zawodową* EJP: jest to typ *języka środowiskowego* służącego do kontaktów zawodowych. Nie łączy jej więc z podłożem gwarowym.

6 EJO oraz EJP podają *język środowiskowy* jako synonim *języka specjalnego* (EJO: 273; EJP: 125), a zatem również i *języka zawodowego*.

to z podejścia socjolingwistycznego, w którym najważniejszym kryterium staje się zasięg użycia danego *języka specjalnego / socjolektu*, mianowicie to, że jest on ograniczony do „[...] wspólnot ludzkich wyznaczonych pewnym rodzajem więzi społecznej” (Grabias 2003: 111). Aleksander Wilkoń precyzuje, że chodzi o takie grupy społeczne, jak: „klasa, warstwa, środowisko i grupy zawodowe” (Wilkoń 2000: 88). Takie ujęcie przyznaje obu nazwom – zarówno *językowi specjalnemu*, jak i *socjolektowi* – status hiperonimu w stosunku do *języków zawodowych* (Grabias 2003: 112) / *profesjolektów* – trafnego terminu wprowadzonego przez Wilkonia, który tym mianem nazywa „[...] odmiany o względnie czystej funkcji zawodowej, wedle listy zawodów w Polsce uprawianych [...]” (Wilkoń 2000: 99). Płynie stąd metodologiczne podporządkowanie pojęciowe *języków zawodowych* kategorii *języka specjalnego* lub też *profesjolektów* – kategorii *socjolektu*, co może być mylące: wszak języki zawodowe w stosunku do pozostałych języków specjalnych czy też profesjolekty w stosunku do pozostałych socjolektów obsługują różne obszary rzeczywistości.

Osobna uwaga należy się również zakresowi zjawiska językowego, jakim jest polszczyzna w odmianie specjalistycznej, wyznaczonemu ze względu na to, czy jest ona aktualizowana w języku pisanym czy mówionym. Językoznawstwo polonistyczne przywiązuje do tego zróżnicowania szczególną wagę i dlatego ujmuje polszczyznę w odmianie specjalistycznej nie jako całość obejmującą jedno zjawisko językowe, ale w rozbiću na: *język zawodowy / odmiana zawodowa* (Klemensiewicz 1961: 126; Furdal 1977: 166–167, 181) / *profesjolekt* (Wilkoń 2000: 99) – realizujące się głównie w języku mówionym, oraz na *język naukowy* (Klemensiewicz 1961: 128; Furdal ibid.; Wilkoń 2000: 63–67) – prymarnie pisany. Tak na przykład *język lekarzy* znajdzie się w innym miejscu na schemacie obrazującym zróżnicowanie polszczyzny, a *język medyczny (medycyny)* w innym – tak jakby stanowiły dwa odrębne poznawczo byty. Tymczasem oba typy języka obsługują ten sam segment rzeczywistości pozajęzykowej objęty przez daną dziedzinę specjalistyczną (w tym wypadku medycynę).

Na tym tle wyróżniają się w językoznawstwie polonistycznym dwa ujęcia: Stanisława Urbańczyka, który wyróżnia *język/odmianę wyspecjalizowan-yl-q (fachow-yl-q)*, a dopiero w następnej kolejności *mówiony* bądź *pisany* (Urbańczyk 1956: 21, 27), oraz ujęcie Władysława Miodunki, dla którego nie ma różnicy natury między odmianami specjalnymi polszczyzny a językiem/stylem naukowym (Miodunka 1996: 43, 49).

1.1. Jest zatem rzeczą interesującą, że w dyskusji toczonej w językoznawstwie polonistycznym na temat zróżnicowania polszczyzny nie pojawia się termin *język specjalistyczny*. Istotnie, powołała go do życia glottodydaktyka polonistyczna oraz uprawiane w Polsce językoznawstwo stosowane (Lukszyn 2005) i jest dzisiaj powszechnie używany w tych obszarach badawczych. Oprócz tego terminu, w warszawskiej szkole językoznawstwa stosowanego pojawiły się jeszcze nazwy: *technolekt*, autorstwa Franciszka Gruczy (Grucza F. 1991: 39–42, 1994, 2004: 48–49), *subjęzyk specjalistyczny* używany przez Stanisława Wojnickiego (Wojnicki 1991b, 1991a: 44–62) oraz *język profesjonalny* (Lewandowski 2002).

Do glottodydaktyki języka polskiego termin *język specjalistyczny* – wymiennie z terminem *odmiana specjalistyczna* – wprowadziły Alicja Danecka-Chwals, Danuta Pukas-Palimąka i Maria Chłopicka, autorki koncepcji nauczania polskiego języka medycznego jako obcego (Danecka-Chwals, Pukas-Palimąka, Chłopicka 1979, 1981).

1.2. Nazwa kategoryzująca: *język* bądź *odmiana języka* są w niektórych pracach używana synonimicznie, mianowicie w tych, w których przez *język* rozumie się nie tyle „system”, co „funkcjonalną odmianę” (Wilkoń 2000: 20). Pozostaje jednak pytanie, o jaki *p o d s t a w o w y* język, do którego jest odnoszona odmiana specjalistyczna, chodzi? Czy JS stanowi odmianę *języka narodowego*, czy też odmianę *języka ogólnego*? Wśród językoznawców zajmujących się problematyką zróżnicowania języka polskiego przeważa stanowisko, że odmiany specjalistyczne polszczyzny – dzielące z językiem ogólnym taki sam system fonologiczny i gramatyczny, a różniące się od niego głównie słownictwem fachowym (profesjonalizmami) – stanowią odmianę języka ogólnego (Klemensiewicz 1961; Urbańczyk 1956; EJO; Wilkoń 2000). Takiego punktu widzenia nie podzielają badacze z kręgu językoznawstwa stosowanego, a więc niepolonistycznego, a wśród lingwistów polonistycznych – Walery Pisarek. Na przykład Sambor Grucza reprezentuje pogląd, że język specjalistyczny nie jest odmianą czy wariantem języka ogólnego – jest natomiast językiem specyficznym, ponieważ

[...] **nie można posługiwać się albo językiem specjalistycznym, albo językiem ogólnym w odniesieniu do tego samego zakresu rzeczywistości.** Tekstu sformułowanego w języku specjalistycznym nie można przetłumaczyć na tekst w języku ogólnym z zachowaniem tej samej wartości (ściśłości) informacyjnej, tak jak nie można tekstu sformułowanego w języku ogólnym „przetłumaczyć” na tekst sformułowany w języku specjalistycznym (Grucza S. 2007: 14, wyróżnienie – B.L.).

Podobnie W. Pisarek uważa odmiany zawodowe za odmiany języka narodowego, nie zaś za warianty odmiany ogólnej (EJP: 458). W takim ujęciu JS stanowi odmianę języka polskiego (w sensie języka narodowego) funkcjonalnie **autonomiczną** w stosunku do języka ogólnego (polszczyzny w odmianie ogólnej), **n i e p r z e k ł a d a l n ą** na inną odmianę/odmiany (Cabré 1998: 116, 129; Grucza 2007: 14) bez naruszenia precyzji i jednoznaczności przekazu.

Zagadnienie funkcjonalnej autonomii odmian specjalistycznych wobec innych odmian języka narodowego, także w stosunku do odmiany ogólnej, ze szczególną siłą powraca, gdy ze względów metodologicznych podporządkowuje się *języki zawodowe* kategorii *języków specjalnych/środowiskowych*, czy też *profesjolektów* – *socjolektom*, o czym była wyżej mowa. Konsekwencją braku takiego jednoznacznego rozróżnienia jest brak w literaturze polonistycznej dotyczącej rozwarstwienia polszczyzny jasnej świadomości faktu, że w przypadku tych pierwszych (czyli języków zawodowych / profesjolektów) istotna jest właśnie ich autonomia względem języka w odmianie ogólnej – której języki specjalne (socjolekty) **n i e b ę d ą c e** zawodowymi **n i e w y k a z u j ą**.

Prowadzi to do błędnego utożsamiania JS z odmianami środowiskowymi, co ma niekiedy miejsce w literaturze z zakresu językoznawstwa stosowanego, pisanej głównie przez badaczy z pozycji neofilologów (zob. Smuk 2007: 56). Wydaje się więc sprawą pilną ujednolicenie tak statusu omawianego zjawiska językowego, jak i określającego go terminu, by jeden termin był używany – w odniesieniu do tego samego bytu – zarówno w językoznawstwie polonistycznym, jak i w językoznawstwie stosowanym, a także w glottodydaktyce.

1.3. Określniki uszczegóławiające *język/odmianę/lekt* w syntagmie terminologicznej, jakie pojawiają się w terminach funkcjonujących w językoznawstwie polonistycznym, to z jednej strony *zawodowy, fachowy, profesjo-*, a z drugiej *specjalny, wyspecjalizowany*. Te dwie grupy określeń odbijają wahanie językoznawców co do tego, ze względu na jaki rodzaj aktywności ludzkiej nazwać język, o którym mowa: określenia grupy pierwszej (*zawodowy, fachowy, profesjo-*) podkreślają związek języka z wykonywanym *zawodem/fachem*, natomiast określenia grupy drugiej (*specjalny, wyspecjalizowany*) czynią eksplicitnym związek języka ze *specjalnością* jako dziedziną specjalistyczną. Widziany pod tym kątem określnik *specjalistyczny* okazuje się najbardziej pojemny: obejmuje *specjalności* rozumiane zarówno jako dyscypliny nauki, jak i technikę, oraz ludzką działalność wymagającą bycia specjalistą, aby ją wykonywać (Cabré 1998: 121, 138, 224).

2. Podejścia do definicji języka specjalistycznego

Charakterystyka bytu nazwanego JS jest w pierwszym rzędzie zawarta w definicjach pojęcia ‘język specjalistyczny’, nie ma bowiem jednej, powszechnie przyjętej definicji tego zjawiska językowego.

2.1. Punktem wyjścia wszystkich podejść do definicji JS jest odniesienie go do języka ogólnego. Przez *język ogólny* rozumiemy nie „język polski w ogóle” (*język polski narodowy*), czyli „potencjał gramatyczny i leksykalny” (Klemensiewicz 1961: 108; EJP: 458)⁷, ale odmianę języka narodowego, która jest „środkiem porozumienia w s z y s t k i c h członków narodu b e z w z g l ę d u na wiek, płeć, pochodzenie terytorialne, zawód itd. (ibid., wyróżnienie – B.L.). Za Klemensiewiczem nazywamy ją dalej *językiem ogólnym* bądź *językiem w odmianie ogólnej* (Klemensiewicz 1961: 108–109). W świetle przytoczonej definicji Klemensiewicza można w *języku ogólnym* upatrywać odmianę **podstawową** języka narodowego. W językoznawstwie polonistycznym funkcjonują zresztą także inne nazwy tej odmiany (jako hiponimy w stosunku do pojęcia *język*

⁷ Oprócz terminu *język narodowy* w literaturze językoznawczej używane są określenia: *język etniczny* (Urbańczyk 1956: 26; EJO: 118, 272; EJP: 154) oraz *język ogólnonarodowy* (Smuk 2007: 56) jako nazwy rodzajowe – hiperonimy w stosunku do poszczególnych odmian.

narodowy): *język ogólnonarodowy* (Urbańczyk 1956: 27; EJO: 118, 272; EJP: 155)⁸, *dialekt kulturalny* (EJO: 118; EJP: 68)⁹, *uniwersalna/standardowa odmiana języka* (Łuczyński, Maćkiewicz 2002: 84). Niektórzy badacze status odmiany podstawowej (języka narodowego) przypisują *językowi potocznemu / odmianie potocznej* (Furdal 1977: 180–181; Bartmiński 1993: 115–117, 132; Miodunka 1996: 41) (por. 4).

Specyfikę języka specjalistycznego wydobyć pozwala właśnie opozycja język ogólny : język specjalistyczny. Wyznacza ją *sytuacja użycia*: język ogólny, ze względu na to, że jego jednostki językowe oraz reguły, a także ograniczenia ich stosowalności zna ogół mówiących, używany jest w **sytuacjach nienacechowanych**, natomiast JS w **sytuacjach nacechowanych** (Cabré 1998: 115). Podobnie postulat zbadania języka specjalistycznego jako nacechowanego w opozycji do nienacechowanego języka ogólnego wysunęły w glottodydaktyce polszczyzny Danecka-Chwals, Pukas-Palimąka, Chłopicka (1979, 1981).

Fakt, że u podstaw wyodrębnienia JS od języka w odmianie ogólnej stoi sytuacja użycia tego pierwszego, każe poszukiwać swoistości języka specjalistycznego w pierwszym rzędzie w perspektywie pragmatycznej/komunikacyjnej. Cechy czysto językowe byłyby więc pochodną tej właśnie sytuacji nacechowanej, implikującej użycie odmiany specjalistycznej. Że tak jest istotnie, pokazują dobitnie trzy ujęcia, do których dają się sprowadzić istniejące w literaturze przedmiotu liczne i różne definicje pojęcia języka specjalistycznego. Tego ważnego uporządkowania teoretycznego dokonała Maria Teresa Cabré (1998: 118–121, 138, za Robertem de Beaugrande'm).

2.2. W ujęciu pierwszym JS są kodami językowymi różniącymi się w założeniu od języka ogólnego charakterystycznymi dla nich regułami i jednostkami językowymi. Jednak i tutaj pojawia się trudność zasadzająca się na wskazaniu zjawisk językowych swoistych tylko dla JS, które mogłyby wystarczająco uzasadnić cezurę oddzielającą je od języka ogólnego, a to zmusza przy określaniu specyfiki JS do uwzględnienia elementów zewnętrznojęzykowych i komunikacyjnych – czyli pragmatycznych.

W ujęciu drugim, każdy JS traktuje się jako wariant języka ogólnego, różniący się od tego ostatniego w zasadzie jedynie słownictwem. Jest to między innymi punkt widzenia Wilkonja (2000: 99) oraz Grabiása (2003: 125–127, 130–132). Lingwiści reprezentujący skrajne stanowisko językoznawstwa opisowego widzą więc w JS tylko wariant leksykalny języka ogólnego, stąd należy mówić raczej o nich jako o poszczególnych „słownictwach” (specjalistycznych), nie zaś jako o „językach”.

Te dwa stanowiska pokazują, że definiowanie JS w terminach głównie językowych nie jest wystarczające, by uzasadnić odrębność tej odmiany. Pozostaje zatem uznać, że tym, co najwyraźniej wyodrębnia języki specjalistyczne od języka ogólnego, jest wymiar pragmatyczny tych pierwszych. On to stanowi podstawę trzeciego ujęcia definicji języka specjalistycznego.

8 Stanisław Urbańczyk stosuje nadto synonimiczny termin *język narodowy* jako nazwę gatunkową w stosunku do nazwy rodzajowej *język etniczny* (Urbańczyk 1956: 27).

9 Obie encyklopedie wyróżniają ten termin jako hasło.

2.3. Ujęcie pragmatyczne zaznacza się zarówno w podejściu ogólnoteoretycznym do pojęcia 'język specjalistyczny', jakie reprezentuje w swojej monografii Cabré (Cabré 1998: 119–121, 138), jak i w podejściu przedstawionym z pozycji glottodydaktyki języków specjalistycznych przez Bogusława Kubiaka (2002). Badacz ten odwołuje się z kolei głównie do bardzo rozwiniętych niemieckich i anglosaskich badań nad językami specjalistycznymi (fachowymi). Na uwagę zasługują zwłaszcza kryteria, jakie oba podejścia ustalają do wyznaczenia cech definicyjnych pojęcia JS, bowiem mogą mieć one zastosowanie praktyczne do opisu i dydaktyki poszczególnych języków specjalistycznych.

2.3.1. Maria Teresa Cabré porządkuje różnie przez badaczy stosowane kryteria definicyjne pojęcia JS, ujmując je w trzy główne typy, oraz ustala ich hierarchię (Cabré 1998: 124–126). W rezultacie definiuje ona JS jako podzbiory wyspecjalizowane języka narodowego, które pod względem **pragmatycznym** charakteryzują trzy zmienne – trzy kryteria:

1. specjalistyczny *temat/przedmiot* komunikacji wyznaczony daną dziedziną,
2. *użytkownicy* (JS),
3. *sytuacje komunikacyjne* warunkujące charakter specjalistyczny kodu: są one typu formalnego oraz determinują je kryteria zawodowe bądź naukowe.

Najważniejsze więc dla wyodrębnienia JS jako osobnej odmiany językowej stają się kryteria pragmatyczne. Po nich dopiero następują kryteria odnoszące się do aspektu **lingwistycznego**:

4. JS charakteryzują się specyficznymi dla nich jednostkami leksykalnymi i regułami oraz gatunkami tekstów,
5. mogą wykazywać wewnętrzne zróżnicowanie w postaci *wariantów* danego JS, uwarunkowanych przez użycie i okoliczności komunikacji. Charakteryzują je parametry o charakterze pragmatycznym, jak z jednej strony stopień abstrakcji, który zależy od samego tematu/przedmiotu komunikacji, od odbiorcy oraz od funkcji komunikacji zamierzonych przez nadawcę, oraz z drugiej, intencje komunikacji, determinujące typy różnych tekstów w zależności od celów, jakie nadawca zamierza osiągnąć. Oprócz wariantów uwarunkowanych czynnikami pragmatycznymi, w obrębie danego JS mogą też istnieć warianty uwarunkowane geograficznie, historycznie i społecznie.

Dwa ostatnie kryteria dotyczą statusu JS względem siebie oraz ich statusu wobec języka narodowego oraz odmiany ogólnej – mają więc charakter **strukturalny**:

6. różne JS wykazują pewne cechy wspólne pragmatyczne i językowe, dlatego można je uważać za podzbiór języka narodowego,
7. JS pozostają w relacji inkluzji względem języka narodowego, natomiast pokrywają się częściowo z językiem w odmianie ogólnej i pozostają z nim w relacji nieustannej wymiany, tak gdy idzie o jednostki językowe, jak i konwencje w zakresie konstrukcji składniowych i konwencji dyskursywnych.

W przedstawionym podejściu ogólnoteoretycznym istotna staje się **hierarchia** kryteriów definicyjnych: specyfikę JS wyznaczają w pierwszym rzędzie kryteria pragmatyczne, a dopiero w dalszej kolejności kryteria językowe.

2.3.2. Również i w podejściu glottodydaktycznym Kubiaka (2002) na czele hierarchii kryteriów wyodrębniających JS znajdują się kryteria natury pragmatycznej. Polski badacz zwraca nadto uwagę na kryteria dodatkowe, takie jak *obszar* używania danego języka specjalistycznego (Kubiak 2002: 7–8), stopień jego formalności, przez co autor rozumie stopień *dostępności*, *zrozumiałości*, oraz *cel* posługiwania się JS: zarówno komunikatywny, jak i poznawczy; z zamierzonym celem łączy się *wynik* posługiwania się JS, który stanowi „[...] poznanie/opis różnych dziedzin oraz ich dalsze rozwijanie/badanie” (Kubiak 2002: 8).

Wśród kryteriów lingwistycznych Kubiak zwraca uwagę na *środek przekazu* tekstów specjalistycznych, a więc mowę bądź pismo, następnie na większy niż w innych odmianach języka stopień *normalizacji*, czyli „ujęcia w normy” JS, zwłaszcza w zakresie leksyki i tekstu (Kubiak 2002: 7–8).

Gdy chodzi o status JS jako pewnej całościowej odmiany (u Cabré podzbioru) języka narodowego, B. Kubiak zajmuje stanowisko odmienne, przyjmując tezę niemieckiego językoznawcy Berndta Spillnera, głoszącą, iż nie można mówić o jednym JS, ponieważ „są tylko języki specjalistyczne różnych dziedzin” (Kubiak 2002: 10)¹⁰. Badacz ten przypisuje zresztą status ontologiczny nie JS (jakiejś dziedziny), a jedynie specjalistycznym rodzajom tekstów (Kubiak 2002: 10, za Spillnerem). Stanowisko Spillnera, negujące metodologiczną zasadność wydzielania JS jako odrębnych bytów badawczych na rzecz istnienia typów tekstów wyspecjalizowanych dla obsługiwania dziedzin specjalistycznych, chociaż niewątpliwie skrajne, jest o tyle interesujące, że na plan pierwszy wysuwa już nie sam system językowy, ale tekst, podkreślając tym samym fakt, iż to dopiero adekwatny do celu komunikacji tekst czyni możliwym porozumiewanie się ukierunkowane na daną dziedzinę specjalistyczną.

Warte podkreślenia w podejściu do JS z pozycji glottodydaktyki jest to, że Kubiak przyjmuje również tezę Spillnera podważającą założenie o uniwersalnym charakterze JS. Badacz niemiecki stoi na stanowisku, iż JS (danej dziedziny) może wykazywać różnice w różnych językach narodowych na poszczególnych poziomach, tak językowym, jak i tekstowym (Kubiak 2002: 9–10, za Spillnerem). Teza ta jest o tyle ważna, iż przestrzega przed utożsamianiem pojęć w różnych językach narodowych tylko na podstawie podobieństwa brzmieniowego ich nazw oraz przed upraszczającym transferem konwencji dotyczących budowania tekstów specjalistycznych z jednego języka narodowego na drugi.

¹⁰ Z drugiej jednak strony Kubiak przytacza odmienne stanowisko Dietera Möhna i Rolanda Pelki podnoszących aspekt „między specjalistyczny” czy „interfachowy” języka specjalistycznego, uznając go za raczej socjologiczny niż lingwistyczny (Kubiak 2002: 8, za Möhnm i Pelką).

3. Rozwinięcie kryteriów definicyjnych

Cechy definicyjne pojęcia JS wyznacza więc zespół kryteriów pragmatycznych, językowych oraz strukturalnych. By jednak przedstawione wyżej kryteria mogły być operacyjne w konkretnej praktyce definicyjnej danego języka specjalistycznego lub jego aktualizacji tekstowej, wymagają dalszego uszczegółowienia.

3.1. Kryterium tematu/przedmiotu komunikacji związanego z określoną dziedziną specjalistyczną wymaga bliższego sprecyzowania co do tego, które tematy uznać za specjalistyczne. Za specjalności uznaje się bowiem zarówno dyscypliny naukowe i techniczne, jak i wyspecjalizowaną aktywność o charakterze zawodowym – taką, która implikuje wymianę informacji natury specjalistycznej. Dyscypliny naukowe to np. nauki eksperymentalne, nauki ścisłe, nauki humanistyczne, nauki ekonomiczne i prawne. Nauki techniczne i technika to np. inżynieria, budownictwo, telekomunikacja, a aktywności wyspecjalizowane to np. dyscypliny sportowe, handel, finanse (Cabré 1998: 121–122; 138)¹¹. Cabré wprowadza również pojęcie stopnia wyspecjalizowania – „specjalistyczności” JS. Tak więc języki: fizyki, chemii, biologii, geologii, matematyki, statystyki, językoznawstwa, antropologii, historii, architektury, estetyki, ekonomii teoretycznej itd. reprezentują wysoki stopień „specjalistyczności”. W ich wypadku chodzi o języki wyrażnie specjalistyczne. Natomiast języki bankowości, giełdy, prawa i ekonomii stosowanej stanowią obszar przejściowy między językami bardziej specjalistycznymi a językiem mieszczącym się bardziej w odmianie ogólnej. Języki zaś związane z prowadzeniem restauracji, z kuchnią, z fryzjerstwem, kowalstwem, sportem reprezentują najniższy stopień „specjalistyczności” i sytuują się na granicy z językiem w odmianie ogólnej (Cabré, 1998: 224, przyp. 7).

Natomiast S. Grucza ujmuje problem stopnia „specjalistyczności” JS w terminach stopnia pokrywania się idiolektów specjalistów oraz zakresu wspólnego im polilektu:

[...] im ściślejsza jest dziedzina, którą reprezentują [...] specjaliści, tym **większe części** ich idiolektów wchodzi w zakres ich wspólnego polilektu. I odwrotnie, im mniej ścisła jest dziedzina, którą reprezentują [...] specjaliści, **tym bardziej różnią się ich idiolekty**, tym **mniejsze części** ich idiolektów wchodzi w zakres ich wspólnego polilektu (Grucza S. 2007: 13, wyróżnienie – B.L.)¹².

Dla charakterystyki danego JS ważne będzie zatem usytuowanie go na skali stopnia „specjalistyczności”, ten zaś wyznaczony jest przez relację danego JS do języka ogólnego, czyli ze względu na to, jaka część języka w odmianie ogólnej wchodzi do danego JS,

11 Inną typologię specjalności ustalił Rostislav Kocourek, wyróżniając pięć typów specjalności: nauki teoretyczne, nauki eksperymentalne, nauki techniczne, dziedziny wyznaczone z punktu widzenia produkcji, dziedziny wyznaczone z punktu widzenia konsumpcji (Cabré 1998: 131, za Kocourkiem). Brak wśród nich jednak aktywności zawodowych. Zob. także Lewandowski 2002.

12 Relację między idiolektami a polilektem przedstawia S. Grucza (2007: 12–14, 2008a: 696–697).

a jaka jest dla niego swoista. Na skali „specjalistyczności” można więc określić dany JS jako język **wyraźnie** specjalistyczny, bądź jako język sytuujący się w obszarze **przejściowym** między językiem specjalistycznym a językiem w odmianie ogólnej, czy wreszcie **na samej granicy** z tym drugim.

3.2. Kryterium użytkowników JS wskazuje najogólniej na specjalistów w danej dziedzinie. Bogusław Kubiak słusznie włącza do grupy użytkowników danego JS także wszystkie osoby zajmujące się daną dziedziną oraz osoby interesujące się tą dziedziną, pod warunkiem posiadania przez nie wiedzy niezbędnej do komunikowania się w zakresie przez nią wyznaczonym (Kubiak 2002: 7). Jest to jednak dość wąskie widzenie użytkowników JS, gdyż nie obejmuje na przykład pacjentów – odbiorców specjalistycznych komunikatów lekarzy, czy klientów – odbiorców komunikatów specjalistów bankowych, ubezpieczeniowych itd. Dlatego też Cabré postuluje wprowadzenie rozróżnienia między **nadawcami i odbiorcami** komunikatów specjalistycznych. I tak nadawcami komunikatów specjalistycznych (naukowych, technicznych i zawodowych) mogą być jedynie specjaliści (eksperti) – osoby posiadające znajomość tematu/przedmiotu specjalistycznego. Odbiorcami natomiast – również specjaliści w danej dziedzinie, ale też i niespecjaliści: osoby zapoznające się z tą dziedziną oraz, dodajmy, odbiorcy usług specjalistycznych (należących do danej dziedziny), a więc pacjenci, klienci... Oznacza to, że komunikacja ukierunkowana na temat/przedmiot specjalistyczny dokonuje się w JS, który jest aktualizowany na zróżnicowanym pionowo poziomie „specjalistyczności”: na najwyższym poziomie – na szczycie piramidy według określenia badaczki – sytuuje się komunikacja specjalistyczna między specjalistami (ekspertami), podstawę zaś piramidy stanowi komunikacja popularnonaukowa (por. Gajda 1982: 119–122) i inna skierowana do niespecjalistów (Cabré 1998: 120, 124–125). A ponieważ to do nadawców, czyli specjalistów w danej dziedzinie, należy troska o to, by ich komunikat (tekst specjalistyczny) był dla konkretnego odbiorcy zrozumiały, zachowując w miarę możliwości swoją podstawową funkcję, którą jest wymiana informacji na dany specjalistyczny temat: obiektywna, precyzyjna i jednoznaczna (Cabré 1998: 138, 143) – prowadzi to nieuchronnie do powstawania **wariantów** w obrębie JS, o których mówi kryterium 5. opisu (por. 2.3.1.). Na przykład w odniesieniu do terminologii medycznej Alicja Kacprzak nadmienia wprost o dwóch poziomach językowych: poziomie językowym lekarza i poziomie językowym pacjenta (Kacprzak 2000: 10–11; zob. też Smuk 2007: 64)¹³.

13 Zjawisko to w aspekcie glottodydaktycznym jako pierwsze podniosły Danecka-Chwals, Pukas-Palimąka, Chłopicka (1979; 1981). Podobny problem zauważa również dla tekstów prawniczych Teresa Tomasziewicz, podkreślając, że na przykład umowy prawa cywilnego, sporządzane przez specjalistów, są adresowane tak do specjalistów, jak i do odbiorców niespecjalistów. Są zatem szczególnym typem tekstów specjalistycznych: łączy z nimi fakt, że zawierają terminologię i specyficzne struktury językowe oraz to, że charakteryzuje je wysoki stopień skonwencjonalizowania. Jednak z uwagi na fakt, że są przecież skierowane także do niespecjalistów, należy je uznać za **teksty specjalne**, skonwencjonalizowane, ale nie do końca specjalistyczne (Tomaszkiewicz 2003: 245, wyróżnienie – B.L.).

Mówiąc o wariantach w obrębie języków specjalistycznych zdeterminowanych pragmatycznie osobą odbiorcy, należy uwzględnić istnienie jeszcze jednego wariantu – dydaktycznego, utworzonego dla celów glottodydaktycznych i aktualizowanego w procesie nauczania / uczenia się JS jako obcego – od wyabstrahowanego z sytuacji komunikacyjnych specjalistycznych po autentyczne teksty w gatunkach specjalistycznych¹⁴.

3.3. Specyfika JS wyznaczona na podstawie kryterium lingwistycznego jest przez badaczy określana poprzez odniesienie do języka ogólnego na poziomie morfologicznym (w tym słotwórczym), składniowym, leksykalnym oraz w zakresie organizacji tekstu – w jego specyficznej strukturze oraz w specjalistycznych gatunkach tekstów (Troszczyńska-Nakoneczna 2003: 247).

Poszukuje się w pierwszym rzędzie cech, których język w odmianie ogólnej nie wykazuje. Te zaś sytuują się na poziomie leksykalnym oraz na planie tekstu.

Od języka w odmianie ogólnej JS najbardziej odróżnia specjalistyczna leksyka. Składa się na nią z jednej strony terminologia należąca *w y ł ą c z n i e* do danej dziedziny specjalistycznej, a z drugiej – jednostki leksykalne należące *r ó w n i e ż* do języka ogólnego, ale mające w danej domenie specjalistycznej znaczenie *s p e c y f i c z n e*, dla niej właściwe (Gajda 1990a: 51, 57–60; Gross, Guenther 2002: 179), czyli mające w niej status terminu. W tym wypadku do języka specjalistycznego przynależy strona *pojęciowa* tych jednostek leksykalnych w zakresie danej dziedziny specjalistycznej i to je różni od tych terminów, których zarówno strona brzmieniowa, jak i pojęciowa należy jedynie do danego języka specjalistycznego.

Na planie tekstu JS charakteryzują właściwe mu wzorce tekstowe (Grucza S. 2007: 14): formuły tekstowe¹⁵ oraz specjalistyczne gatunki tekstów¹⁶.

W pozostałych podsystemach językowych: morfologicznym i składniowym, JS różni się od języka w odmianie ogólnej wyższą frekwencją pewnych struktur, które w języku w odmianie ogólnej są rzadkie (Cabré 1998: 136–137; Kubiak 2002: 9). W stosunku do tego ostatniego nie są one jednak swoiste czy też odrębne. Stanowi  r znic  jedynie pod względem ilościowym. W związku z tym S. Grucza wysuwa – za Franciszkiem Grucz  (zob. Grucza F. 2002: 18) – tez , iż języki specjalistyczne nie są „pełnymi językami” (Grucza S. 2007: 14; idem 2008a: 698; Troszczyńska-Nakoneczna 2003: 248).

14 Wariant dydaktyczny dla celów glottodydaktycznych jest nazywany, gdy idzie o język francuski, *Fran ais sur Objectifs Sp cifiques* (FOS), natomiast gdy chodzi o język angielski, *English for Specific Purposes* (ESP), dosł. ‘język (francuski/angielski) dla celów specyficznych’ (zob. Binon, Verlinde 2004: 271).

15 Jako formuły tekstowe typowe dla tekstów specjalistycznych badacze podaj : opis, definicj , klasyfikacj , wyliczanie/wymienianie, obliczanie, rozumowanie, argumentacj , cytowanie, odsyłanie (do strony, paragrafu), uogólnienie (Danecka-Chwals, Ch picka, Pukas-Palimąka 1981: 64–65; Cabré 1998: 139).

16 Bogusław Kubiak wymienia z jednej strony instrukcj  obsługi, wskaz wk  użycia lekw , zasady rozliczania podatku dochodowego, orzeczenia sądowe, umowy sprzedaży–kupna, z drugiej zaś recenzj , wy lad, sprawozdanie, pogadank  popularnonaukową, referat (Kubiak 2002: 7, 10).

Na poziomie morfologicznym w zakresie słowotwórstwa frekwencja wyższa niż w języku ogólnym dotyczy stosowania pewnych afiksów, nominalizacji (odczasownikowych), compositów, syntagm nominalnych (Danecka-Chwals, Pukas-Palimąka, Chłopicka 1979: 76–78, 1981: 59, 64; Cabré 1998: 133, 137, 139). Na poziomie fleksyjnym zaś częściej używane są: strona bierna, formy nieosobowe czasownika, 1 os. lm. w funkcji bezosobowej (Danecka-Chwals, Pukas-Palimąka, Chłopicka 1979: 76; 1981: 63).

W zakresie składni języków specjalistycznych badacze podkreślają częstsze użycie formuł nieosobowych, konstrukcji bezpodmiotowych (Danecka-Chwals, Chłopicka, Pukas-Palimąka 1981: 63; Cabré 1998: 139) oraz stosowanie odpowiednich schematów zdań specjalistycznych (Grucza S. 2007: 16). Nadto, zdaniem Cabré (1998: 137), w tekstach specjalistycznych występują częściej zdania na ogół krótkie, natomiast rzadziej zdania podrzędnie złożone. Składnię języków specjalistycznych badacze określają najogólniej jako funkcjonalną (Danecka-Chwals, Chłopicka, Pukas-Palimąka 1981: 59–60) bądź specyficzną (Troszczyńska-Nakoneczna 2003: 247).

Poza wybranymi zjawiskami składniowymi składnia tekstów specjalistycznych daleka jest od pełnego opisu. Spośród prac teoretycznych poświęconych językom specjalistycznym najpełniejszą koncepcję opisu składni JS, wedle wiedzy piszącej te słowa, zawarł w swojej monografii języków specjalistycznych francuski badacz Pierre Lerat, poświęcając podsystemowi składniowemu osobny rozdział (Lerat 1995: 74–81).

Przedstawione aspekty wymiaru językowego i tekstowego JS dotyczą formy pisanej – najczęstszej formy ich realizacji. Zakres natomiast występowania tych cech/zjawisk charakterystycznych w poszczególnych JS jest różny. Jednak to one odgrywają zasadniczą rolę w rozpoznawaniu swoistości języka uznanego za specjalistyczny.

3.4. Wspólne cechy pragmatyczne, językowe i tekstowe, jakie badacze wyznaczają dla różnych JS, upoważniają zatem do tego, by uznać status JS „w ogóle” / kodu specjalistycznego ogólnego jako podzbioru – odmiany języka narodowego wyróżnionej na zasadzie opozycji do języka w odmianie ogólnej (Cabré 1998: 126–133). Pierre Lerat definiuje najogólniej JS jako język naturalny – ale integrujący także inne kody semiotyczne – w sytuacji użycia profesjonalnego/zawodowego, a więc w służbie przekazywania wiedzy specjalistycznej nazwanej językowo przez terminy (Lerat 1995: 20–22, 28–29). Kod specjalistyczny ogólny jest tutaj rozumiany jako pewien potencjał – zespół możliwości, określonych przez wyżej wymienione wspólne cechy pragmatyczne, językowe i tekstowe.

Natomiast w ramach tego kodu wyróżniają się – ze względu na dziedzinę specjalistyczną (której dotyczy temat/przedmiot komunikacji czy tekstów) – poszczególne JS i one mają w nazwie uszczegółowienie wskazujące na odniesienie do określonej domeny, odróżniające JS między sobą.

JS nie stanowią klasy zamkniętej, wyłaniają się nowe wraz z konstytuowaniem się nowych dyscyplin naukowych, technicznych czy też nowych, wyspecjalizowanych dziedzin ludzkiej aktywności. Tak na przykład stosunkowo młodym JS jest język biznesu, dopiero powstający język turystyki (Tambor, Majkiewicz 2003), czy też postulowane przez F. Gruczę powstanie języków dotyczących europejskiej integracji i Unii Europejskiej (zob. Grucza F. 2004). Ważna jest przy tym świadomość, że każdy z JS stanowi odmianę autonomiczną w stosunku do języka w odmianie ogólnej „[...] pod względem funkcjonalnym” (Grucza S. 2007: 14; wyróżnienie – B.L.). Podstawową zaś funkcją JS jest komunikacja szczególna, bo typu informacyjnego z funkcją zasadniczo referencyjną, odnoszącą się do danego segmentu rzeczywistości objętego określoną domeną. Tę ostatnią funkcję umożliwia odpowiednia terminologia, która służy do nazwania pojęć z obszaru danej dziedziny (zob. Gajda 1990a: 16–84; idem 1990b: 39–76). Ujmując rzecz w terminach Jakobsonowskich funkcji języka, podstawową funkcją JS jest przekazywanie i wymiana informacji maksymalnie obiektywnej i bezosobowej na temat specjalistyczny (Cabré 1998: 123, 133, 138). W tej funkcji JS nie są wymienne z językiem w odmianie ogólnej.

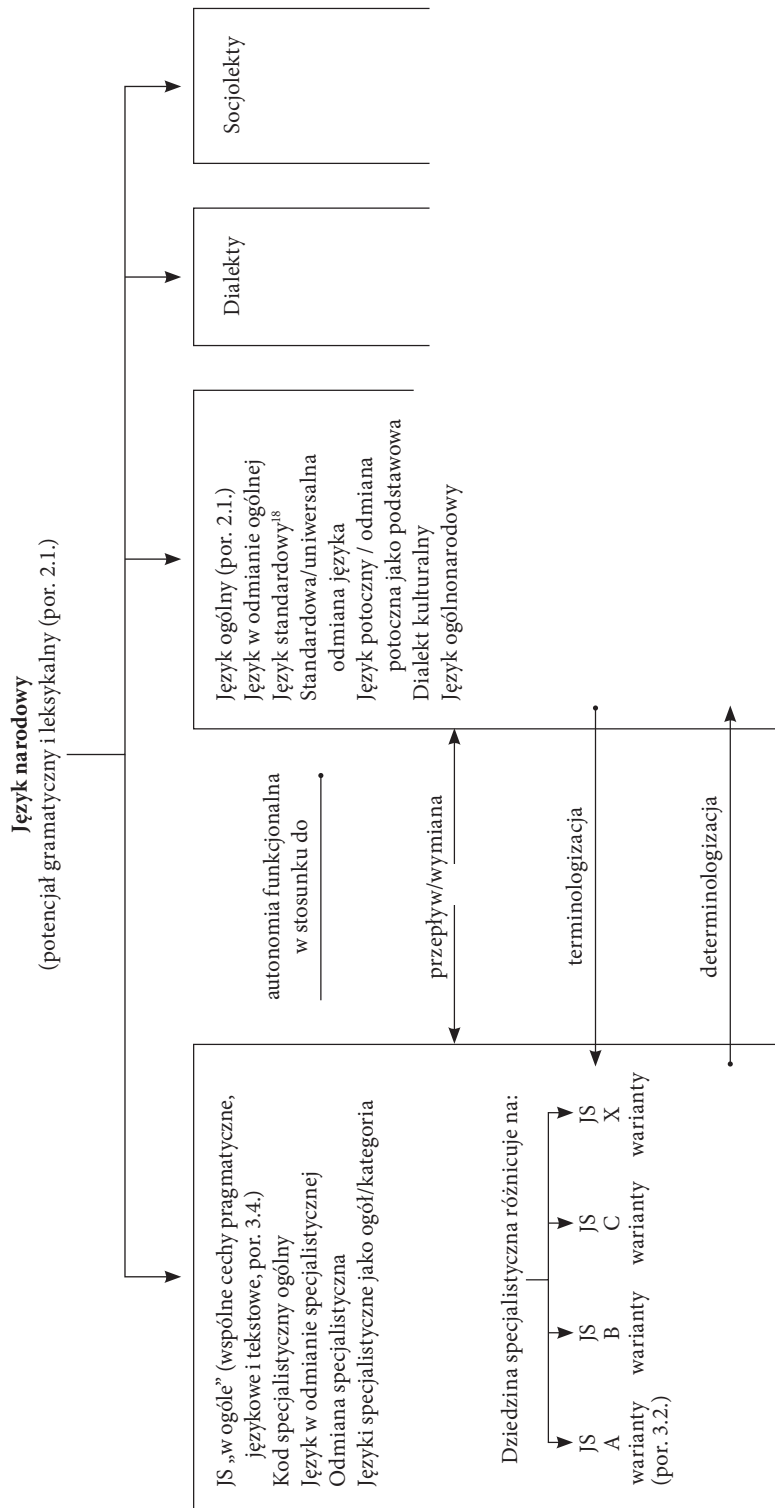
4. Usytuowanie języków specjalistycznych oraz miejsce języka naukowego w obrazie zróżnicowania polszczyzny

W żadnym jednak wypadku funkcjonalna autonomia JS nie powinna być rozumiana jako stan odizolowania, ścisłej cezury między nimi a językiem ogólnym (Gajda 1990a: 48–49). Nie tylko dlatego, że ich podsystemy częściowo się pokrywają – jak to ma miejsce w przypadku tego zasobu słownego, który jest wspólny ze słownictwem w języku w odmianie ogólnej¹⁷, oraz częściowo podsystemu morfologicznego i składniowego, ale też nieustannego przepływu między nimi głównie jednostek leksykalnych, ale i struktur. Na poziomie leksykalnym ta wzajemna wymiana między językiem w odmianie ogólnej a JS została przez Danutę Buttler opisana jako, z jednej strony, terminologizacja wyrazów potocznych (Buttler 1979a), a drugiej – jako determinologizacja wyrazów z leksyki specjalnej (eadem 1979b; zob. też Bajerowa 1980: 43, 46–51; Gajda 1990a: 58–60; Wojtach 1999; Jadacka 2001: 151).

Jak przedstawiają się relacje między językiem narodowym i jego odmianami: JS, językiem ogólnym (w odmianie ogólnej) i innymi odmianami zróżnicowanymi społecznie i terytorialnie, pokazuje poniższy schemat. Odwołujemy się w nim do ogólnego schematu rozwarstwienia języka S. Gruczy, który najtrafniej zobrazował usytuowanie JS na tle zróżnicowania języka narodowego (Grucza S. 2008a: 695–696; 2008b: 47, 50–53):

17 Zdaniem Gastona Grossa i Franza Guenthera każdy tekst specjalistyczny zawiera trzy czwarte słów występujących w języku ogólnym ze znaczeniami w nim przyjętymi (Gross, Guenther 2002: 179).

Rysunek 1. Zróźnicowanie polskiego języka narodowego oraz relacje między językami specjalistycznymi a polszczyzną w odmianie ogólnej i pozostającymi odmianami



18 Gruzca S. 2008b: 51.

Powyższy schemat zróżnicowania polskiego języka narodowego na odmiany – realnie istniejące formy aktualizacji potencjału gramatycznego i leksykalnego – ujmuje więc JS jako funkcjonalnie wyodrębniającą się od języka ogólnego kategorię, zróżnicowaną w podziale poziomym według poszczególnych dziedzin specjalistycznych / specjalności (pierwsze kryterium pragmatyczne, por. 2.3.1. oraz 3.1.). Natomiast każdy z JS może występować w podziale pionowym w swoistych dla siebie wariantach (determinują je kryteria pragmatyczne 2. i 3. oraz językowe 5., por. 2.3.1., 3.2.).

Przypomnijmy, że dotychczasowe ujęcia zróżnicowania polszczyzny rozbiły język obsługujący dziedziny specjalistyczne na *język zawodowy* i *język naukowy*, o ile naturalnie dana dziedzina została uznana za naukę. Ten ostatni językoznawcy polonistyczni uważają w przeważającej większości (por. 1.) za odmianę języka literackiego obsługującą dyscypliny naukowe, włączając tym samym język naukowy w obręb języka w odmianie ogólnej. Takie jest również stanowisko Stanisława Gajdy, autora dwóch fundamentalnych monografii poświęconych językowi naukowemu (Gajda 1982; 1990b: 26).

Jakie jest jednak uzasadnienie tego rozbicia? Antoni Furdal, autor koncepcji klasyfikacji odmian współczesnej polszczyzny, stwierdza wprost:

Jeśli rozbijemy go [język wyspecjalizowany] tutaj na naukowy i zawodowy, to dlatego, **by zaakcentować wagę języka naukowego** – narzędzia poznania w dzisiejszej cywilizacji i postawić go **należycie w kręgu odmian języka literackiego**. (Furdal 1977: 167, wyróżnienie – B.L.).

Czyli rozbicie to jest podyktowane nie względami merytorycznymi, a tylko większym prestiżem przyznawanym w świadomości użytkowników języka językowi literackiemu, niż językom służącym do wyrażania specjalistycznych obszarów rzeczywistości.

Dominujący dotąd w językoznawstwie polonistycznym obraz odmian językowych, który łączy język naukowy z odmianą ogólną, podstawową, ulega jednak zmianie, gdy uznaje się nauki za dyscypliny należące do szerszej kategorii, jaką jest ogół dziedzin specjalistycznych, ale zarazem stanowiące pod względem funkcji poznawczej **najważniejszy ich podzbiór**. Wtedy również i języki obsługujące poszczególne nauki sytuują się w odmianie specjalistycznej polszczyzny, tym razem naukowej. Wspólne cechy języków poszczególnych dyscyplin zaliczanych do nauk zostały przez Gajdę objęte ogólnym pojęciem ‘polszczyzny naukowej’ / ‘języka naukowego’ / ‘języka w nauce’ (Gajda 1982; 1990b). Ustalone przez tego badacza warianty języka naukowego podlegają w dużej mierze drugiemu w hierarchii pragmatycznemu kryterium użytkowników JS (por. 3.2.) – autor wyróżnia bowiem ze względu na osobę nadawcy i odbiorcy w komunikacji następujące podjęzyki języka nauki:

1. *teoretycznonaukowy*, służący komunikacji specjalisty ze specjalistą w działalności ściśle naukowej;
2. *praktycznonaukowy*, służący komunikacji specjalisty ze specjalistą w zastosowaniu praktycznym osiągnięć nauki;
3. *dydaktycznonaukowy*, którego specjalista używa w nauczaniu osób przyswajających daną dyscyplinę naukową oraz
4. *popularnonaukowy* – służący komunikowaniu się specjalisty z niespecjalistą interesującym się daną dziedziną wiedzy (Gajda 1990b: 36–37).

Nas interesuje najbardziej wariant służący komunikowaniu się na temat specjalistyczny specjalisty z niespecjalistą, który Gajda ogranicza, niesłusznie naszym zdaniem, tylko do wariantu (podjęzyka) popularnonaukowego. Bowiem typologia podjęzyków (języka nauki) tego autora zupełnie nie bierze pod uwagę szeregu form komunikowania się specjalisty z niespecjalistą, **które to formy nie istniałyby bez sięgania do elementów języka** odpowiedniej **dyscypliny naukowej**, której dotyczy dany, specjalistyczny temat komunikacji. A są to formy komunikacji językowej niezwykle społecznie ważne, bo żywotnie dotyczące coraz większej liczby użytkowników języka. Mieszczą się w nich na przykład języki: informacji, jaką lekarz udziela pacjentowi (medycyna), „ulotki dla pacjenta: informacji dla użytkownika” obowiązkowo załączanej do lekarstw (medycyna, farmakologia), etykiety zawierającej skład chemiczny produktów (chemia) / żywności (nauki rolnicze), instrukcji obsługi sprzętu o zaawansowanej technologii (nauki techniczne, telekomunikacja itd.) czy orzeczeń sądowych, umowy o pracę i wszelkich umów prawa cywilnego (np. ubezpieczeniowych, bankowych, kupna-sprzedaży, najmu, przewozu, dzierżawy) – te ostatnie gatunki tekstów są sporządzane w języku prawniczym i skierowane zarówno do specjalistów, jak i niespecjalistów¹⁹. W tego typu skonwencjonalizowanych formach komunikacji obligatoryjne staje się użycie adekwatnej odmiany języka czerpiącej z języka naukowego (danej dyscypliny) – a jest ona nieprzekładalna na podjęzyk popularnonaukowy w typologii Gajdy, ani też na język w odmianie ogólnej (podstawowej). Pozostaje kwestią otwartą, jaki jest status tych form komunikowania się specjalisty z niespecjalistą w ogólnym obrazie odmian językowych.

Wydaje się jednak, że zróżnicowanie pionowe języka naukowego na warianty – jakie dla ogółu JS przewiduje przedstawiony w artykule schemat odmian językowych – pozwala przyporządkować do języka danej dyscypliny naukowej, jako pojęcia nadrzędnego, wszelkie jego aktualizacje, także te realizowane dla celów zawodowych czy do porozumiewania się z niespecjalistami. A to, że w ostatecznym rozrachunku język naukowy znajduje swoje miejsce wśród JS – miejsce, jakie mu wyznaczają kryteria pragmatyczne – wcale nie umniejsza jego rangi. Przeciwnie, pokazuje rolę języka nauki w dzisiejszym, coraz bardziej specjalizującym się świecie.

Literatura

- BAJEROWA I., 1980, *Wpływ techniki na ewolucję języka polskiego*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- BARTMIŃSKI J., 1993, *Styl potoczny*, [w:] idem (red.), *Współczesny język polski, Encyklopedia kultury polskiej xx w. t.2*, Wrocław, s. 115–134.

¹⁹ Co ciekawe, S. Gajda marginalizuje w swojej monografii nauki prawnicze, bowiem przytoczona przez niego klasyfikacja nauk całkowicie prawo pomija (Gajda 1990b: 38). Tymczasem język prawa (prawny i prawniczy) został już ujęty w osobną dziedzinę językoznawstwa – jurslingwistykę, por. Pieńkos 1999.

- BINON J., VERLINDE S., 2004, *L'enseignement/l'apprentissage du vocabulaire et la lexicographie pédagogique du français sur objectifs spécifiques (FOS): le domaine du français des affaires*, „Études de linguistique appliquée” (ÉLA) nr 135, s. 271–283.
- BUTTLE D., 1979a, O wzajemnym oddziaływaniu terminologii i słownictwa ogólnego, I. Terminologizacja wyrazów potocznych, „Poradnik Językowy” z. 2, s. 58–66.
- BUTTLE D., 1979b, O wzajemnym oddziaływaniu terminologii i słownictwa ogólnego, II. De-terminologizacja wyrazów z leksyki specjalnej, „Poradnik Językowy” z. 3, s. 127–135.
- CABRÉ M.T., 1998, *La terminologie. Théorie, méthode et applications*, Ottawa.
- DANECKA-CHWALS A., PUKAS-PALIMĄKA D., CHŁOPICKA M., 1979, Z zagadnień nauczania odmiany specjalistycznej języków obcych (na przykładzie nauczania języka medycznego studentów polonijnych), „Przegląd Polonijny” v, z.4, s. 73–82.
- DANECKA-CHWALS A., PUKAS-PALIMĄKA D., CHŁOPICKA M., 1981, Założenia metodyczne i lingwistyczne podręcznika języka medycznego dla studentów polonijnych, „Przegląd Polonijny” VII, z. 1, s. 57–67.
- EJO: K. Polański (red.), 1999, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- EJP: S. Urbańczyk, M. Kucała (red.), 1999, *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- FURDAL A., 1977, *Językoznawstwo otwarte*, Opole.
- GAJDA S., 1982, *Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym*, Warszawa – Wrocław.
- GAJDA S., 1990a, *Wprowadzenie do teorii terminu*, Opole.
- GAJDA S., 1990b, *Współczesna polszczyzna naukowa. Język czy żargon?*, Opole.
- GRABIAS S., 2003, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin.
- GROSS G., GUENTHNER F., 2002, *Comment décrire une langue de spécialité?*, „Cahiers de lexicologie” nr 80: „L'espace lexical: d'hier à aujourd'hui. Hommage à André Clas”, s. 179–199.
- GRUCZA F., 1991, *Terminologia – jej przedmiot, status i znaczenie*, [w:] idem (red.), *Teoretyczne podstawy terminologii*, Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 11–44, „Problemy Terminologii 1”.
- GRUCZA F., 1994, O językach specjalistycznych (= technolektach) jako pewnych składnikach rzeczywistych języków ludzkich, [w:] F. Grucza, Z. Kozłowska (red.), *Języki specjalistyczne. Materiały z XVII Ogólnopolskiego Sympozjum ILS UW*. Warszawa 9–11 stycznia 1992, Warszawa, s. 7–27.
- GRUCZA F., 2002, *Języki specjalistyczne – indykatory i/lub determinanty rozwoju cywilizacyjnego*, [w:] J. Lewandowski (red.), *Języki specjalistyczne. Problemy technolingwistyki*, Warszawa, s. 9–26.
- GRUCZA F., 2004, O językach dotyczących europejskiej integracji i Unii Europejskiej i potrzebie ukonstytuowania ogólnej lingwistyki języków specjalistycznych, [w:] J. Lewandowski (red.), *Języki specjalistyczne 4. Leksykografia terminologiczna – teoria i praktyka*, Warszawa, s. 9–51.
- GRUCZA S., 2007, *Glottodydaktyka specjalistyczna. Część I. Założenia lingwistyczne dydaktyki języków specjalistycznych*, „Przegląd Glottodydaktyczny” t. 23, s. 7–20.
- GRUCZA S., 2008a, *Geschichte und Stand der Fachsprachenforschung in Polen*, [w:] W. Czachur, M. Czyżewska (red.), *Vom Wort zum Text. Studien zur deutschen Sprache und Kultur. Festschrift für Profesor Józef Wiktorowicz zum 65. Geburtstag*, Warszawa, s. 693–706.

- GRUCZA S., 2008b, *Lingwistyka języków specjalistycznych*, Warszawa, „Języki, Kultury, Teksty, Wiedza” 10.
- JADACKA H., 2001, *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*, Warszawa.
- KACPRZAK A., 2000, *Terminologie médicale française et polonaise. Analyse formelle et sémantique*, Łódź.
- KLEMENSIEWICZ Z., 1961, O różnych odmianach współczesnej polszczyzny, [w:] idem, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa, s. 101–156.
- KUBIAK B., 2002, Pojęcie języka specjalistycznego, „Języki Obce w Szkole” nr 5, s. 6–11.
- LERAT P., 1995, *Les langues spécialisées*, Paris.
- LEWANDOWSKI J., 2002, *Paratypologie i quasi-klasyfikacje polskich języków profesjonalnych*, [w:] idem (red.), *Języki specjalistyczne. Problemy technolingwistyki*, Warszawa, s. 27–40.
- LUKSZYN J. (red.), 2005, *Języki specjalistyczne. Słownik terminologii przedmiotowej*, Warszawa.
- ŁUCZYŃSKI E., MAĆKIEWICZ J., 2002, *Językoznawstwo ogólne. Wybrane zagadnienia*, Gdańsk.
- MILEWSKI T., 1947, *Język a społeczeństwo*, Lublin.
- MIODUNKA W., 1996, Derywacja stylistyczna w nauczaniu obcokrajowców różnych odmian współczesnej polszczyzny, „Stylistyka” v, s. 39–51.
- PIEŃKOS J., 1999, *Podstawy juryslingwistyki. Język w prawie – prawo w języku*, Warszawa.
- SMUK M., 2007, Rozwijanie kompetencji tekstowej w specjalistycznych odmianach języka (na przykładzie języka francuskiego medycznego), „Języki Obce w Szkole” nr 2, s. 55–66.
- STJ: Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, 1970, *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa.
- SZULC A., 1984, *Podręczny słownik językoznawstwa stosowanego. Dydaktyka języków obcych*, Warszawa.
- TAMBOR J., MAJKIEWICZ A., 2003, *Polski język turystyki jako cel nauczania cudzoziemców*, [w:] P. Mamet, A. Mrózek (red.), *Języki specjalistyczne. Zagadnienia dydaktyki i przekładu*, Katowice, s. 85–91.
- TOMASZKIEWICZ T., 2003, *Modele tekstów specjalistycznych a przekład*, [w:] P. Mamet, A. Mrózek (red.), *Języki specjalistyczne. Zagadnienia dydaktyki i przekładu*, Katowice, s. 237–246.
- TROSZCZYŃSKA-NAKONIECZNA W., 2003, *Pragmatyczne aspekty badań tekstów specjalistycznych na potrzeby tłumaczeń i dydaktyki*, [w:] P. Mamet, A. Mrózek (red.), *Języki specjalistyczne. Zagadnienia dydaktyki i przekładu*, Katowice, s. 247–259.
- URBAŃCZYK S., 1956, *Rozwój języka narodowego. Pojęcia i terminologia*, [w:] Z. Stieber (red.), *Z dziejów powstawania języków narodowych i literackich. Materiały metodologicznej konferencji szkoleniowej Polskiej Akademii Nauk. Zakopane marzec 1955*, Warszawa, s. 9–36.
- WILCZYŃSKA W., MICHOSKA-STADNIK A., 2010, *Metodologia badań w glottodydaktyce. Wprowadzenie*, Kraków.
- WILKOŃ A., 2000, *Typologia odmian współczesnej polszczyzny*, Katowice.
- WOJNICKI S., 1991a, *Nauczanie języków obcych do celów zawodowych*, Warszawa.
- WOJNICKI S., 1991b, *Subjęzyki specjalistyczne*, [w:] F. Grucza (red.), *Teoretyczne podstawy terminologii*. Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 61–77, „Problemy Terminologii” 1.
- WOJTACH R., 1999, Wpływ ekonomii na współczesne przemiany polszczyzny, „Poradnik Językowy” nr 10, s. 8–18.

Relations between the general and specialized language from the perspectives of Polish studies, applied linguistics and glottodidactics

Summary

The paper presents approaches to specialized languages regarded as a linguistic phenomenon. It examines the perspective of Polish studies on one hand, and those of applied linguistics and Polish glottodidactics on the other. The specificity of a specialized language is determined by its relation to the general language. A specialized code is considered such a variety (subset) of the Polish national language, which is functionally autonomous from the general language and untranslatable into it. The definition of a specialized language is determined by pragmatic, linguistic and structural criteria, but what most makes a specialized code stand apart from a general language, is the pragmatic dimension of its usage, and it is from this pragmatic aspect, too, that purely linguistic properties follow. Functional autonomy of specialized languages does not entail a strict isolation, a complete separation from the general language. There is a constant flow between the specialized languages and the general language, a continuous exchange mostly of lexical units, but also of structures. Specialized languages are differentiated one from the other in the horizontal dimension by the specialized field that a given language serves. In the vertical division, on the other hand, each specialized language can surface in one of its own characteristic variants. The scientific language, composed of the common properties of languages serving specific scientific fields, is also a specialized variety of Polish, and, what is more, its most important subset thanks to its cognitive and communicative functions.

KRONIKA

Konferencja Komisji Socjolingwistyki afiliowanej przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów „Języki słowiańskie w ujęciu socjolingwistycznym” (Kraków, 10–11 czerwca 2011)

W dniach 10–11 czerwca 2011 r. na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego odbyła się konferencja „Języki słowiańskie w ujęciu socjolingwistycznym” z udziałem członków Komisji Socjolingwistyki afiliowanej przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów. Komisja została powołana w 2008 roku podczas XIV MKS w Ochrydzie. W jej skład wchodzi naukowcy z Polski, Ukrainy, Litwy, Białorusi, Słowacji, Macedonii, Serbii i Niemiec.

W ciągu dwóch dni wygłoszono 17 referatów. Sporo uwagi poświęcono czynnikom wpływającym na zmiany językowe, ze szczególnym uwzględnieniem zmian społeczno-politycznych i ekonomicznych przełomu XX i XXI w. Wielokrotnie pojawiało się zagadnienie języków w kontakcie zarówno w przypadku oddziaływania między językami etnicznymi, jak i między odmianami tych języków.

Otwierający pierwszą sesję referat Władysława Lubasia (UO) *Polityka językowa państw słowiańskich: między nacjonalizmem a europeizmem* dotyczył ewolucji statusu poszczególnych języków słowiańskich, zapoczątkowanej przez upadek komunizmu i przemiany polityczne w Europie Środkowo-Wschodniej i na Bałkanach. Jak pokazały kolejne referaty, obok polityki i ekonomii ważnym czynnikiem wpływającym na język jest rozwój technologii informatycznej i nowe sposoby komunikowania się.

Vladimir Patraš (Uniwersytet Mateja Bela) w referacie *Sociolingvistické výskumy bezprostrednej komunikácie a dynamika pojmu „ústnosť”* omówił problemy metodologiczne w badaniach, nasilonego od lat 90. XX w., wpływu języka mówionego na język pisany. Natomiast Eugenia Karpilowska (Instytut Języka Ukraińskiego NAN Ukrainy) w referacie *Соціальні фактори динаміки норм в українському мовленні кінця XX – початку XXI століття: система і узагальнення* przedstawiła innowacje leksykalne języka

ukraińskiego na przykładzie słownictwa związanego z Internetem, rozwojem usług bankowych czy zmianami w życiu politycznym.

Wzajemne oddziaływanie systemów języków słowiańskich (xvi–xix w.) było punktem wyjścia w wystąpieniu Juliane Besters-Dilger (Uniwersytet we Freiburgu), która w referacie *Социолингвистические факторы, содействующие или препятствующие конвергенции славянских языков* omówiła rolę takich czynników jak długość i intensywność kontaktów, liczebność, przewaga kulturowa i społeczno-ekonomiczna społeczności, postawa użytkowników języka, podobieństwo systemów. Zagadnienie języków w kontakcie pojawiło się w referacie Larysy Masenko (Akademia Kijowsko-Mohylańska) *Социокультурные характеристики разговорных форм украинского языка в городской среде современной Украины*, gdzie autorka wskazuje bilingwizm jako jeden z istotnych czynników kształtujących trzy odmiany ukraińskiego języka mówionego: oficjalną, potoczną i tzw. *суржик*.

Alicja Nagórko (Uniwersytet Humboldtów) w referacie *Polszczyzna w diasporze – jak mówią polscy studenci niemieckich uczelni?* omówiła charakterystyczne dla tej grupy zjawisko przełączania kodów, zapożyczenia i kalki z języka niemieckiego.

Specyfiki polszczyzny poza granicami kraju dotyczyło również wystąpienie Ireny Masojć (Wileński Uniwersytet Pedagogiczny) *Wyrażenia nominalne w funkcji zaimeków dystansowych (na przykładzie polszczyzny wileńskiej)*. Popularność zwrotów grzecznościowych w 3 os. lp. typu *Skąd ojciec chrzestny wiedział?*, *Czy pani biblioteka może mi pomóc pożyczyć książkę?* referentka tłumaczyła między innymi wpływem języków wschodniosłowiańskich i literatury.

Badacze z Polski skupili się na relacji język ogólny – dialekt. Zbigniew Greń (Uniwersytet Warszawski) w referacie *Parametry socjolingwistyczne w badaniach językoznawczych na pograniczu* pokazał na przykładzie Śląska Cieszyńskiego zależność pomiędzy czynnikami geograficzno-demograficznymi a identyfikacją z regionem i stopniem zachowania gwary.

Masowa migracja ludności wiejskiej do miast i liczebność inteligencji pochodzenia chłopskiego zostały uznane za jedne z ważniejszych przyczyn zmian językowych również w referacie Haliny Kurek (Uniwersytet Jagielloński) *Czynniki socjolingwistyczne a przemiany polszczyzny mówionej w ostatnim półwieczu*. Halina Pelcowa (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej) w wystąpieniu *Společné uwarunkowania gwar ludowych* położyła akcent na zróżnicowanie sytuacyjne i pokoleniowe języka polskiej wsi oraz traktowanie gwary jako języka przeszłości. Jolanta Tambor (Uniwersytet Śląski) w referacie *Śląski język regionalny – społeczne zapotrzebowanie*, nawiązując do starań o nadanie śląskiemu statusu języka regionalnego, zwróciła między innymi uwagę na takie problemy, jak trudny do określenia zakres pojęć *język* i *dialekt* czy nacechowanie terminu *gwara* w Polsce. Materiał przedstawiony w referacie Anny Piotrowicz i Małgorzaty Witaszek-Samborskiej (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza) *Neosemantyzmy w poznańskiej leksyce regionalnej* posłużył zobrazowaniu przesunięć znaczeniowych w obrębie słownictwa regionalnego pod wpływem leksyki ogólnopolskiej. Badania

regionalne, głównie dorobek bydgoskiego ośrodka językoznawczego, omówiła także Małgorzata Świącicka (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego) w referacie *Stereotyp w lingwistycznych badaniach przestrzeni miejskiej. Stan, metody, perspektywy*. Autorka podkreśliła przy okazji potrzebę badań interdyscyplinarnych w tym zakresie.

W wystąpieniu *Gwara krakowska w „Weselu” Stanisława Wyspiańskiego z perspektywy socjolingwistycznej* Władysław Śliwiński (Uniwersytet Jagielloński) zaprezentował metodę analizy dramatu z wykorzystaniem parametrów socjolingwistycznych (płeć, pochodzenie społeczne czy wykształcenie) w odniesieniu do bohatera literackiego.

Trzy z wygłoszonych na konferencji referatów dotyczyły socjolektów. Elena Łukaszaniec (Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny w Mińsku) zapoznała słuchaczy z dorobkiem rosyjskich badań nad socjolektami w referacie *Русская социолектология: основные итоги и перспективы развития*. Jako przykład jednego z aktualnych zagadnień badawczych przedstawiła analizę derywacji w żargonie przestępczym. Od problemów metodologicznych i terminologicznych rozpoczęła swoje wystąpienie *Zawodowe warianty języka w perspektywie socjolingwistycznej* Ewa Kołodziejek (Uniwersytet Szczeciński), zaś jako ciekawy materiał badawczy wskazała polszczyznę policjantów i wojska. Bogdan Walczak (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza) w referacie *Rola socjolektu szlacheckiego w dziejach polszczyzny* skupił się na czynnikach językowo-kulturowych kształtujących socjolekt dawnej szlachty, takich jak poczucie odrębności, swoista religijność, poczucie ponadregionalnej wspólnoty językowej, specyficzna frazeologia itp.

Konferencja pokazała rozmaite aspekty socjolingwistyki. Referaty poruszały kwestię metodologii badań socjolingwistycznych, ukazywały języki słowiańskie zarówno w perspektywie historycznej, jak i współczesnej, omawiały dotychczasowy dorobek oraz prezentowały nowe zagadnienia badawcze i nowy materiał. Spotkanie językoznawców z różnych krajów było okazją do wymiany doświadczeń i zastanowienia się nad planami badawczymi. Aby kontynuować współpracę, Komisja Socjolingwistyki będzie spotykać się między kolejnymi kongresami sławistów. Następną konferencja naukowa Komisji odbędzie się w 2014 roku w Bydgoszczy.

Materiały konferencji zostaną wydane drukiem w serii „Biblioteka LingVariów”.

Mirosława Sagan-Bielawa
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Z Krakowa

Prezydium Oddziału PAN w Krakowie w dniu 24 III 2011 r. zaakceptowało nowy skład Zarządu Komisji Językoznawstwa PAN na kadencję 2011–2014: prof. dr hab. Halina Kurek – przewodnicząca, prof. dr hab. Maria Strycharska-Brzezina – wiceprzewodnicząca,

prof. UJ, dr hab. Zofia Berdychowska – wiceprzewodnicząca, członkowie: prof. dr hab. Jerzy Reichan, dr hab. Maria Papierz.

W dniu 30 maja 2011 r. w sali Refektarza Kolegium Olszewskiego UJ odbyła się promocja II, znacznie rozszerzonego wydania dzieła prof. Józefa Kąsia pt. *Słownik gwary orawskiej*, t. I: A–Ó, t. II: P–Ż, Kraków 2011. Wzięli w niej udział przedstawiciele władz wojewódzkich (wojewoda Stanisław Kracik) i miejskich Krakowa i Jabłonki Orawskiej, stowarzyszeń góralskich: Związku Podhalań i Towarzystwa Przyjaciół Orawy, LO w Jabłonce Orawskiej, środowisk naukowych i akademickich Poznania, Warszawy, Nowego Targu i (licznie) Krakowa. W okolicznościowych wystąpieniach podnoszono wysokie walory warsztatu naukowego autora i jego dzieła (prof. prof. Bogusław Dunaj, Jerzy Sierociuk, Halina Karaś), a przedstawiciele strony społecznej podkreślali znaczenie tego *opus vitae* prof. Kąsia dla wiedzy o kulturze ważnego polskiego regionu. Spotkaniu towarzyszyła muzyka góralska oraz orawskie godki doktorantki z Wydziału Polonistyki UJ i dwu uczennic z dawnej szkoły średniej autora słownika.

Od lutego do czerwca 2011 r. studenci z Koła Naukowego Glottodydaktyki Polonistycznej Centrum Języka i Kultury Polskiej w Świecie na Wydziale Polonistyki UJ realizowali projekt naukowo-dydaktyczny pt. „Teraz polski!”, polegający na prowadzeniu indywidualnych zajęć z języka polskiego jako obcego i drugiego dla uczniów cudzoziemskich i uczniów pochodzenia polskiego wychowanych za granicą z ośmiu krakowskich szkół podstawowych i dwóch gimnazjów. Projekt, dobrze oceniony przez opiekunów naukowych (prof. Władysława Miodunkę i dr Annę Seretny) oraz dyrektorów szkół, będzie kontynuowany w następnym roku szkolnym.

Prof. dr hab. Władysław Miodunka, dyrektor Centrum Języka i Kultury Polskiej w Świecie na Wydziale Polonistyki UJ, został członkiem Rady Języka Polskiego przy Prezydium PAN na kadencję 2011–2014.

Wyszły drukiem w środowisku krakowskim

Indeksy do „Opisu źródeł Słownika staropolskiego”, oprac. M. Frodyma, Kraków 2011.

J. KĄŚ, *Słownik gwary orawskiej*, t. 1–2, Kraków 2011.

T. KURDYŁA, *Funkcje formantów rzeczownikowych w polszczyźnie ludowej (na przykładzie trzech wsi podkarpackich)*, Kraków 2011. „Biblioteka LingVariów” t. 12.

Polonica, XXXI, Kraków 2011.

M. RAK, *Materiały etnograficzne z Podhala Ignacego Moczydłowskiego*, Kraków 2011, „Biblioteka LingVariów” t. 11.

A. SERETNY, *Kompetencja leksykalna uczących się języka polskiego jako obcego w świetle badań ilościowych*, Kraków 2011, s. 346, CD.

Jan Godyń

Habilitacje i doktoraty na Wydziale Polonistyki UJ w roku akademickim 2010/2011**A. Habilitacje**

KAZIMIERZ SIKORA

B. Doktoraty

TOMASZ KURDYŁA, *Funkcje formantów rzeczownikowych w polszczyźnie mówionej mieszkańców Podkarpacia (na przykładzie Jaślik i wsi okolicznych)*.

Promotor: prof. dr hab. HALINA KUREK.

MONIKA BIESAGA, *Wykład z historii w świetle lingwistyki tekstu (na przykładzie praktyki akademickiej z lat 2006–2008)*.

Promotor: prof. dr hab. WŁADYSŁAW ŚLIWIŃSKI.

TAMARA CZERKIES, *Tekst literacki jako narzędzie w kształceniu językowym cudzoziemców (z uwzględnieniem sprawności czytania w języku polskim jako obcym)*.

Promotor: prof. dr hab. WŁADYSŁAW MIODUNKA.

AGNIESZKA FLUDA-KROKOS, *Słownictwo z zakresu dawnej kultury materialnej w Nowym wielkim Dykjonarzu francusko-łacińsko-polskim Piotra Daneta i Franciszka Koli z lat 1743–45*.

Promotor: prof. dr hab. ALEKSANDER ZAJDA.

MAŁGORZATA HERCHEL, *Językowo-kulturowy obraz świata wpisany w inskrypcje nagrobne cmentarzy wiejskich (na przykładzie wybranych wsi małopolskich)*.

Promotor: prof. dr hab. HALINA KUREK.

VIKTORYIA HUDYKA, *Słownictwo języka polskiego w Grodnie*.

Promotor: prof. dr hab. BOGUSŁAW DUNAJ.

MAŁGORZATA KOSIŃSKA-ZAGAJEWSKA, *Językowe obrazy katastrof naturalnych we współczesnej prasie polskiej na przykładzie powodzi stulecia w Polsce, fali tsunami w Azji Południowo-Wschodniej oraz huraganu Katrina w USA*.

Promotor: prof. dr hab. WŁADYSŁAW ŚLIWIŃSKI.

LISTA RECENZENTÓW

(zgodnie z nowymi zasadami oceny czasopism ustalonymi przez MNiSzW będziemy raz w roku podawać pełną listę zewnętrznych recenzentów opiniujących artykuły składane do naszego czasopisma)

prof. dr hab. MIROSLAW BAŃKO, Uniwersytet Warszawski
prof. dr hab. ALEKSANDRA CIEŚLIKOWA, Instytut Języka Polskiego PAN
prof. dr hab. STANISŁAW DUBISZ, Uniwersytet Warszawski
prof. dr hab. STANISŁAW GAJDA, Uniwersytet Opolski
prof. dr hab. IRENA KAMIŃSKA-SZMAJ, Uniwersytet Wrocławski
prof. dr hab. HALINA KARAŚ, Uniwersytet Warszawski
prof. dr hab. ALEKSANDER KIKLEWICZ, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
prof. dr hab. KRYSZYNA KLESZCZOWA, Uniwersytet Śląski
prof. dr hab. JOLANTA MAĆKIEWICZ, Uniwersytet Gdański
prof. dr hab. MAŁGORZATA MARCJANIK, Uniwersytet Warszawski
prof. dr hab. ANNA PAJDZIŃSKA, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
prof. dr hab. ALICJA PIHAN-KIJASOWA, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
prof. dr hab. IRENA SAWICKA, Uniwersytet Mikołaja Kopernika
prof. dr hab. ELŻBIETA SĘKOWSKA, Uniwersytet Warszawski
prof. dr hab. JERZY SIEROCIUK, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
prof. dr hab. MAREK STACHOWSKI, Uniwersytet Jagielloński
prof. dr hab. MAREK ŚWIDZIŃSKI, Uniwersytet Warszawski
prof. dr hab. ANNA TYRPA, Instytut Języka Polskiego PAN
prof. dr hab. KRYSZYNA WASZAKOWA, Uniwersytet Warszawski
prof. dr hab. URSZULA ŻYDEK-BEDNARCZUK, Uniwersytet Śląski

BIBLIOTEKA „LingVariów”

- t. 1: *Listy Jana Baudouina de Courtenay do Henryka Ułaszyna z lat 1898–1929*, oprac. M. Skarżyński i M. Smoczyńska, Kraków 2007.
- t. 2: *W kręgu języka. Materiały konferencji „Słowotwórstwo – słownictwo – polszczyzna kresowa” poświęconej pamięci Profesor Zofii Kurzowej*. Kraków 16–17 maja 2008 r., pod red. M. Skarżyńskiego i M. Szpiczakowskiej, Kraków 2009.
- t. 3: *Język z różnych stron widziany. Materiały ogólnopolskiej doktorancko-studenckiej konferencji naukowej „Z zagadnień metodologii badań językoznawczych”*. Kraków 10–11 marca 2008 r., pod red. M. Skarżyńskiego i A. Czelakowskiej, Kraków 2009.
- t. 4: J. Godyń, *Studia historycznojęzykowe, edytorskie, kulturalnojęzykowe*, Kraków 2009.
- t. 5: *Polszczyzna mówiona ogólna i regionalna. Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej*, Kraków, 25–26 września 2008 r., pod red. B. Dunaja i M. Raka, Kraków 2009.
- t. 6: A. Czelakowska, *Opisy fleksyjne w gramatykach polskich lat 1817–1939*, Kraków 2010.
- t. 7: H. Ułaszyn, *Z Kopiaowanej na katedry uniwersyteckie. Wspomnienia*. Z rękopisu opracował, opatrzył przypisami i wydał M. Skarżyński, Kraków 2010.
- t. 8: A. Czelakowska, M. Skarżyński, *Materiały do dziejów polskiego językoznawstwa. Listy Jana Baudouina de Courtenay, Jana Łosia, Kazimierza Nitscha, Jana Rozwadowskiego, Henryka Ułaszyna*, Kraków 2011 – w druku.
- t. 9: *Symbolae grammaticae in honorem Boguslai Dunaj*, pod red. R. Przybylskiej, J. Kąsia i K. Sikory, Kraków 2010.
- t. 10: *Silva rerum philologicarum. Studia ofiarowane Profesor Marii Strycharskiej-Brzezynie z okazji Jej jubileuszu*, pod red. J.S. Gruchały i H. Kurek, Kraków 2010.
- t. 11: M. Rak, *Materiały etnograficzne z Podhala Ignacego Moczydłowskiego*, Kraków 2011.
- t. 12: T. Kurdyła, *Funkcje formantów rzeczownikowych w polszczyźnie ludowej (na przykładzie trzech wsi podkarpackich)*, Kraków 2011.

W przygotowaniu

t. 13: W. Cockiewicz, *Metaforyka Leśmiana (Analiza lingwistyczna)*.

t. 14: B. Dunaj, M. Rak (red.), *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy*.

Sprzedaż prowadzi

KSIEGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
e-mail: akademicka@akademicka.pl
Księgarnia internetowa
www.akademicka.pl